Tokaj-hegyaljai borvidék

Hazánk első történeti tája

Szerkesztette:

Frisnyák Sándor – Gál András

Tokaj-hegyaljai borvidék
Hazánk első történeti tája

Tanulmánygyűjtemény

Szerkesztette:

Dr. Frisnyák Sándor
Dr. Gál András

Nyíregyháza-Szerencs, 2012

Kiadó: a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és
a szerencsi Bocskai István Gimnázium

Felelős kiadó:

Dr. habil Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár és
Dr. Gál András c. főiskolai docens, gimnáziumi főigazgató

Műszaki szerkesztő:
Mikó Tamás informatikus tanár

Szakmai lektor:
Prof. Dr. Süli-Zakar István egyetemi tanár

A címoldalon Tokaj-Hegyalja hagyományos telepítésű szőlő- és
gyümölcsöskertjei a károlyfalvai Esztáva lejtőin.
A kötetben közölt fényképeket *Dr. Frisnyák Sándor* készítette

A hátoldalon a Zempléni-hegységről készült domborműtérkép fotója
(a Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Közhasznú Nonprofit Kft.,
Németh László ügyvezető igazgató engedélyével)

A dolgozatok tartalmáért a szerzők felelősek

ISBN 978-615-5097-33-1

Készítette: Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft.
Felelős vezető: Ifj. Kapusi József ügyvezető igazgató
Debrecen, 2012

Előszó

Tokaj-Hegyalja mint gazdasági-kulturális kistérség, hazánk tudományosan egyik legjobban feldolgozott területe. Évszázadok óta foglalkoznak e kistáj természet- és társadalomtörténetével, elsősorban a tudósok, szépírók és művészek érdeklődését kiváltó szőlő- és borkultúrával. A történelmi borvidék híre és elismertsége – a közgazda-sági felfogás szerint – piaci érték, s ennek fenntartása mindenkor alapvető érdeke Tokaj-Hegyaljának, de egész nemzetünknek is. Az egymást követő nemzedékek – folytatva az ősök gazdasági tevékenységét – a szőlő- és borkultúra fejlesztésére törekedtek. A hegyaljai nép szakértelmének, munkakultúrájának és a termelés kedvező ökológiai és mezőgazdasági tényezőinek is köszönhetően a zempléni térség a XVII-XVIII. században a történelmi Magyarország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott területe volt.

Tokaj-Hegyalja életerős táj, a különlegesen egyedi termelési struktúrájával a Felvidék és az alföldi régió határán, az ősi vásárvonalon egységes piacközpontként is funkcionált. Így a szőlő- és borgazdaságra alapozott mezővárosi fejlődést a helyi és helyközi kereskedelem is elősegítette. A falvak és városok borászatból élő és kézműves polgárai az oktatást és a kultúrát is támogatták, létrehozva annak intézményrendszerét. Az 1531-ben alapított sárospataki kollégium szellemi kisugárzása több vármegyére is kiterjedt, s évszázadokon át az ország egyik legfontosabb oktatási és tudományos központja volt.

A dinamikus fejlődést, a XVII-XVIII. századi fénykort hosszú ideig tartó recessziós korszak követte. A hanyatlást a szőlő- és borgazdaság külső és belső piacvesztése, a filoxéra-vész, majd a XX. század második felében a lakosságra ráerőszakolt, a természeti adottságokat és termelési tradíciókat figyelmen kívül hagyó szerkezeti és termelési-módváltás idézte elő. A történelmi kultúrtáj átalakult: a szőlőtermelést, mely a táj gazdasági életében meghatározó jelentőségű, a hegyoldalakról a gépi művelésre jóval alkalmasabb „szoknyaterületekre” helyezték át. A bortermelés mennyisége a rendszerváltozást megelőző évtizedekben több mint 100%-kal növekedett, a minősége azonban leromlott és külföldön alig eladhatóvá, versenyképtelenné vált.

Az ökológiai feltételeknek megfelelő tájgazdálkodás helyreállítása évtizedek óta foglalkoztatja a Hegyalja iránt érdeklődő és felelősséget érző tudósokat, gyakorlati szakembereket. A tudományos kutatók a hegyaljai táj és tevékenységek

elemzésével a több lábon álló gazdálkodás (ezen belül a szőlőkultúra) történeti fejlődését, idő- és térbeli változásait tárják fel, központba helyezve az alkotó ember szerepét. A múltbeli állapotok modern kutatási módszerek, pl. geoinformációs rendszerek alkalmazásával egyre pontosabban tárhatók fel és eredményei felhasználhatók a jelen-értelmezésben és a jövőépítésben. A Hegyalja-kutatás tehát folytatódik: a hagyományos társadalmi-kultúrtörténeti témák mellett a terület-, gazdaság- és településfejlesztést szolgáló témakörök kerültek előtérbe. A táj kutatói, velünk együtt hisznek a jövőben, s azon munkálkodnak, hogy Tokaj-Hegyalja ismét felemelkedjen Magyarország leggazdagabb területei közé.

Az országos és a megyénkben működő kutatóintézetek alkalmi feladatvállalásain kívül szinte folyamatos feltáró, elemző és összegző munkát végeznek az egyetemi és főiskolai tudományos műhelyek (Debrecen és Nyíregyháza) kutatói és a hegyalja múzeumok munkatársai. A kutatási eredményekről a honi és nemzetközi konferenciákon számolnak be, könyveket, tanulmányokat írnak. Az alkalmi jellegű, többnyire a múzeumokhoz kapcsolódó szakmai tanácskozások, szimpóziumok mellett három, évtizedeket átívelő tudományos rendezvény- és kiadvány-sorozat gazdagítja a Hegyaljára és környékére vonatkozó tudományos ismereteinket. Ezt segíti a tarcali kutató néven ismert Tokaji Borvidék Szőlészeti és Borászati Kutatóintézete is, melyet Magyarország Kormánya 2011. augusztus 1-től nyitott meg újra.

1. A tudományos közösségek közül a legrégebbi az 1985-ben Sátoraljaújhelyen megalakult Kazinczy Ferenc Társaság, mely Fehér József elnök és Kováts Dániel főiskolai tanár tudományszervező, honismereti és közművelődési tevékenységével hazánk egyik legrangosabb egyesületévé fejlődött. Feladatuk kettős, egyrészt a Kazinczy-kultusz ápolása és emlékhelyeink gondozása, másrészt a megye abaúji és zempléni részeinek tudományos-szellemtörténeti feltárása. Kiemelkedő munkájukat a Széphalom-évkönyv sorozat eddig megjelent húsz kötete reprezentálja.

2. A Tokaj és Hegyalja című konferencia- és kiadvány-sorozatot Bencsik János tokaji múzeumigazgató 1988-ban indította el, a mikrorégió társadalom- és gazdaságtörténete, néprajza és az egyes települések helytörténete feldolgozása és széles körű népszerűsítése céljából.

3. Tíz esztendővel ezelőtt Frisnyák Sándor egyetemi tanár kezdeményezte a szerencsi székhelyű, tájföldrajzi konferenciákat szervező tudományos műhely létrehozását, a Tokaj-Hegyalja település- és területfejlesztését szolgáló geográfiai kutatásokat. Tervének sikeres megvalósítását két tényező tette lehetővé: mindenek előtt egykori tanítványa, Gál András gimnáziumi igazgató szervező tehetsége és a geográfiai berkekben elismert szakmai munkája, másrészt az együttműködés megteremtése a Debreceni Egyetem és a Nyíregyházi Főiskola földrajz tanszékeivel, ahol évtizedek óta folynak a Zempléni-hegység természet- és gazdaságföldrajzi kutatásai. Az egyetemi földrajzi intézetben Pinczés Zoltán (1926-2011) professzor és munkatársai a Zempléni-hegység gazdasági életének természetföldrajzi alapjait vizsgálták, és a tudományos eredmények publikálá-

sával és közvetlen tanácsadással segítették a területhasználat során felvetődő gyakorlati problémák megoldását. Frisnyák professzor főiskolai kutatócsoportja a Zempléni-hegység társadalom-, település- és népességföldrajzát, a hegyaljai szőlő- és borgazdaság történet geográfiáját kutatja, s ebben részfeladatok megoldására és önálló elemző-szintetizáló (PhD-disszertációkban kiteljesedő) munkára ösztönözte a szerencsi tanárokat is.

A három konferencia-sorozat szereplői szakmai felkészültségüknek megfelelően, eltérő témakörökkel foglalkoznak, de kutatásuk térbeli kerete és célja azonos: a régi kutatók munkájának (alkotó és értékteremtő tevékenységének) folytatása, a Hegyaljára vonatkozó tudományos ismeretek gazdagítása és a lakosság honszeretetének, táji kötődésének elmélyítése.

A most megjelenő „Tokaj-Hegyalja" című gyűjteményes kötet a IX. Tájföldrajzi Konferencia előadásait és „a földrajz szerencsi műhelyéhez" kötődő tudományművelők régebben közölt dolgozatait tartalmazza. A tanulmányok a szőlő- és borgazdaságra koncentrálnak, de megfelelő terjedelemben foglalkoznak a gazdasági élet más területeivel, a „páratlan táj" minden olyan értékével, természeti és kulturális örökségével, szellemiségével, melyek szeretetre méltóvá teszik mindannyiunk számára a magyar föld e kis darabját.

Szerencs, 2012. március 1.

Koncz Ferenc
Szerencs város polgármestere

Történeti táj

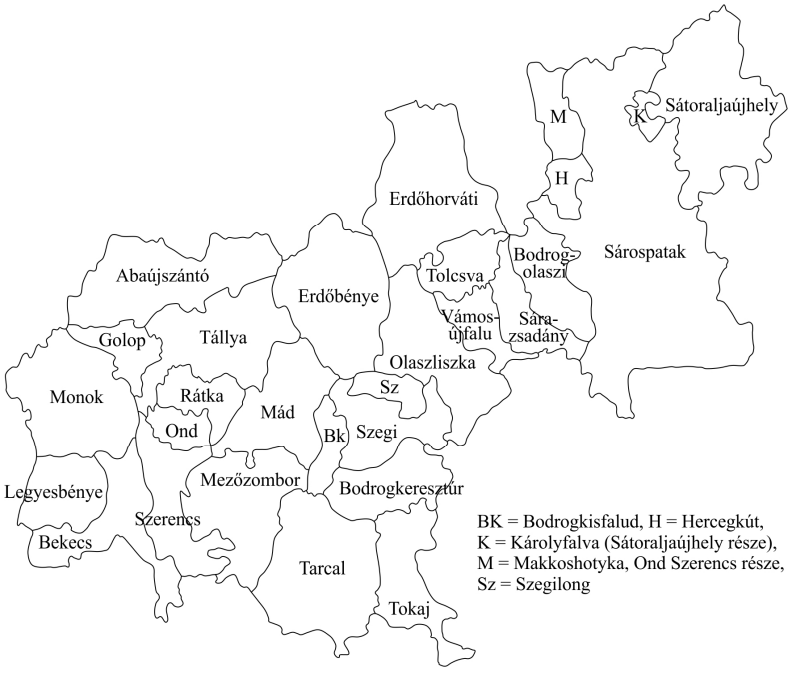

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék területét *Réthelyi Miklós* nemzeti erőforrás miniszter *történeti tájjá* nyilvánította[1]. A tájökológusok és geográfusok szerint történeti tájnak tekinthető az a terület, amely „(1) az ember és a természet együttes munkájának eredményeképpen jött létre, (2) tükrözi és őrzi az organikus fejlődés eredményeit, (3) történeti, asszociatív (szimbolikus) jelentőséggel bír, (4) vizuális-esztétikai értékkel rendelkezik és (5) topográfiailag körülhatárolható egységet alkot."[2] Tokaj-Hegyalja történeti tájjá nyilvánításának célja – a rendelet indoklása szerint – a történelmi borvidék (kultúrtáj) *épített örökségének – beleértve pincerendszerét is –, természeti környezetének és hagyományos tájhasználatának megőrzése és fenntartható használatának biztosítása*. Történeti tájként műemléki védelembe részesül Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szegi, Szegilong, Szerencs, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva és Vámosújfalu teljes kül- és belterülete.

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kutatásával foglalkozó intézmények és kutatók – köztük e könyv írói és szerkesztői – arra törekednek, hogy értékfeltáró és -közvetítő munkájukkal, település- és területfejlesztést szolgáló gyakorlati tevékenységükkel hozzájáruljanak a rendeletben megfogalmazott célok megvalósításához.

[1] 5/2012. (II.7.) NEFMI rendelet. Magyar Közlöny 2012. évi 14. sz.
[2] Kollányi László: Tájak történetisége és a történeti tájak meghatározásának kérdései. In: Csorba P. – Fazekas I. szerk.: Tájkutatás – tájökológia. Debrecen, 2008. pp. 89-94.

Hegyalja – A páratlan táj

Dr. Beluszky Pál

Hazai tájaink közül a Hegyaljának példátlanul gazdag a szakirodalma. Reménytelen feladat lenne e szerteágazó s hatalmas ismeretanyag valaminő összegzése – s felesleges is. De talán nem felesleges megkísérelni a táj *„lelkületének"* – géniuszának, mondaná Hamvas Béla – felvázolását, különlegességeinek, ellentmondásos- vibráló történetének *okait-mozgatórugóit* számba venni, a történések mélyén meghúzódó struktúrákat feltárni. Reményeink szerint ezzel még a tájat jól ismerők számára is támpontokat, rendezőelveket tudunk nyújtani a gazdag ismeretanyag összefüggés-rendszerekbe való illesztéséhez, az ok-okozati kapcsolatok kibontásához.

A Hegyalja azért különleges, „páratlan" tája véleményünk szerint a Kárpát-medencének – ha a táj lelkének mélyére hatolunk s valami közös okot keresünk –, mert az *opciók* (lehetőségek, adottságok, választási lehetőségek, kínálat) és a *ligatúrák* (gátak, fékek, kényszerek) a Kárpát-medencében sehol nem feszültek egymásnak ily erővel és változatosságban, mint a Hegyalján; az ellentétes erők, hatások sűrűsödése, harca, villódzása a táj történetét is „sűrűvé" tette, feszültségekkel telítette, ez gyakori „kisülésekhez" vezetett, a felemelkedés-hanyatlás hullámvasútjára kényszerítette a tájat, településeit és társadalmát, bonyolult kapcsolatrendszereket hívott életre, mely kapcsolatrendszerek messzi vidékekkel, a Kárpát-medencén kívüli tájakkal-országokkal is folyamatos érintkezést biztosítottak. A Hegyalja *történelmet csináló* – nemcsak azt elszenvedő – *táj,* „intenzív" táj, a *csere* és a *közvetítések* tája.

Az *opciók-ligatúrák rendszerének* fontosabb elemei:

- A Hegyalja a *„csere" földje,* a nagy *közvetítő*. Ebbéli lehetőségei fekvéséből fakadnak. A tájat a „cserék földjének" szerepére jelölte ki a Kárpát-medence *természeti földrajzi térszerkezetében* elfoglalt helyzete. A Hegyalja domb- és hegyvidéki, valamint alföldi karakterű tájak határzónájában formálódott önálló tájjá. Abban a *kontakt-zónában – vásárövezetben,* ahol az eltérő adottságú tájak más-más termékei, árui gazdát cseréltek, éltették a kereskedelmet, az árucserét, annak helyszíneit, a piacokat, vásárokat. A Kárpát-medencében a „nagy vásárvonal" Versectől Temesváron, Aradon át fut Nagyvárad felé, majd az Érmellék keleti határán érkezik Nagykárolyba s húzódik tovább Szatmárnémetin, Nagyszőlősön, Munkácson, Ungváron keresztül észak felé. Itt több ágra szakadván az egyik a mai országterületen keresztül húzódik az Északi-középhegység és az Alföld

határvonalán, s hozzájárult a Hegyalja városainak, Sátoraljaújhelynek, Pataknak, Tokajnak, Abaújszántónak a városi fejlődéséhez. Különösen energikus pontokat képeznek a vásárvonalak s az eltérő karakterű tájak között kapcsolatot teremtő útvonalak metszéspontjai, így a hegyvidékekből érkező folyók völgyeinek útvonalai és a vásárvonalak találkozási pontjai; itt többnyire élénk forgalmú „kapuvárosok" alakulnak ki. A Hegyalján végigfutó vásárvonal „mögött" fekvő Zempléni-hegység kiterjedése, gazdasági súlya s lakóinak száma ugyan csekély ahhoz, hogy jelentősebb csereforgalmat gerjesztene, de a nagytájak, az Alföld és a Felföld közötti cserét lebonyolító útvonalak egy része a Hegyalján vezetett keresztül vagy legalábbis annak közelében futott. A tokaji révhelytől Kassa felé tartó út a Szerencs-patak völgyén keresztül, a hegylábon futott, másik ága pedig a Bodrogot követve Patakon, Újhelyen keresztül tartott a Felföld keleti tájai, illetve a Keleti-Kárpátok városai felé. Ezeken az útvonalakon bonyolódott le az Alföld és a Felföld árucseréje mellett a magyar-lengyel, sőt a magyar-orosz áruforgalom része is, s stratégiai jelentőségük sem volt lebecsülendő (amit többek között az is bizonyít, hogy már a 19. század első felére kiépítették őket, a Hegyalja keleti oldalán futó „galíciai úton" egy sor nagyszerű kőhidat emeltek, ezek egy része ma is megcsodálható). Hegyalja kedvező forgalmi helyzetéhez hozzájárult a *tokaji átkelőhely* is, melyen a szomszédos tájak forgalma mellett a nyugati országrészek (sőt Ausztria), a Felföld s az Észak-Tiszántúl, valamint a Partium és Erdély (s azon túl a Havasalföld s Moldva) közötti forgalom is lebonyolódott, s mely átkelőhely az országrészek, nagytájak közötti forgalom *fordítókorongjaként* szolgált. A tokaji révhelyen, a 18. század közepéig csónakokon, illetve „hidassal" (komp) bonyolódott le az átkelés, 1753-ban készült el a kamara költségén az első fahíd, melyet aztán megannyi pusztulása után (jégzajlás, hadakozó felek által való felégetés) újra és újra felépítettek. Itt kelt át a Tiszán túlra az Erdélybe vezető egyik legfontosabb útvonal. (A másik Szegednél, s a Maros völgyét követve érkezett Dél-Erdélybe. A szolnoki rév, majd híd forgalmát a 19. század közepéig erősen visszavetette, hogy itt átkelve a keletre vezető útvonal az árvízjárta Nagykunságon és a Sárrétek peremén – Nagyváradra és a Király-hágóhoz vezető ága a Sárréteken keresztül – vezetett tovább, s ez a szakasza az év jórészében alig volt járható.) A 18. század végén a postajáratok csak Tokajnál és Szegedtől délre, Magyarkanizsánál lépték át a Tiszát. A tokaji „fordítókorongból" Nyíregyházán át Debrecen, illetve Erdély felé (Szatmárnémeti és Nagyváradon át), Tállyán, Abaújszántón át Kassa illetve a Szepesség és Lengyelország felé, Sátoraljaújhelyen át a Keleti-Kárpátok (a „Kárpátalja"), azon túl Lemberg felé, s az ország belseje, Pest-Buda felé indultak a főbb útvonalak.

Hozzájárult a Hegyalja kedvező forgalmi helyzetéhez a *Tisza vízi útja,* mely Tokajnál rövid szakaszon érinti a tájat, s melyen a 19. század végéig élénk áruforgalmat bonyolítottak le tutajokkal, ló vontatta bárkákkal, majd gőzhajókkal is. A Tisza vízi útja „telepítette" Tokajba az ország egyik legjelentősebb sólerakatát, sóelosztó központját, mely tevékenység évszázadokon át „központi funkciót" töltött be, nem elhanyagolható településfejlesztő tényezőnek bizonyult, tekintélyes forgalmat generált (a Tiszán érkező só elosztása történt itt, messzi vidékekre indultak innen a sószállító szekerek, ez a forgalom élénkítette más áruk cseréjét is).

A tokaji Hétszőlő

Nemcsak eltérő természeti adottságú s következésképp eltérő termelvényeket, árukat produkáló nagytájak találkoztak a Hegyaljánál, hanem történelmünk meghatározó szakaszaiban *különböző jellegű társadalmi terek, hatalmi övezetek, államalakulatok.* E *kontaktzóna* legszembetűnőbben és egyértelműen az ország három részre szakadásakor, a 16-17. században rajzolódott az ország térképére: a Hódoltság, az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország határövezetét képezte e vidék, amelyre időről-időre változó „felállásban", olykor egyidejűleg is mindhárom hatalmi tényező igényt formált, melyet váltakozva birtokolt, ahol összecsapásai zajlottak, de ahol élénk cserét is folytattak: áruk, kultúrák, eszmék, vallások, ismeretek, személyek cseréjét egyaránt. De a Hegyalja a hatalmi széttagoltság előtt s különösen azután, a 18-19. században is közvetítő szerepet játszott e három eltérő jellegű és jellemű nagyrégió (az Alföld, a

Felföld és Erdély) között; közvetített s közben át is vette a közvetített javak egyikét-másikát. (Csak példaként: a gasztronómia beavatottjai mindhárom tájegység hatását kimutatták a táj konyhájában, beleértve a távol Erdély ízvilágát is. Egyes hegyaljai települések alaprajza egyértelműen tükrözi a mintaadó felvidéki városok, mindenekelőtt Kassa hatását. Orosz István Tarcalon az alföldi ólaskertes településrendszer egykori létét mutatta ki.)

E „kontakthelyzet" azonban nemegyszer veszedelmet is jelentett a Hegyalja számára, pusztulást hozott rá. A 16-17. században, a 18. század első évtizedében a három részre szakadt ország, a kurucok-labancok, királyiak és fejedelemségbeliek egymás elleni küzdelmének kitüntetett színteréül szolgált e táj; birtoklásáért szinte szünet nélküli küzdelem, többnyire fegyveres harc folyt, számtalanszor cserélt gazdát. A Hegyalján keresztül vezettek a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közötti háborúk felvonulási útvonalai; a hadak járása állandósult. Márpedig ekkortájt a „saját" hadak megjelenése is veszedelmet, rekvirálást, rablást jelentett; a seregek a felvonulási területeken szerezték be élelmüket, italukat, állataik takarmányát, itt szállásolták be magukat, követeltek fuvart, s mindezt többnyire ellenszolgáltatás nélkül. Az ellenség még kegyetlenebb volt: ölt, gyújtogatott, rombolt is. A kincseket termő táj mindenki számára vonzó prédát kínált, illetve itt reméltek anyagi forrásokra szert tenni a hadjáratok viteléhez.

A Hegyalja erősségei, várai több tucat ostromot szenvedtek el a 16-17. század során, cseréltek gazdát, a falvakat, mezővárosokat újra és újra felprédálták, felégették a „mozgó hadak" vagy a rablóportyák, lakóik életüket vesztették, elhurcolták őket, elmenekültek vagy földönfutókká váltak. S mindezt abban a két évszázadban szenvedte el a Hegyalja, amikor borgazdasága a legjobb korszakát élhette volna: a hegyaljai szőlőtermelés és a borkészítés ekkor vált képessé minőségi borok, így aszúborok előállítására, a „tokaji" hírneve s az iránta megnyilvánuló kereslet nőtt, a külpiacok várták a borszállítmányokat, s magas árat fizettek érte. Az eladásra-kivitelre kerülő borok jövedelméből virágzó, gazdag tájjá kellett volna válnia a Hegyaljának, békésebb körülmények között nagyszámú, gazdag polgárságot kitermelnie, „igazi" városokat felépíteni (mint ahogy megtette ezt a „bor" a pozsonyi Hegyalján); mindez elmaradt, igaz, a táj még ilyen körülmények között is szűkös környezete fölé emelkedett. A „kiesett" századokat azonban nem lehetett pótolni.

- A Hegyalja az *árutermelés,* mégpedig az országhatárokon túl is keresett, magas minőségű, máshol elő nem állított áruk termelésének *korai és kiemelkedő jelentőségű* szigete a Kárpát-medencében. Az árutermelés természetes s szükségszerű velejárója a *csere.* (Tehát a Hegyalja kedvező forgalmi helyzetére támaszkodva nemcsak közvetítő kereskedelmet folytatott, hanem maga is nagy mennyiségben előállított keresett csereárut.)

A csere kapcsolatok létrehozója, fenntartója. A nemzetközi árucsere *országhatárokon átlépő kapcsolatok* építője. Árutermelése révén a Hegyalja sűrű hálójú, intenzív kapcsolatrendszer centruma, mely kapcsolatrendszeren keresztül távoli hatások befogadója, nemritkán elszenvedője; a táj határain messze túlterjedő, meglehetősen tágas térség *aktív* része, szervesen beépül a nagyrégió életébe, „történetébe".

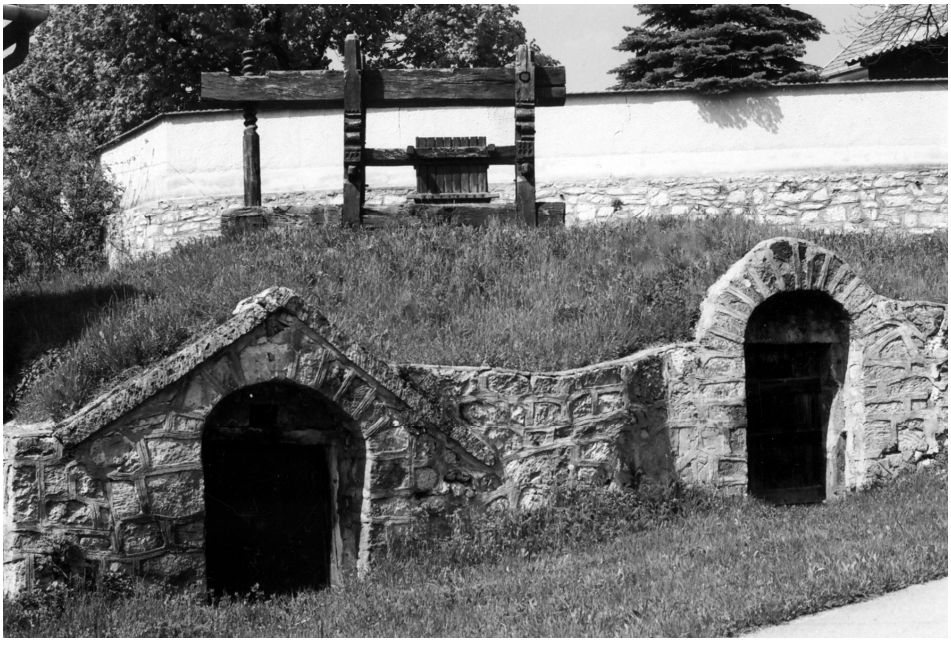

Erdőbényei borospincék, a fölötte vezető gyalogút mellett 19. századi szőlőprés látható

E kapcsolatrendszereknek legalább három hierarchikus szintje különböztethető meg a kapcsolatok hatósugarának figyelembe vételével. A *környező kis- és középtájak* – a Bodrogköz, Rétköz, Taktaköz, a Zempléni-hegység, a Hegyköz, a Hernád-völgy községei, Szabolcs és a Hajdúság –biztosították a Hegyalja szőlőtermelésében az ott hiányzó munkáskezeket - a szőlőmunkák csúcsain érkező napszámosok, kapások, szüretelők -, piacainak sokféle árut – gabona, vágóállatok, állati termékek, hal, egyéb élelmiszerek, fa, faáruk, mész stb. –, s a szomszédos tájak vásárolták is a Hegyalja termékeit. E szinten a személyes érintkezés is intenzív (a környező tájak napszámosai az év jelentős részét a hegyaljai településekben töltötték, együtt dolgoztak a helybéliekkel, személyes részvételt igényelt a piacozás stb.). Rendszeres kapcsolatokat tartott fenn a Hegyalja lakossága a *Kárpát-medence távolabbi régióival* is, mindenekelőtt a Felföldde: ezen országrész városai, Kassa, Eperjes, Bártfa, a szepességi városok és polgáraik a levéltári források szerint már a 15. században szőlőbirtokokat

szereztek a borvidéken, ott alkalmazottakat tartottak – vincellérek, tiszttartók –, maguk is látogatták birtokaikat, részt vettek a szüreteken; borkereskedőik bekapcsolódtak a Hegyalja exportjának lebonyolításába, speciális szolgáltatásokat végeztek a szőlőbirtokosok számára – pl. a mecenzéfi vándormunkások, vállalkozók pincéket, kőgátakat építettek, a szőlőtelepítés földmunkáit végezték stb. – . Végül az *országhatáron túli piacokkal,* elsősorban Lengyelországgal, aztán Sziléziával, a cári udvarral, közvetítőkön keresztül Skandináviával természetszerűleg szintén kapcsolatokat tartottak fenn a hegyaljaiak kereskedőik, ágenseik révén, s a 18. századtól Lengyelországból, majd az osztrák tartománnyá lett Galíciából érkezett a betelepülő zsidóság többsége is.

Szőlőnagybirtokos présháza és borospincéje az olaszliszkai Sajgó-hegyen

Ennek a szerteágazó, tartós, intenzív kapcsolatrendszernek a tájra gyakorolt hatása nyilvánvaló: a Hegyalját az *ország és Európa részévé tette,* közvetítette számára más vidékek, régiók, országok tudását, ismereteit, kultúráját, életfelfogását, nemegyszer az ezeket hordozó személyekkel együtt. E termékenyítő, inspiráló impulzusok mellett a távolra futó kapcsolatrendszerek is hordoztak veszélyeket, kedvezőtlen – legalábbis a Hegyalja számára kedvezőtlen – hatásokat közvetítettek, a monokultúrás vidék számára *piaci függést* jelentettek. Európa gazdaságának 15-16. századi nagy regionális átrendeződése, a világ gazdasági központjának áthelyeződése a Mediterráneumból Európa atlanti partvidékére, a munkamegosztás elmélyülése „Nyugat” és „Kelet” között, Közép-

és Kelet-Európa perifériává válása kezdetben olyan kihatással is járt, hogy az utóbbi régiók nyersanyagai, élelmiszerei iránti kereslet növekedett, a kontinens keleti fele nagyarányú agrárexportra tett szert (a magyarországi élőállat-kivitel is ekkor érte el csúcsát). Lengyelország Nyugat-Európa egyik nagy gabonaszállítójává vált, jelentős pénzbevételekhez jutott, növekedett a lengyel földesurak és polgárok vásárlóereje, igénye az egyre „jobbá váló" hegyaljai borokra. A Hegyalja a távoli *centrum* történéseinek haszonélvezőjévé vált. De a perifériákon kibontakozó kedvezőtlen folyamatok, a 18. század végi Lengyelország válságai, polgárháborús állapota, majd „felosztása", az állami szuverenitás elvesztése a borexportáló Hegyalja számára nagyarányú piacvesztéssel járt, előidézte a borvidék egyik mély, elhúzódó válságát. De pl. a „bécsi udvar" gazdaság- és vámpolitikája is közvetlenül érintette a Hegyalját, ezt a távoli hatásokra nyitott, érzékeny tájat. (A vázolt események pl. a Bodrogköz vagy a Hegyköz életére alig voltak befolyással.)

- A Kárpát-medence térszerkezetében elfoglalt helyzete, forgalmi adottságai, árutermelése, az érintkezések, a csere színterére való predesztinációja, *messzire nyúló kapcsolatrendszere okán a Hegyalját a nyitottság, a közvetítő szerep, a befogadás,* ennek következtében a *sokszínűség,* az „egymás mellett élés" jellemzi. A „helyi" és a „befogadott" egymásra hatása, vegyülése. A Hegyalja „ilyenségét" már messziről hirdetik a hegyaljai települések 3-4 templomtoronnyal tűzdelt sziluettjei. Szinte mindegyik mezővárosban, községben három-négy vallás követői éltek: a 16. században reformátussá lett vidék ma már gyakran kisebbségbe szorult képviselői, római és görög katolikusok, a 18. századtól egyre nagyobb számban zsidók, a nagyobb helységekben, mint pl. Tállyán, Tokajban, Patakon, Újhegyen evangélikusok is, s építették fel templomaikat. Tokajban még a görögkeletiek (pravoszlávok) is. (Csak a telepített sváb falvak követték egységesen a római katolikus vallást.) Sokfelől érkeztek a Hegyalja lakói is, noha többségük mindvégig magyar ajkú maradt. A középkorban szőlőművelő *vallon* telepesek érkeztek a jó szőlőt nevelő hegyoldalak településeibe; a *Felföld lakói* folyamatosan szivárogtak – olykor telepítették őket – a munkáskezekben gyakran szűkölködő tájra s a hátteréül szolgáló erdő borította Zempléni-hegység völgyeibe, medencéibe, s kapcsolódtak be a borvidék „vertikumába", napszámosként, erdei termékek – szőlőkaró, hordófa, mész, faszén, üvegáru stb. – szállítójaként, vándoriparosként. Az emberpusztító 16-17. század által megritkított lakosságú tájra a földesurak a békésebb korszak beköszöntével *német telepeseket* (svábokat) toboroztak. De jöttek e tájra *görög kereskedők, német iparosok* s nagy számban Lengyelországból *zsidók.* A táj birtokosai s társadalma befogadta messzi vidékek menekültjeit, jöttek volt akár csoportosan (mint pl. az Európa-szerte üldözött anabaptisták – habánok –), akár egyenként

(Comenius). S jöttek békésebb korszakokban is sokan, sokfelől. A tokaji sóhivatal s a kamarai birtokok „német" tisztviselői, cári borvásárlók, szőlőbirtokot szerezni vágyók, hivatalnokok vagy később, már a 19. század végén a szerencsi cukorgyár munkásai, tisztviselői s még sokan mások. Átadták egymásnak ismereteiket, szellemi javaikat, szokásaikat. Ma egyaránt a Hegyalja „alkotóeleme" a vallonok által megalalpozott borkultúra, a sváb szalonna, a csodarabbik emléke – és sírja –, a „pataki szellemiség", a Rákócziak „kezenyoma", a mecenzéfiek vájta pincék, az egykori kapcsolatokra valló dűlőnevek (Dancka, Lőcse, Szepsi, Bártfai-dülő, Kassaváros-dűlő), történelmi „nevek", családok kastélyai, kúriái s a pusztuló zsidótemetők.

- A szőlő- és borgazdaságnak hatásai közül a csere ösztönzését, a borkereskedelem jelentőségét, a kapcsolatépítésben játszott szerepét már említettük. Feltétlenül említenünk kell a táj karakterét felvázolandó, a szőlőtermelés *társadalmi hatásait.* A szőlő ugyanis különleges helyet foglalt el a feudális birtoklási rendben. Forgalma szabad volt, ha tulajdonosa – akár jobbágy, akár más jogállású személy – a feudális járadékokat megfizette, akkor szőlőjét eladhatta, cserélhette. Ez sokkal lazább feudális függést jelentett, utat nyitott az egyéni iparkodásnak – aki irtványterületen vagy parlagföldön új szőlőt „épített", annak az a tulajdonába került, egy ideig adómentességet is élvezett –, mindez s a szőlőtermeléshez kapcsolódó egyéb „kellékek" – kereskedelem, piaci tevékenység, iparfejlesztő hatás, nagy népsűrűség – a Hegyalja jelentősebb településeinek lehetővé tették a *mezővárosi* fejlődést. A mezővárosok pedig tovább lazították a feudális függést, bizonyos önkormányzatiságot, autonómiát biztosítottak lakóiknak, a paraszti polgárosodás lehetőségét kínálták a helyi társadalmaknak. Mindez párosulva a bortermelés jövedelmezőségével, a Hegyalja társadalmát is sajátos útra terelte, környezetéhez képest mássá, tehetősebbé, „szabadabbá", önigazgatóbbá, törekvőbbé, összetettebbé-rétegzetté, egyszóval *polgáribbá* tette. (Ez a fejlődési út korlátozottabban ugyan, de a jobbágyfalusi jogállásban maradt településekben is megfigyelhető, a szőlőbirtok jogállása ezekben a településekben is hasonlatos volt, mint a mezővárosokban.) Mint a Hegyalja minden „összetevője" esetében, a szőlő- és borgazdaság monokultúra-közeli súlya, illetve a szőlőbirtok speciális feudáliskori helyzete esetében is jelentkeztek a „hátulütők", a ligatúrák is. Egy monokultúrás gazdaság mindig sebezhető; a piacok beszűkülését már említettük, de említhető a filoxéravész hatása is (a 19. század vége), amely alapjaiban rázta meg a Hegyalját, olyannyira, hogy a lakosság s a tőke egy része menekülőre fogta, épp akkor, amikor a kapitalizálódó gazdaság kezdte átformálni, modernizálni a magyar „vidéket" is. Másrészt a szőlőbirtokok szabad forgalma lehetővé tette a helybé-

liek mellett „kívülállók” számára is a szőlővásárlást, ha a mezővárosok már a 17. század elejétől számos rendelettel, rendtartással igyekeztek is ezt a folyamatot gátolni, lassítani. A „szőlőből” remélt haszon azonban oly csábító volt, hogy a külbirtokosok (extraneusok) száma és aránya gyorsan növekedett, nem egy településben és időpontban megközelíthette-meghaladhatta a helyi birtokosok számát (Tarcalon pl. 1720-ban az extraneusok aránya 64,6%, Mádon 1622-ben 47,7%), ráadásul az extraneusok szőlőbirtokai nagyobbak voltak, mint a helybelieké, így a szórványos adatokból is megállapítható, hogy pl. Tállyán, Mádon, Bodrogkeresztúrban a szőlőterület nagyobbik része a külbirtokosok kezén volt a 17-18. században. Így a „kívülállók” nemcsak a borkereskedelem, hanem a termelés hasznának egy részére is rátették kezüket.

19. századi bálványsajtó Szerencsen

- A nagyarányú árutermelés, a bortermelés jövedelmezősége, a szőlőbirtok sajátos jogi helyzete a rendi társadalomban, a nyitottság s egy sor már említett vagy még említendő tényező tehát a környező tájak jobbágyfalvainál kedvezőbb társadalmi viszonyokat eredményezett a Hegyalján. A helyi társadalom kedvezőbb helyzete a lazább feudális függésből, a „szabadságok kis köreinek” létéből – részben szabad földbirtoklás, mezővárosi autonómia, a protestáns egyházak meghatározó pozíciói a 19. századig –, tehetősebb voltából, messze nyúló kapcsolatrendszeréből – tájékozottság, innovációk átvétele –, tagoltságából, egyszóval *polgárosul-*

tabb voltából fakadt. A hegyaljai lakosság *polgárosultabb* voltát különösen a betelepülők, a jövevények érzékelték-érzékelik a ruházkodásban, a lakások berendezésében és használatában, a viselkedési formákban, a gazdálkodás módjában, a „maga-tartásban", az egyéni autonómia megnyilvánulásaiban, melyek esetenként a közösség kárára is érvényesülnek. A polgárosodás fogalma, legalábbis a magyar nyelvhasználatban összefonódott a haladás fogalmával, az „újra" való fogékonysággal. Ám a hegyaljai emberrel, társadalommal kapcsolatban a *konzervativizmus,* a múlthoz, a hagyományos borkészítés eljárásaihoz való túlzott ragaszkodás, a nehezen mozdulás vádja is gyakorta elhangzott. Ami érthető – mármint a konzervatív beállítottság. Egy rendi vagy rendies társadalomban a megszerzett előnyöknek, értékeknek, kiváltságoknak az *adott renden belül* való *őrzése* természetes törekvés, viselkedésmód. Konzervativizmust mindenekelőtt a táj gazdaságának- társadalmának alapját képező bortermelés kapcsán emlegettek a többnyire „kívülálló" kortársak; a helybériek viszont elégedetten vélekedtek ebbéli tevékenységükről. Szirmay Antal, Zemplén megye tudás monográfusa a 19. század elején vetette papírra a következőket: „...maradjunk ezután is igaz magyarok, hamisítatlanok ősi nemzetségünkben és borainkban egyaránt, mert ez az, mi számunka a külföldiek becsülését eddig megszerezte s megtartá." (Idézi Szekfű Gyula, 1922). Szirmay Antal szerint a borkezelésben tett minden változtatás csak árt a „...hamisítatlan ősi jellegnek". Ám a kívüllállókból ömlik a panasz a „magyar bortermelő lelki alkata" kapcsán, maradisága, konok konzervativizmusa kapcsán; Széchenyi István, Szekfű Gyula, a 19. századi borász, Schams Ferenc vagy akár Ambrózy Ágoston – egy helybéli! – kétségbeesetten sorolja a magyar bortermelő, közelebbről a hegyaljai szőlősgazdák számos „vétkét", a henyélésvágyat, a tanulni nem akarást, önmaga s bora túlbecsülését. Szekfű Gyula szerint a „...bortermelő, ha vinkója terem, azt kitűnő bornak tartja és ha jó bora terem, azt hiszi és hirdeti, hogy ez a világnak a legjobb bora" *(Szekfű Gyula 1922)*. Szekfű úgy véli, általában a magyar bortermelőről, hogy „...fel kell ismernünk ...a specifikus magyar lelki alkatot, melyet egyszóval gazdasági indifferentizmusnak nevezhetünk. A produkció, mint gazdasági folyamat egyszerűen nem érdekli őt, több és jobb munkát nem hajlandó végezni... Még mélyebbre bocsátkozva ezen nehezen megfogható lelki dolgokban: a gazdasági indifferentizmus kétségtelenül összefügg az akkori magyar tömegek hátramaradt műveltségi állapotával, de eredete és okozója nem abban, hanem a magyar tömeglélek egyik alaptulajdonságában, a lassú mozgékonyságban... tehát abban keresendő, ami *ellentétje* a gazdaságtörténet részéről némely népeknél fölismert *mobilizmusnak".* (Szekfű Gyula 1922). A konzervativizmus (?) és a „haladás" vitája a mai modernizálódó borkészítési technológiák kapcsán is fellángolt.

- A minőségi bortermelés tehát jól jövedelmező tevékenység volt, akármennyire is „széthordták" a használt, kétségkívül gazdagította a Hegyalja polgárait, mezővárosait is. E *gazdagság* visszfénye máig érzékelhető: magukban a szőlőt érlelő dűlők „infrastruktúrájában", az évtizedeken, évszázadokon át épített pincerendszerekben, a masszív kőházakban, abban a szellemi produktumban, amelynek alapját-lehetőségét a szőlők jövedelme adta, a Károli-bibliától a pataki kollégiumig, Comenius szellemétől Lorántffy Zsuzsa példamutató munkálkodásáig. De a táj adta javak a világ szerencsése) tájain nagyszerűbb – pontosabban nagyobb szerű – alkotásokat, főleg materiál alkotásokat, városokat, sokemeletes polgárházakat, katedrálisokat, műgyűjteményeket, egyetemeket hoztak volna létre. Egy szegény országban azonban mindenki, akinek csak lehetősége nyílt erre, részesedni kívánt a Hegyalja „kincséből". Hosszú a sora azoknak „kívül levőknek", akiknek csurrant-cseppent-ömlött a hegyaljai borok hasznából, s akik ezen jövedelmeket, bevételeiket másutt élték fel, kamatoztatták. (Gyakorta másutt használták fel a helyi birtokosok is: a Rákócziak hatalmi törekvéseikre, háborúikra, a Rákóczi-szabadságharcra sok száznyi hordó bor árát áldozták.) Említettük már a „bebírók" (extraneusok) magas arányát, az általuk birtokolt szőlők nagy kiterjedését. S ki mindenki igyekezett szőlőt szerezni a Hegyalján: a felvidéki városok kommunitásként (Kassa már 1461-ben birtokolt szőlőt Abaújszántón, 1478-ban jegyezték fel tulajdonjogát olaszliszkai és tolcsvai szőlőkre, Bártfa első ismert szőlőbirtokát szintén Liszkán szerezte 1476-ban; már „Mohács előtt" volt hegyaljai szőlője Eperjesnek, Lőcsének), polgáraik egyénileg, főurak (a Rákóczi-szabadságharc bukása után a család hatalmas hegyaljai birtokai jórészt osztrák arisztokraták kezébe kerültek), köznemesek, a császári udvar (Tarcalon a kamara uradalmi központot hozott létre, szintén a Rákócziak korábbi birtokrészein), még az orosz cár is vásároltatott szőlőt Tokajban; részesedtek a szőlőtermelés hasznából a mezővárosok olykor távol élő tulajdonosai is (Olaszliszka a szepesi káptalan tulajdonában volt). Ezzel a *termelés haszna* részben a kezükbe került. Természetesen az általuk termelt borral való *kereskedés haszna* is a külbirtokosokat gazdagította. S mennyien kereskedtek még a hegyaljai borokkal! Főnemesek (kihasználva nemesi adó- és vámmentességük), a felföldi városok hosszú sora Kassától Eperjesen, Bártfán, Kisszebenen, Lőcsén, Késmárkon, Olublón keresztül a kisebb-nagyobb szepességi városokig (a 15-16. században a hegyaljai bor legnagyobb empóriuma az árumegállító joggal is rendelkező Kassa volt), polgáraik, lengyel, örmény, görög, zsidó kereskedők – utóbbiak többsége a Hegyalján éltevékenykedett ugyan, de meggazdagodván vagy egyéb okok miatt jobbára tovább költöztek, vagy visszatértek hazájukba, mint a görögök, magukkal vivén a „hegyaljai pénzeket" is –, a cári Borvásárló Társulat,

császári tisztviselők és katonák s még sokan mások. Természetesen az államhatalom – hatalmak! – sem maradtak ki a haszonélvezők közül (sem a „magyar", sem a lengyel vagy orosz): a borkivitelt, illetve behozatalt egyre növekvő vámokkal terhelték, lépten-nyomon saját érdekeik szerint szabályozták a borkivitelt-behozatalt. (A magyar kiviteli vámok elérhették a bor termelői árának kétötödét.) Egyébként a bor kereskedelme jövedelmezett a legjobban; a termelőknek fizetett ár megnégyszereződhetett, mialatt a bor Krakkóba, legnagyobb lengyelországi piacára érkezett. Részesedtek a haszonból a táj határain túlról érkező napszámosok, a bor fuvarozói, a szőlőművelés-borkészítés eszközeinek, „segédanyagainak" – szőlőkaró, hordó, vasszerszámok, üvegáruk stb. – készítői, a nagyszámú ágens, nepper, a csempészek, a borhamisítók (ők a tokajiba vetett bizalomból pénzeltek), nem is beszélve a 16-18. század prédáló hadairól, törökökről, labancokról, kurucokról, császáriakról, fejedelemségbeliekről. Még a szokványos feudális járadékok egy része is „kikerült" a Hegyaljáról: az egyháznak járó dézsmaborok az egri püspökség pincéibe kerültek. S a borgazdaság eme „szereplői", mint említettük, máshol élték fel az itt szerzett javakat. C*soda, hogy maga a Hegyalja is gazdagodott borából. Még így is a* Hegyalja a „ki nem virágzott" lehetőségek földje.

- Hegyalja felvillantot jellegzetességei bizonyítják, hogy valóban páratlan táj a Kárpát-medencében. Páratlan – és *talányos is.* Talányos, mert miért csak „ennyi"? Legnagyobb múltú bortermelő települései, Szántó, Tállya, Mád, Tolcsva, Bénye miért múltjukra lehetnek elsősorban büszkék? Miért, hogy e valamikor jelentős települések mára rengeteget vesztettek viszonylagos pozíciójukból? Miért, hogy a dualista kor végén, a 20. század elején Sátoraljaújhely a mai országterület városai közül a 14. helyet foglalta el városi funkcióinak fejlettsége, sokfélesége alapján, ma pedig csak a 49-50.? S Tokaj, ez az egyre inkább pezsgő életű kisváros „ott van-e", ahol adottságai alapján kellene lennie? Mert forgalmi helyzete kitűnő, országos-nemzetközi jelentőségű útvonalak érintették, a Tiszán egykor élénk áruszállítás folyt, mert vásárvonalon fekszik, akárcsak Eger, Gyöngyös, Szatmárnémeti, Ungvár, Munkács, borát világszerte ismerték és dicsérték (dicsérik), híre-neve hordozza mindazt, ami a Hegyalja. S noha a városka egyre bájosabb arcát mutatja az odaérkezőnek, idegenforgalma sokszínű és élénk, mégis csak 4-5 ezer lelkes kisváros (s mindig is az volt), de városi funkciói meglehetősen hiányosak, a városrangsorban valahol a 130. hely táján szerénykedik, oly városok előzik meg, mint pl. Zirc, Mór, Tamási, Barcs, Lenti és így tovább. Miért, hogy a Hegyalja bortermelő mezővárosainak szabad királyi várossá emelése fel sem merült az évszázadok során, mint ahogy szabad királyi várossá lett a Pozsonyi Hegyalján Szentgyörgy, Modor, Bazin, vagy a Fertő-melléken

Kismarton és Ruszt? (Szerencs monográfusai felemlítik ugyan a Bocskai István által adományozott szabad királyi rangot, ám az ezzel való élés lehetősége nem adatott meg Szerencsnek s közjogilag sem volt minden rendben a cím adományozása körül.)

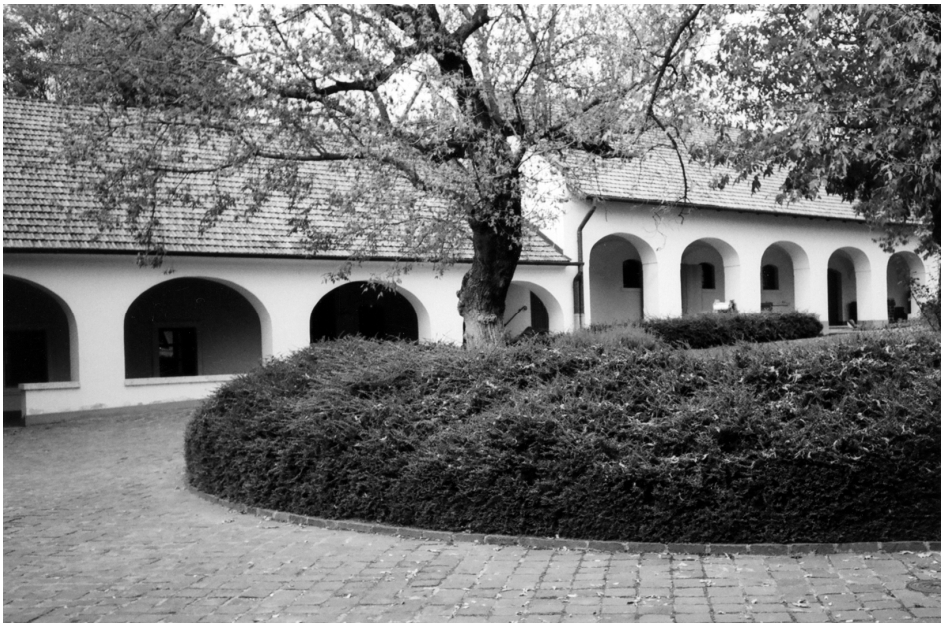

A tarcali Király-udvar (hajdan a koronauradalom központja, manapság a történelmi borvidék egyik jelentős borászatának ad helyet)

A Hegyalja lélekszáma a második világháború előestéjén volt a legmagasabb (legalább is amióta népszámlálások tudósítanak a lakosságszám alakulásáról), bő 96 ezer fő. Ám már a dualizmus korában is csak az újonnan idetelepült vagy telepített gazdasági és szolgáltató tevékenységek, mint a szerencsi cukorgyár, a vasút, Újhely üzemei és megyei intézményei biztosították a táj népességgyarapodását. Szerencs 1870-ben alig két és félezer lakosú település, 1910-re lakosságszáma megközelítette a 7 ezret; Sátoraljaújhely ezen idő alatt szinte pontosan 10 ezer fővel növelte lélekszámát. De már Tokaj, mely városka legfeljebb járási intézményei jóvoltából jutott többletszerepkörhöz, népességszámát tekintve egy helyben topogott, s több jellegzetes bortelepülés, mint pl. Tállya vagy Tolcsva már a dualizmus korában veszített népességéből, mások lakosságszámukat tekintve stagnáltak. A második világháború után a Hegyalja már sosem tudta elérni az 1941-ben összeírt lakosság számát, 1980-ig még úgy-ahogy tartotta magát, azóta viszont közel 10 ezer fős népességvesztést könyvelhet el (miközben nem elhanyagolható mértékű bevándorlás is történt a Hegyaljára).

(Megjegyezzük, hogy a Hegyalja a „migrációs ugródeszka" szerepét is betöltötte s betölti, lakói közül számosan prosperálóbb, több lehetőséget, munkát kínáló városokba, régiókba költöztek s költöznek – magukkal vivén az itt szerzett szellemi s anyagi tőkéjüket –, helyüket pedig a környező tájakról betelepülők foglalják el.) A jellegzetes „boros községek" lakosságszáma pedig népességcsúcsukhoz képest megfeleződött-harmadolódott. (Erdőbényén a népességcsúcs lakosságszámához képest 43,4, Tállyán 56,0, Bodrogkeresztúron 56,4, Olaszliszkán 60,7, Tolcsván 62,7%-nyian élnek.) A népességszám alakulása tehát korántsem utal prosperáló tájra.

- A vázoltak sejtetik-bizonyítják a Hegyalja különleges voltát, súlyát a Kárpát-medencei tájak között. A felvillantott „összetevők" ötvöződésének, kölcsönhatásainak köszönhetően a Hegyalja sűrű történelmű, aktív, ellentmondásokkal teli táj; e 900 km^2-en dinasztia emelkedett fel (a Rákócziak), történelmünket alakító személyek éltek vagy időztek (Zrínyi Ilona, Lorántffy Zsuzsa, Bocskai István, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan), felkelések törtek ki, országgyűlésekre gyülekeztek a rendek (Bocskai Istvánt Szerencsen választották Magyarország és Erdély fejedelmévé 1605-ben), itt formálódott a zempléni nyelvjárásból az irodalmi magyar nyelv (Károli Gáspár, számos prédikátor, Kazincy Ferenc, a pataki kollégium tanárainak munkálkodása nyomán), kulturális kisugárzása országrészekre terjedt (megint csak a pataki kollégium vagy a Károli-biblia hatásával példálózhatunk), írók-költők-művészek-tudósok-politikusok hosszú sora kapcsolódott valamilyen formában a tájhoz – itt születtek, nevelődtek, dolgoztak, tanítottak, éltek-haltak – (Árpádházi Szent Erzsébet, Comenius Amos János, Bessenyei György, Móricz Zsigmond, Gárdonyi Géza, Tompa Mihály, Fáy András, Gyergyai Albert, Izsó Miklós, Magda Pál, Szenci Molnár Albert, Hézser Aurél – hogy geográfust is említsünk –, Teitelbaum Mózes és a sort hosszan lehetne folytatni). Pest-Budát, talán Debrecent vagy az erdélyi Szászföldet leszámítva valóban páratlan teljesítmény.

Vagyis – összegezve a vázlatos szemrevételezés eredményét, megállapíthatjuk, hogy a Hegyalja

- kedvező fekvésénél fogva a *csere földje,*
- kiváló, egyedi termék előállítója, az *árutermelés földje,*
- *a kapcsolatok földje,*
- a nyitottság, a közvetítés, a *befogadás földje,*
- az előbbiekből következően a *sokszínűség földje,*
- a *„szabadságok kis köreinek" földje,*
- *a polgárosodás – „haladás" – konzervativizmus* egymásnak feszülésének földje,

- a be nem teljesül *várakozások földje,*
- *a válságok* és *katasztrófák földje,*
- a Hegyalja a *talányok földje.*

Nem hagyva figyelmen kívül a ma gondjait, reméljük, hogy a Hegyalján a jövőben az opciók felülkerekednek a ligatúrákon.

Irodalom

(Vázlatunk számos szerző munkájának, könyveinek, tanulmányainak felhasználásával készült. Felsorolásukra itt nincs módunk, csak a legfontosabbakat említjük.)

BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. – Tokaj
BELUSZKY P. szerk. (2005-2008): Magyarország történeti földrajza, I-II. – Budapest-Pécs
BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza
FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. – Budapest

FRISNYÁK S. (2004): Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16-19. században. – In: Hanusz Árpád (szerk.): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. – Nyíregyháza
KOMORÓCZY GY. (1944): Borkivitelünk észak felé. Fejezetek a magyar kereskedelem történetéből. – Kassa
KÓSA L. (1991): Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (18801920). – Debrecen
OROSZ I. (1995): A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. – In: Orosz István: Hagyomány és megújulás. – Debrecen
SZEGFŰ GY. (1922): A magyar bortermelő lelki alkata. – Budapest
ZELENÁK I. (2009): Közvetlen tapasztalatok szerepe az aszúborok készítésében. – In: Frisnyák S. – Gál A.: A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. – Nyíregyháza-Szerencs

Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természetföldrajzi alapjai

Dr. Boros László – Dr. Horváth Gergely – Dr. Csüllög Gábor

Tokaj-Hegyalja hazánk azon tájai közé tartozik, amelynek neve messze földön ismert és híres, és ez természetesen borvidék voltának, az itt termő minőségi szőlőknek és az azokból előállított kiváló boroknak köszönhető. De miért éppen a hegyaljai táj borai, és azon belül is a nemes egyszerűséggel „tokajinak" nevezett borok lettek világhírűek?

A kérdés megválaszolásához elöljáróban meg kell vizsgálni a kívánalmakat, azaz hogy a legkiválóbb szőlőfajták milyen ökológiai igényt támasztanak a termőhelyükkel szemben, majd az adottságokat, azaz hogy Tokaj-Hegyalja természeti feltételei milyen mértékben felelnek meg ezen igényeknek.

Minden haszonnövény minőségét, a gyümölcsfélék esetében az ízt, zamatot alapvetően a természetföldrajzi tényezők határozzák meg. Így van ez a szőlő esetében is. A világpiacon csak a minőségi termék adható el, minőségi szőlőt és bort pedig csak optimális adottságú termőhelyen lehet előállítani. A tokaji bor hírét, rangját a világban mindig is minőségének köszönhette, fontos tehát, hogy csak ott szabad termelni, ahol a szőlőnek optimális termőhelye van.

A szőlőtermesztés ökológiai igényei

A szőlőtermesztés ökológia igényeivel számos tanulmány, tan- és kézikönyv *(többek között Csepregi P. 1997, Diófási L. 1985, Feyér P. 1970, Kozma P. 2000, Prohászka F. 2003)* foglalkozik; megállapításaik az alábbiakban foglalhatók össze.

Az ökológiai, környezeti tényezők közül legfontosabbak az *éghajlati tényezők*. A bortermő szőlő (Vitis vinifera) *alapvetően hő- és fényigényes, fagyérzékeny* növény, a tenyészidőszak (ami a hazai borvidékeken 180-190 napra tehető) során sok napsütésre és melegre van szüksége. Nagy cukortartalmú szőlők kimondottan meleg és napfényben gazdag termőhelyeken teremnek. A szőlőnek nagy a fényigénye, a direkt és a szórt sugárzásból származó fényt is jól hasznosítja. Több fény esetén erősebb a szőlő asszimilációja, jobban színeződnek a bogyók, több cukrot és kevesebb savat tartalmaznak.

A *hőmérsékletet* illetően borszőlőt a Földön azokon a területeken termesztenek, ahol az évi középhőmérséklet 9-21 °C közötti. A szőlő fejlődése során az egyes fenofázisokhoz eltérő minimális és optimális hőmérsékleti értékek tartoznak. A növény életfolyamatainak megindulásához 7-8 °C-ra, rügyfakadásához

10-13 °C-ra van szükség, míg a virágzás 12-14 C°-on indul meg; jó bor azonban csak akkor várható, ha a középhőmérséklet a virágzás idején legalább 15 °C, a nyári legmelegebb hónapban 19 °C, a bogyóérés idején pedig 16-17 °C körül van. A középhőmérsékletek mellett a szélsőértékek is fontosak, ugyanis a szőlő a nagy meleget sem bírja, a hőhatás csak 32-33 °C-ig kedvező, forró nyári napokon az ezt meghaladó hőmérsékletek esetén már károk keletkeznek a leveleken és a bogyókon, nem gyarapszik a levelekben sem a cukor-, sem a keményítőtartalom, a savtartalom alakulása szempontjából pedig gyakran kifejezetten káros a magas hőmérséklettel együtt járó intenzív légzés. Összességében legjobban a szőlő 25-30 °C közötti középhőmérséklet esetén fejlődik. Sajnos a szőlő a hidegre, fagyra nagyon érzékeny, tavasszal és ősszel a hajtáscsúcsok már alig 0,5 °C-kal a fagypont alatt elfagyhatnak. Téli nyugalmi állapotban a szőlővesszők fagyérzékenyebb fajtáknál kb. -15 °C, ellenállóbbaknál -20 °C hideget képesek elviselni rövidebb ideig károsodás nélkül.

A középhőmérsékletek és a hőmérsékleti szélsőértékek mellett azonban a *hőösszeg* és a *besugárzás* értékei is meghatározók. A korai és középérésű szőlőfajták jól beérnek, ha a tenyészidőszakban 1100-1600 °C hőösszegben és 1300-1600 óra napfényben részesülnek, míg a kései érésű fajtáknak (Hegyalján a furmint és a hárslevelű ilyen) legalább 1500-1600 óra szükséges. A termeszthetőséget legjobban a hőösszeg és a globál sugárzás értékein alapuló *radiotermikus index* fejezi ki.

A besugárzást, a fény- és hőösszeget, és ezáltal áttételesen a bor minőségét a *terület fekvése*, a *lejtők kitettsége* jelentős mértékben befolyásolja. Az északi féltekén a Nap járásának megfelelően szőlőtermesztésre legalkalmasabbak a déli kitettségű, majd a délkeleti és délnyugati fekvésű lejtők, ezek kapják a legtöbb besugárzást. A lejtőviszonyok és a szőlő összefüggése még egy területen jelentkezik, ez pedig a fagyérzékenység; mivel a hideg levegő nehezebb, a lejtők alján jóval erősebb a fagyveszély, mint a magasabb lejtővállakon, a mélyfekvésű, fagyzugos területeken pedig különösen gyakoriak a fagykárok. A délies fekvés abból a szempontból is előnyösebb, hogy a déli lejtők védettebbek a hideg északias szelekkel szemben.

A szőlőről azt tartják, hogy a *csapadék* mennyiségére nem különösebben érzékeny, mert a tenyészidőszak alatt nem kíván gyakori és bőséges csapadékot. Összességében 500-800 mm csapadékot igényel, kedvező eloszlás mellett azonban 500-600 mm is elegendő. Szélsőséges értékek viszont káros hatást eredményeznek: 400 mm-nél kevesebb csapadék esetén öntözésre van szükség, 800 mm-t meghaladó értékek pedig kedveznek a megbetegedések – különösen a peronoszpórás és más gombás betegségek – elterjedésének. A gondot általában nem is a csapadék mennyisége, hanem annak egyenlőtlen eloszlása jelenti: hosszantartó szárazság vagy kedvezőtlen vízforgalom károsan hat a növény fejlődésére. Így pl. aszályos nyarat követően a bor szárazanyag-tartalma kisebb lesz, rövid idő alatt lehulló számottevő csapadék pedig rothadást eredményez-

het. Különösen az augusztus végén, szeptember elején bekövetkező esőzések veszélyesek, mert a bogyók gyors vízfelvételét és felrepedését okozzák (sajátos módon azonban – mint látni fogjuk – Tokaj-Hegyalján ez pozitív hatással is jár). A csapadék egyéb formái közül legveszélyesebbek a jégverések, de veszélyt hordoznak az ónos esők is.

Az éghajlati elemek közül a *légnedvesség* és a *párolgás* szerepe is jelentős. A szőlőtőkék 1 m^2-nyi levélfelülete a hőmérséklettől és a levegő relatív páratartalmától függően a nyári napokon 1,5-3,5 liter vizet párologtat el; természetesen a napi hőmérséklet emelkedésével és a relatív páratartalom csökkenésével a párologtatás mértéke növekszik. A levegő magas relatív páratartalma nem előnyös, mert a sok csapadékhoz hasonlóan elősegíti a gombabetegségek elterjedését.

A *szél* terjeszti a szőlőn megtelepedő gombák spóráit, ugyanakkor a szélnek kitett lejtőkön csökkenti is megtelepedésüket; a gombás fertőzések a széltől védett, szélcsendes zugokban okozzák a legtöbb kárt. A szél szerepe tehát ellentmondás, részben hasznos, részben káros hatású. Utóbbi hatások közé sorolható, hogy erősebb szelek mechanikai károsodást okoznak a zöld növényi részekben, és deflációs hatást gyakorolnak a talajra.

A szőlő életfeltételei közül fontos a *talaj* szerepe is. Alapvetően a szőlő a talajjal szemben nem különösebben igényes, nem „válogatós”, jó az alkalmazkodó képessége. Jelentős szerepet játszik viszont a termőréteg vastagsága, hiszen minél vastagabb a termőréteg, annál mélyebbre hatolhat le a gyökérzet (a szőlő egyébként is mélyre lenyúló fejlett gyökérzettel rendelkező növény). Ha a talaj fizikai és kémiai tulajdonságaival összefüggő edafikus hatásokat vizsgáljuk, akkor azért megállapítható, ez az „igénytelenség” nem jelenti azt, hogy a szőlő ne hálálná meg a talaj optimális tápanyagtartalmát; a növekedés és a terméshozam erősen függ a tápanyaggal való ellátottságtól. Fontos tehát a talaj összetétele és minősége is. A kötött talajok közül szőlőtermesztésre legjobbak a löszön, vályogon és nyirkon képződött talajok, különösen a lösztalajok szőlőiből állíthatók elő kiváló, illatos, alkoholban gazdag borok (e szempontból sajátos a tokaji Nagy-hegy, amelynek vulkáni kőzeteit sokfelé vastag lösztakaró fedi). Jó termést adhatnak a más haszonnövények számára jobbára alkalmatlan kőtörmelékes, kavicsos talajok is, elsősorban erőteljes felmelegedésük, hőraktározó és hőkisugárzó, továbbá vízraktározó és vízvezető képességük következtében (amely tulajdonságok egyúttal a mikroklímát is pozitívan befolyásolják), különösen ha – mint Tokaj-Hegyalja esetében – vulkáni tufák málladékával keverednek. Az ilyen talajokon termett szőlők testes, savas, különleges zamatú, kiváló minőségű borokat adnak. A tömött, levegőtlen agyagtalajok viszont kevésbé alkalmasak, mert nehezen megmunkálhatók és hidegek. A talaj vízellátottsága is fontos, jó, ha a talajvíz nincs 1,5-3 m-nél mélyebben, viszont a magas talajvízállás előnytelen, a szőlő gyökérzete ugyanis nem kedveli, nyirkos, vizes talajon csak gyenge termés várható. A megfelelő talajnedvesség megőrzéséhez szükség van jó agrotechnikára is.

A Tokaj-hegyaljai borvidék

A borvidék cím elnyerésének szigorú törvényi előírásai voltak és vannak a mai napig. Törvény szerint az a termőhely nevezhető borvidéknek, származási helynek, amely több település közigazgatási határára kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati és talajadottsággal rendelkezik, jellemző fajtaösszetételű, művelési ültetvényekkel és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, sajátos jellegű borokat termel és településenként a szőlőterületek aránya minimum 7%.

A tokaji Nagy-hegy

Magyarország borvidékei közül kétségtelenül a legismertebb az évszázadok során világhírűvé vált *Tokaj-hegyaljai borvidék*, amely az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig terjed („incipit in Sátor, definit in Sátor"). A borvidéken térben és időben változóan 5000-8000 ha-on termeltek, ill. termelnek szőlőt. A térségből 1251-ből származik első hiteles említés szőlők létéről a Turóczi prépostság alapítólevelében. Az Árpád-házi királyok nagy szőlőművelési kultúrával rendelkező szőlőműveseket telepítettek a királyság területére. A török terjeszkedés nyomán a Szerémség elfoglalását követően vált Tokaj-Hegyalja a történelmi Magyarország legjelentősebb borvidékévé. Az 1641-ből ismert adat tizenhárom szőlő- és bortermelő települést sorol fel, míg 1820-ban Zemplén vármegye közgyűlése tizenegy mezővárost, hét falut, két pusztát, valamint két Abaúj vármegyei települést nevezett meg hegyaljai bortermőhelyként. Az 1960-as évektől kezdve a következő települések tartoz-

nak a zárt borvidékhez: Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak (Bodroghalásszal és Végardóval), Sátoraljaújhely (Károlyfalvával), Szegi, Szegilong, Szerencs (Onddal), Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva és Vámosújfalu. A borvidék része volt a ma Szlovákia területén fekvő két kis hegyaljai falu, Szőlőske és Kistornya is. 2002-ben az UNESCO a borvidéket, mint kultúrtájat felevette a *világörökségi listára (Boros L. 1971, 1996, 1999; Feyér P. 1970; Frisnyák S. et al. 2009)*. 2012-ben az örökségvédelmi törvény alapján a történelmi borvidéket *történeti tájjá* is nyilvánították; Magyarországon először nyert el egy régió ilyen kitüntető címet (a védettség Abaújszántótól Vámosújfaluig ugyanazt a fentebb felsorolt 27 települést érinti). A Nemzeti Fejlesztési Minisztérium indoklása szerint a történeti táji védettség alkalmat ad a sokszínű közösségi és táji értékek hosszú távú fenntartására, az ezer év alatt kialakult szőlőművelési hagyományok érintetlen, eredeti formában továbbélésére.

Tokaj-Hegyalja a Bodrog felől

Tokaj-Hegyalja természeti adottságai

Tokaj-Hegyalja (beleértve a tokaji Nagy-hegyet is) a Zempléni-hegység (vagy más néven Tokaji-hegység) természetföldrajzi kistája, egyben történeti földrajzi régiója, és ugyanakkor az ország leghíresebbe borvidéke (ezen három

értelmezés határai azonban nem esnek teljesen egybe); a hegység déli és keleti peremvidékén húzódik Abaújszántótól félkörben Tokajig, majd onnan tovább északkelet felé Sátoraljaújhelyig. (Gyakran egyszerűen csak Hegyaljának nevezik, de ez nem szerencsés, mert a hegység nyugati peremén is található egy 'hegyalja' nevet viselő történelmi tájegység, az Abaúji-Hegyalja.) Szőlőtermelésben betöltött kiemelkedő szerepét jelzi, hogy a területhasznosítást tekintve a kistáj területének átlagosan 30%-a szőlő, a tokaji Nagy-hegy területének pedig közel a fele! Ez azért is meglepő, mert a borvidék az é.sz. 48°-os szélesség mentén, azaz a szőlőtermesztés elméleti északi határvonala közelében fekszik.

Földtanilag a kistáj többségét miocén kori vulkáni képződmények alkotják. Nagy vonalakban három, a radiometrikus koradatok szerint 9-16 millió év között lezajlott vulkáni ciklust lehet elkülöníteni. A tűzhányó-tevékenység kezdete a miocén kor bádeni korszakára tehető, fő aktivitása pedig a szarmata korszakra esett. A vulkáni tevékenység során először riolittufa, majd riolitláva, ezt követően andezittufa és végül andezitláva tört a felszínre. A kistáj magasabb részeit általában centrális kitörésekből származó *piroxénandezit* alkotja, nagyobb részét azonban *riolitlávák* és a gázdús kitörési felhőkből származó *hullott riolittufák* építik fel. Egyes gravitációsan összeomló kitörési oszlopok forró lavinaárként száguldva a lejtőkön változó vastagságú, részben összesült *ártufalepleket* hoztak létre, hozzájárulva a mai domborzati tagoltsághoz. A földtani képet az intenzív hidrotermális, kovás, karbonátos vulkáni utóműködés termékei és a szarmata lagúnarendszerben lerakódott áthalmozott vulkanitok színezik. A lejtőlábi felszíneket mindenütt vékonyabb-vastagabb pleisztocén kori *szoliflukciós üledék* fedi, a peremeken erre helyenként *lösz* is települt. A hegység fő tömegével egyidőben képződött, de különálló szép szabályos vulkáni kúp a tipikus rétegvulkáni szerkezetű, piroxéndácitból felépülő tokaji Nagy-hegy (Nagy-Kopasz), amit 300-350 m-es magasságig körben kúppalástszerűen változó vastagságú (a keleti oldalon 15-20 m, a nyugatin átlagban 5 m) lösztakaró fed be, lábánál pedig nagy vastagságban felhalmozódott fiatal pleisztocén és holocén kori folyóvízi homok- és kavicstakaró terül el *(Gyarmati P. 1977, Gyarmati P. – Szepesi J. 2007 és in: Frisnyák S. et al. 2009)*. Összességében a borvidék legelterjedtebb alapkőzete a riolittufa, aminek törmeléke, lejtőhordaléka ásványi anyagokban, nyomelemekben kifejezetten gazdag; ez hozzájárul a szőlő, ill. a bor íz- és zamatanyagainak bőségéhez *(Hevesi A. 1999)*.

A kőzettani felépítésnek a szőlőművelés szempontjából még egy nagy jelentősége van: a hegyaljai borok kiváló minősége ugyanis a szőlőtermelés kedvező ökológiai adottságai és a szőlőművelők magas termelési kultúrája mellett a térség jellegzetes, vulkáni tufákba – alapvetően riolittufába – és löszbe vájt *borpincéinek*, *borospincéinek* is köszönhető. A pincék a borvidék jellegadó és egyben legfontosabb gazdasági objektumai. Átlagos évi középhőmérsékletük 10-12 °C között változik, bennük az évi hőmérsékleti ingás többnyire 2-3 °C, míg a relatív páratartalom 90-94%, kb. 6-8%-os évi ingással, ami jó szellőzéssel páro-

sulva optimális légállapotot biztosít a borok érleléséhez *(Frisnyák S., in Frisnyák S. et al. 2009)*. A pincék természetes kőzetanyagán, a boltozatköveken, de a hordókon és a palackokon is azokat 2-4 cm vastagon paplanként bevonva más gombákkal együtt *nemespenészként* megtelepszik a feketepenész, a *Cladosporium cellare*, amelynek jelenléte, térbeli elterjedése és vastagsága jelzi, mennyire kedvező a borpince mikroklímája. Ha nincs bor a pincében, a feketepenész sem telepszik meg, ugyanis a gombatelepeket a magas páratartalom és a hordókban érlelődő borból származó vegyületek táplálják. Jelenléte fontos szerepet játszik a hegyaljai bor jellegzetes íz- és zamatanyagának kialakulásában, emellett a hegyaljai pincék egyik idegenforgalmi látványossága is *(Boros L., in Frisnyák S. et al. 2009)*.

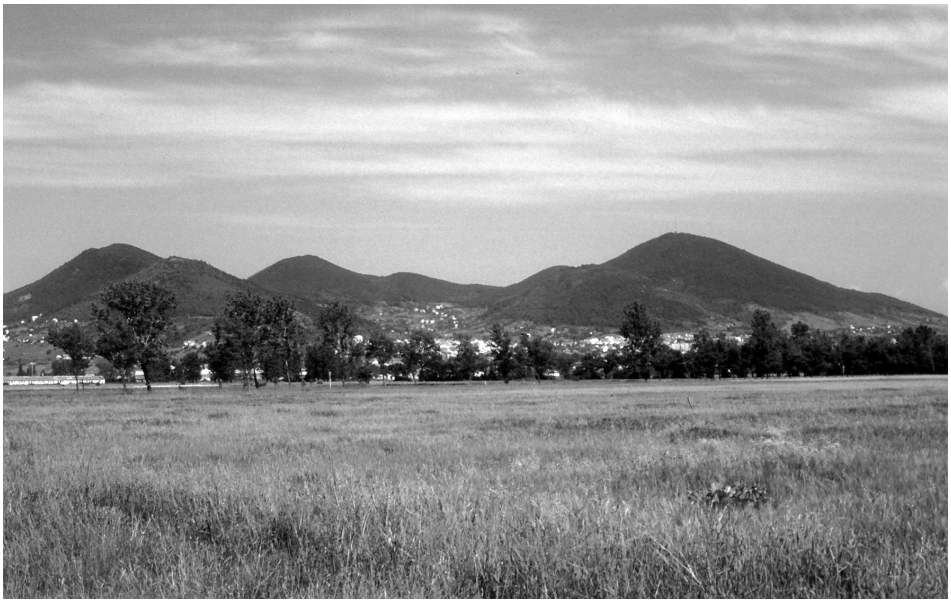

A Hegyalja egyik legszebb része: a Sátor-hegycsoport

Tokaj-Hegyalja mai *domborzatát* tekintve alapvetően egy délnyugat-északkeleti csapásban húzódó, 98-528 m között váltakozó magasságú, délkeleti kitettségű, *erősen tagolt dombvidék*, a szőlőtermelés szempontjából igen kedvező, 10-25%-os lejtésviszonyokkal. A szőlőtermesztés számára a 130-260 m magasságú, déli fekvésű lejtők a legkedvezőbbek. A dombvidéket a hegység fő tömegének Bodrog felé kifutó gerincei tagolják, *félmedencéket* (köztük a Bodrogkeresztúri-félmedencét és az Erdőbényei-öblözetet) fogva közre. *Felszínalaktanilag* a kistáj legnagyobb része a vonulatsor központi vulkáni tömegéhez csatlakozó *hegy- és dombláblábfelszín*, amely a Bodrog, illetve a Taktaköz felé leereszkedve egyre jobban ellankásodik. Ez kialakulását tekintve

legnagyobb részben egy kettős hegylábfelszín, az idősebb pannon pedimentációs fázist megszakító kiemelkedési időszakot követően alacsonyabb szinten indult meg az újabb hegylábfelszín formálódása, amelynek területe az idősebb rovására egyre jobban növekedett. A pleisztocénben lezajlott szerkezeti mozgások hatására megnövekedett relatív relief a lepusztító folyamatok hajtóerejévé vált, különösen a *periglaciális átalakítás* volt erős, amelynek során elsősorban a kriopedimentáció játszott jelentős szerepet a hegység peremének formálásában: létrejöttek a legfiatalabb pleisztocén hegylábfelszínek, amelyek több esetben 2-3 km hosszúságot is elérnek. Az előtér megsüllyedése is mozgatórugója lett az elegyengetési folyamatnak *(Marosi S. – Somogyi S. 1990, Pinczés Z. 1998a, 1998b, 2003)*.

A hegylábfelszínek a szőlőkultúrák fő területei, azonban a külső erőknek ezek is ki vannak téve. A felszínekbe már a pleisztocén kor nedvesebb időszakaiban a hegység patakjai eróziós völgyeket vágtak, amelyeket a szárazabb szakaszokban sokfelé periglaciális eredetű kavicstakaró töltött ki. A pleisztocén kori lösz a Nagy-hegy lejtőin halmozódott fel a legnagyobb vastagságban, azonban erősen pusztul. A pleisztocénben az alacsonyabb térszíneken deráziós völgyek is kialakultak. A vízfolyás nélküli aszóvölgyek már a holocén folyamán jöttek létre, keletkezésüknél minden esetben megfigyelhető az emberi tevékenység nyoma. A legnagyobb aszók a tokaji Nagy-hegyen és a Bodrogkeresztúri-félmedencében keletkeztek, mélységük több m-t is elérhet. A lejtős tömegmozgások is gyakoriak, a hegység kőzettani felépítése kedvez a kőzettömegek lejtő menti gravitációs elmozdulásainak. Legáltalánosabbak a csuszamlások, a löszben a berogyások, omlások. A talajfolyás (szoliflukció), az elaprózódott és elmállott törmelék, talaj áttelepítése lejtős térszínen ugyancsak gyakran fellép *(Pinczés Z. 2003 és in: Frisnyák S. et al. 2009)*.

Tokaj-Hegyalja gazdag földtani és felszínalaktani értékei ellenére leginkább szőlő- és borgazdálkodásáról híres kultúrtájként ismert, amelyben nagy szerepet játszanak éghajlati, azon belül különösen mikroklimatikus adottságai, valamint talajviszonyai.

Marosi S. – Somogyi S. (1990) összefoglaló tájjellemzése alapján *éghajlatilag* Tokaj-Hegyalja legnagyobb része a *meleg-mérsékelten száraz éghajlati körzetbe* tartozik, évi 1850-1900 óra napfénytartammal, 9,6-9,9 °C évi és 16,0-17,0 °C nyári középhőmérséklettel. A szőlő szempontjából fontos, hogy évente 183–189 napon keresztül a napi *középhőmérséklet* meghaladja a 10 °C-ot (ez az időtartam általában április 14-október 14. közé esik), a fagymentes időszak pedig (nagyjából ugyanezen időintervallumban) 180-190 nap. A téli napok – azaz olyan napok, amikor a hőmérséklet csúcsértéke egész nap nem emelkedik 0 °C fölé – száma 45-55 nap, a zord napoké – amikor a napi maximum -10 °C alatt marad – 15-20 nap. Az évi legmagasabb hőmérsékletek átlaga 33,0 °C, a legalacsonyabbaké pedig -16,0 °C. Különleges adottsága Tokaj-Hegyaljának a hosszú, száraz, napos koraősz, amely rendkívül kedvez az aszúsodásnak, különösen

ha előtte csapadékos volt nyárutó; ilyenkor az érett szőlőbogyókon megtelepedő, egyébként szürkerothadást okozó Botrytis cinerea (vagy újabb néven Sclerotina fuckeliana) nevű tömlősgomba hatására a szőlőbogyók felrepednek, elveszítik víztartalmukat, besűrűsödnek, összetömörödnek, eredeti 20%-nyi cukortartalmuk 40-60%-ra koncentrálódik, azaz *aszúsodnak*. Azok az évek, amikor a vénasszonyok nyara az átlagosnál is hosszabb, az ún. főzőesztendők *(Hevesi A. 1999)*. Az aszúsodás feltételeit így foglalja össze *Szirmay A. (1810, idézi Halász Z. 1981)*: „Akkor lehet reményleni aszú-szőlőt, ha a szőlő 24-dik Júniusig elvirágzik s megtisztul, ha júliusban és augusztus hónapnak az elején közbe-közbe esők járnak, hogy a szőlő a Caniculai-nagy forróságban el ne süljön. Augusztusnak a közepétől… Szeptemberen által egész October közepéig tiszta meleg idők járjanak, hogy a szőlőt éreltessék s a nedvességet ki főzzék. Ne legyen dér és fagy, minek előtte a szőlő tökéletesen meg érjen, mert a dér és a fagy által megfonnyasztván a szára, a szőlő nedvességének kerengése meg gátoltatik és ha koránti derek járnak, a szőlő tökéletesen meg nem érik. Octobernek közepe táján megint eső kívántatik reá, hogy a hártyáját meglágyítsa, következzenek megint fényes, meleg napok, de harmatos, hideg és deres éjszakák, amelyek a szőlőszemeket megfonnyasszák, megszárítsák, megaszalják". Az aszúsodás elérésének igénye az oka annak, hogy Tokaj-Hegyalján meglehetősen későn, hagyományosan október 28-án (Simon-Juda nap) kezdődik a szüret és sokszor csak november végén ér véget.

Az Erdőbényei-félmedence

Az évi közepes *csapadék* mennyisége 600-630 mm, ebből a vegetációs időszakban 370-380 mm eső várható; legcsapadékosabb hónap a június. Makkoshotykán mérték a legtöbb, egy nap alatt lehullott esőt (84 mm). A téli félévben mintegy 30-40 napon át borítja a talajt hó, a maximális hóvastagság átlaga 16-18 cm. Leggyakrabban északkeleti *szél* fúj, gyakoriságban ezt követi az északi és a déli szélirány (a magányosan kiemelkedő tokaji Nagy-hegyen gyakran a nyugati is), az átlagos szélsebesség 2-3 m/s. Jellemző a hegy-völgyi szelek váltakozása: éjszaka a hidegebb levegő a lejtők mentén szinte lefolyik a völgyekbe és a hegylábakra, ezt nevezzük hegyi szélnek. A lefolyó hideg levegő okozta lehűlés a tenyészidőszak során akár károsodást is okozhat.

A fenti adatok alapján kijelenthető, hogy éghajlati szempontból a táj kiválóan alkalmas szőlőtermesztésre, vannak azonban további tényezők, amelyek helyenként még az átlagosnál is kedvezőbb *mikroklimatikus feltételeket* biztosítanak. Ezek közé sorolható a domborzat tagoltsága: a hegység oldalába mélyülő öblözetek és völgyek egyes lejtőin a napsugarak beesési szöge a dombvidék egészének átlagát jóval meghaladó, így a szőlő jóval több hőben részesül, mint a lankásabb lejtőkön. A hőben leggazdagabb déli fekvésű ún. málokon terem a legédesebb szőlő. Mérések bizonyítják, hogy a teljes besugárzás évi értékében akár néhány száz méteren belül is jelentős lehet a különbség: Tarcalban végzett vizsgálatok szerint a sík terület 12,9 kj/cm^2-rel kevesebb globálsugárzásban részesült, mint a lejtős térszín. A kitettség különbségei következtében egymáshoz egészen közeli szőlősökben akár 4-6 fok is lehet a szőlők cukorfoka között a különbség. Jó példa erre, hogy Tokajban egy völgy délre néző lejtőjét Meleg-oldalnak nevezik; míg ott 22-24 fokos szőlő terem, addig a vele szemközti, 100-300 m-re levő, északra néző völgyoldal beszédes nevű részei (Hideg-oldal, Hitvány-dűlők) alig 16-18 fokos szőlőt adnak. Még jobban megmutatkozik ez a különbség az alacsony hegylábfelszínek (a „szoknya") és a meredek lejtők között. De még egy adott lejtőn belül is vannak különbségek, mérések szerint úgy 250-260 m-es magasságig a déli, délnyugati kitettségű szőlőtáblák felső pereme évi átlagban 0,5 °C-kal, a vegetációs időszakban 0,4 °C-kal több hőben részesül, mint az alsó perem, tehát a lejtő magasabb szintjén általában magasabb cukorfokú szőlők teremnek *(Boros L. 2005)*. Más jellegű mikroklimatikus tényező, hogy a világos színű riolittufáról visszaverődő fény és hő is számottevő szerepet játszik a szőlő érlelésében. A helyileg változó mikroklímával magyarázható, hogy majd minden dűlő más minőségű, cukorfokú, zamatú bort terem. 1983–2004 között végrehajtott folyamatos mérések általános tapasztalataként elmondható, hogy döntő minőségmeghatározó tényező az égtáji kitettség, mellette a lejtő meredeksége, 250-260 m-ig a magasság, valamint a művelési mód játszik többé-kevésbé meghatározó szerepet; utóbbit illetően az a tapasztalat, hogy a karós támaszrendszerű tőkék általában jobb minőséget adnak, mint a huzalos szőlők.

A szőlők termesztése évszázadokon át a legkitűnőbb természetföldrajzi adottságú, optimális mikroklímájú helyeken, a *hegylábi lejtőkön* zajlott. Az 1950-1980-as években megszervezett gépesített nagyüzemi szőlőtermesztés idején a telepítéskor a mennyiségi szemlélet uralkodott, a minőségi bortermelés háttérbe szorult. Ennek egyik jeleként a szőlőültetvények a meredekebb lejtőkről egyre „lejjebb csúsztak" az alacsonyabb fekvésű, enyhe (2-5°) lejtésű hegylábfelszínekre (a „*szoknyára*") és a hegyperemi síkságokra. Szépen sorakozó, egyenes 220-260-320 cm sortávolságú nagyüzemi szőlőtáblákat alakítottak ki, amelyek lehetővé tették a gazdaságosabb gépi művelést, ám a minőségben számottevő romlás következett be, mert a „szoknyán" csak gyenge minőségű (14-16 fokos) szőlő terem. A magasabb térszínek művelésével számos helyen fel is hagytak, ezért főleg a 170-200 m-es magasság feletti régióban erőteljes parlagosodási folyamat indult meg. A rendszerváltozás óta az új telepítésekre már többnyire ismét a korábbi, minőséget adó, meredekebb lejtőkön kerül sor, a szoknyaterületekre telepített kordonos szőlők nagy részét pedig felszámolták.

A botkői gejzírkúp (Sárospatak)

A természetföldrajzi tényezők közül a *talajok* szerepét is vizsgálni kell. Tokaj-Hegyalja területén uralkodnak a barna erdőtalajok és a barnaföldek, amelyek főleg a vulkáni kőzetek málladékain képződtek. *Füleky Gy. (in: Frisnyák S. et al. 2009)* részletesen jellemezte ezeket a talajokat. Eszerint a barna erdőtalajok háromszintűek: a felszíntől kb. 30-35 cm mélységig találjuk a leginkább

humuszos A-szintet, 30-35 cm és 90-110 cm között a vastag, de kevésbé humuszos B-szintet, majd 90-110 cm-nél mélyebben a talajképző kőzetet, vagyis a C-szintet. E főtípusra legjellemzőbb folyamat a kilúgzás, amely az egész talajszelvény elsavanyodását, valamint szintekre tagolódását eredményezi. A növények gyökereinek elhelyezkedése is befolyásolja a folyamatot. A barna erdőtalaj típusainak nagyobb részében a gyökérzet fő tömege a B-szintben található, a talajoldatok kétirányú mozgást végeznek, a felszíntől és C-szint felől egyaránt a B-szint felé tartanak.

A főtípuson belül az agyagbemosódásos barna erdőtalajok neve onnan származik, hogy az A-szint agyagtartalmának egy része a lefelé szivárgó csapadékkal 30-80 cm mélyre, a B-szintbe vándorol, bemosódik, így utóbbi agyagtartalma nagyobb lesz, mint az A-szinté (egy tipikus szelvényben kb. másfélszerese, de ez az arány 1,2 és 1,9 között változhat). Az A-szint két alszintre tagolódik. A sötétbarna-barnásszürke A_1-szint 10-20 cm vastag, természetes állapotú erdőtalaj esetében 5-8% humuszt tartalmaz, szemcsés szerkezetű. Az A_2-szint 5-15 cm vastag, erősen kilúgzott, az előzőnél kisebb humusztartalmú, világosabb színű, szárazon poros, ritkábban leveles szerkezetű. Mechanikai összetételük agyagos vályog, kémhatásuk gyengén savanyú vagy savanyú. Vastagabb termőréteg esetén gyenge vízvezető, nagy vízraktározó és erős víztartó képesség jellemző rájuk, míg a sekély termőrétegű változatok esetében szélsőséges a vízgazdálkodás. A hegység meredekebb lejtőin az erős erózió miatt a talajtípus erodált változatai jellemzők, amelyek A-szintje részben, vagy egészen hiányzik, vastagsága pedig nem éri el a tipikus talajszelvényét. A típusos agyagbemosódásos barna erdőtalajok jó termékenységűek. Tokaj-Hegyalja területének 55%-a tartozik e típushoz.

A másik főtípust a barnaföldek (Ramann-féle barna erdőtalajok) jelentik, amelyekben a humuszosodás és a kilúgzás folyamatához agyagosodás és gyenge savanyodás is járul. Talajképző kőzetük harmadidőszaki üledék, vagy nyirokszerű agyag. (A nyirok nagy agyagtartalmú, barna-vörösesbarna lejtőüledék, amelynek éppen a nagy agyagtartalom miatt szélsőséges a vízgazdálkodása: jelentős a vízbefogadó képessége, de a nedvesség igen lassan szivárog a mélybe, ezért az átázott nyirok rendkívül jól tartja a vizet, hosszú ideig nedves marad.) A barnaföldek A- és a B-szintjének agyagtartalma megközelítőleg azonos. Az A-szint rendszerint 20-30 cm vastag, nem tagolódik alszintekre. Sötétbarna szín, morzsás vagy szemcsés szerkezet, és az ahhoz társuló kedvező pórusviszonyok jellemzik. Kémhatása gyengén savanyú, sőt a semleges tartományt is elérheti. Természetes szelvényekben humusztartalma a 6-8%-ot is elérheti, a szántóföldi művelés hatására azonban 2-3%-ra csökken ez az érték. A B-szint (amelybe fokozatos az átmenet) humusztartalma lényegesen kisebb, mint az A-szinté, ritkán haladja meg az 1%-ot. Színe barna, vagy vörösesbarna, utóbbi színét a benne nagyobb arányban jelenlévő oxidált vas (Fe^{III}) vegyületeitől kapja. Szerkezete szemcsés vagy diós. A barnaföldek tápanyag- és vízszolgáltató ké-

pessége kedvező, vízháztartásuk az előző típuséhoz hasonló. Mindezek eredményeként jó potenciális termékenységű talajok, amelyek különösen az alacsonyabban (100-150 m-es magasságban) fekvő, kevésbé meredek hegylábi lejtőkön fordulnak elő. Tokaj-Hegyalja területének 39%-a tartozik e típushoz (a tokaji Nagy-hegynek pedig 89%-a).

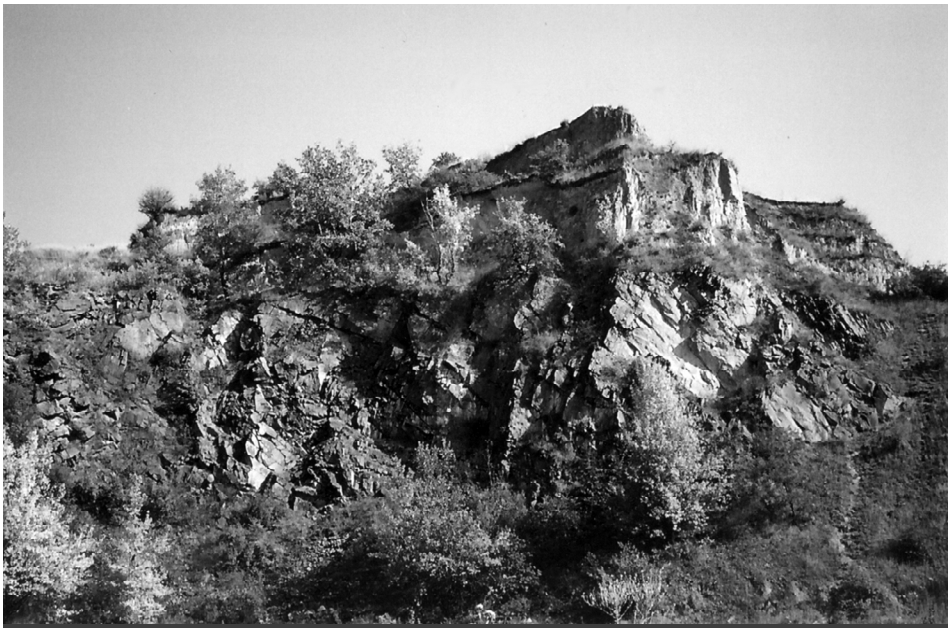

A dácitra települt lösz Tokajban

Marosi S. – Somogyi S. (1990) szerint a kistáj további részén jóval csekélyebb arányban köves és földes kopárok (4%) és fiatal, nyers öntéstalajok (2) is találhatók, előbbiek gyakorlatilag mind a 25%-osnál meredekebb, utóbbiak viszont éppen ellenkezőleg szinte mind az 5%-nál lankásabb lejtőkkel jellemezhető területeken. Sajátos domborzata folytán érthető módon a Tokaji Nagy-hegyen a barnaföldek 66%-a 25%-osnál meredekebb lejtőket fed. Ha a területhasznosítási módok területi eloszlását vizsgáljuk a talajtípusok függvényében, akkor azt látjuk, hogy a köves és földes kopárok 22%-án, az agyagbemosódásos barna erdőtalajok 23%-án, a barnaföldek 74%-án folyik szőlőtermesztés (a szőlő magas talajvíztől való „irtózása" következtében ez a nyers öntéstalajok esetében gyakorlatilag 0%).

Tokaj-Hegyalja talajai esetében különösen jelentős mértékű a *talajerózió*, a kistáj talajai rendszerint kisebb-nagyobb mértékben erodáltak és felszínének több mint 80%-a talajerózióval veszélyeztetett. A legintenzívebb talajerózió az erősen lejtő megművelt szőlőparcellákon megy végbe, ami a borvidék nagy részére jel-

lemző. A meredek lejtőkre telepített szőlőkben nagyobb esők alkalmával igen sok talajrészecskét szállít el a felszínen lefolyó víz. Különösen erős a talajerózió a meredek lejtőjű, lösszel fedett tokaji Nagy-hegyen, leginkább a Tokaj és Tarcal közti, 250-350 m átlagmagasságú, déli kitettségű felszíneken intenzív. A közvetlen lejtőleöblítés mellett számottevő a talajfolyás (szoliflukció) szerepe is, és természetesen a folyamatot gyorsítják az antropogén hatások, köztük a lejtő egyensúlyi helyzetét megbontó földmunkák, a növényzet eltávolítása is. Tokaj-Hegyalján az elmúlt közel öt évtizedben rengeteg eróziós vizsgálat, mérés történt, erről igen nagy számú közlemény is megjelent *(a teljesség nélkül pl. Pinczés Z. – Boros L. 1967, Pinczés Z. 1968, Pinczés Z. – Kerényi A. – Martonné Erdős K. 1978, Kerényi A. 1983, Boros L. 1983, 1993, 2011)*. *Kerényi A.* több éven keresztül végzett terepi mintaparcellákon és laboratóriumi körülmények között kísérleteket. *Boros L. (2011)* összegző munkájában az erózió alábbi megjelenési formáit emelte ki: csepperózió, lepelerózió, mikroszoliflukció, barázdás erózió, árkos erózió, szakadékos erózió, kémiai vagy oldásos erózió, és ide sorolta a folyamattal együtt járó szedimentációt (akkumulációt) is. Tokaj-hegyalján, de különösen a tokaji Nagy-hegyen mindegyik felsorolt eróziós forma ismert és szerepet játszik a felszín formálásában. A kutatások kimutatták, hogy a szőlővel beültetett, gyér növényzettel borított, meredek, évenként többször is fellazított löszfelszínen már a csepperózió is igen hatékony munkát tud kifejteni nagy nyári felhőszakadások idején, a kevésbé látható lepelerózió kezdeti, kis energiájú szakaszát követően pedig a vonalas erózió már egészen látványosan jelenik meg. Különösen aktív hatást fejtenek ki az olvadékvizek, főleg ha az őszi csapadék már erősen átáztatta a talajt (vagy a löszt), és az télen nagy mélységig (20-30 cm) át is fagyott, vastag hótakaró is befedte; ilyenkor egy gyors olvadást követően sűrű, egyenes, összetartó, oldalazva szélesedő barázdarendszer alakul ki, amelyben a mellékbarázdák fokozatosan főbarázdává egyesülnek, bennük a lejtőn lefolyó olvadékvizek rendkívül nagy tömegű talajt és aprózódott kőzettörmeléket szállítanak el. Hasonló, bár gyorsabban lejátszódó hatással járnak a nagy intenzitású (igen rövid idő alatt lehulló 15-20 mm-es) nyári csapadéktömegek is. A szőlők lejtő irányú hagyományos művelése hozzájárul a gyors erózióhoz. A lepusztulás fokáról a mérések mellett a közeli települések utcáit elborító sok száz m^3-nyi lerakódott sár és kőgörgeteg tanúskodik. Tokaj főterén pl. 1970. augusztus 19-én 8-12 cm vastagságú (összesen mintegy 450-500 m^3), 1971. június 27-én pedig 600-650 m^3 iszapos hordalék és kőgörgeteg (köztük 50-60 cm-esek is) halmozódott fel. Hasonló katasztrofális eróziós pusztítás zajlott le 2008-ban Mádon is *(Boros L. 2011)*. *Kerényi A. és Boros L. (1983, 1991, 1995)* számos löszkarsztos jelenséget, köztük hosszú föld alatti szuffóziós járatokat és löszdolinákat is vizsgált és leírt.

Az *erózió elleni védekezés* egyik régi eszköze az *agroterasz*, a lejtőt megtörő, majdnem vízszintes vagy enyhe lejtésű, többé-kevésbé hosszú és keskeny, ember által kialakított mesterséges perem, párkánysík, ami csökkenti a meredek

lejtőkön lefolyó csapadékvíz pusztító munkáját, védi a talajt és a tápanyagot a lehordástól, javítja a lejtők vízgazdálkodását, s ezeken keresztül növeli a terméshozamokat, megkönnyíti a talaj megmunkálását. Rézsűjét füvesítéssel vagy kőgátak, más néven grádicsok építésével erősítik meg. Az agroteraszok a meredek lejtőkre telepített tokaj-hegyaljai szőlők egyik jellegzetességei. Egy másik, régebbi módszer volt a *liktorgödör* vagy liktorverem ásása, amivel a meredek lejtésű szőlőültetvényeken a hóolvadáskor vagy heves nyári záporesők, felhőszakadások idején lerohanó víz erózióját igyekeztek megakadályozni, csökkenteni. A lejtő irányára nézve ferdén vízelvezető árkokat létesítettek és ennek aljába ástak egy 1,5-2 m hosszú, 1-1,5 m széles és 0,6-1,0 m mély gödröt. Ha ez a liktorgödör megtelt lehordott földdel, kőporos iszappal, akkor kitisztították, és a felhalmozódott üledéket visszahordták a lejtőre, oda, ahonnan lemosta a víz.

A bodrogkeresztúri löszfal

A kistáj eredeti melegkedvelő *növényzete* helyén évszázadok óta világhírű szőlőkultúrák virágzanak, a természetes növényzet tehát viszonylag kis területre szorult vissza. A magasabb szinteket molyhos tölgyes bokorerdők foglalják el, erdő nélküli sztyepekkel váltakozva. Az erdőssztyep övnek zártabb erdőtársulása a mészkedvelő tölgyes, amelyek cserjeszintjében a *húsos som* (Cornus mas) gyakori. Tipikus a magaslatokon az árvalányhajas, helyenként csenkeszes gyep, ezekben általános a *cseplesz meggy* (Prunus fruticosa), *magyar nőszirom* (Iris aphylla subsp. hungarica), *magyar perje* (Poa pannonica subsp. scabra), *hegyi kökörcsin*

(Pulsatilla montana), *bozontos* és *hosszúlevelű árvalányhaj* (Stipa dasyphylla, S. tirsa) előfordulása. A művelés által elkerült lejtőket lejtősztyepek borítják, a felhagyott szőlők helyén pedig erdőssztyeprétek találhatók. A lösszel fedett hegylábfelszínek talajain szárazságtűrő növények díszlenek. Kora tavasszal gyakori a *tavaszi hérics* (Adonis vernalis), kékesibolya színű *leánykökörcsi*n (Pulsatilla grandis). Egyedi fajok a *törpemandula* (Amygdalus nana), *jajrózsa* (Rosa spinosissima ssp. pinpinellifolia), *pusztai meténg* (Vinca herbacea). A nyárelőn a lejtőkön is az *árvalányhajak* (Stipa sp.) uralják a területet. A tokaji Nagyhegy egyedülálló kincsei a *gyapjas őszirózsa* (Aster oleifolius) és *gyapjas csüdfű* (Astragalus dasyanthus), míg Tállya környékén több állománya virít az *apró nőszirom*nak (Iris pumila). Itt a hegy lejtőin találja meg életfeltételeit a *halványsárga repcsény* (Erysimum pallidiflorum), *fénylő zsoltina* (Serratula lycopifolia) és *borsóképű lednek* (Lathyrus pisiformis). A nyári hónapok virágtakarója is változatos képet mutat. Ekkor nyílnak a szegfűk közül a *magyar-, barát-* és *dunai szegfű* (Dianthus pontedeare, D. carthusianorum, D. collin). A fészkesvirágzatúak képviselői a *peremizsek* (Inula sp.). Védett növény a találó nevű pirosló *kígyószisz* (Echium russicum). Köves, sziklás helyeken találhatók az *ékes vasvirág* (Xeranthemum annuum) példányai. Nyár végén a táj képét az őszirózsák uralják, ismert képviselőjük a *csillagos őszirózsa* (Aster amellus). Az elmúlt évtizedben a felhagyott, elparlagosodott szőlőterületeket elárasztották az özönfajok, mint a *bálványfa* (Ailanthus altissima), *gyalogakác* (Amorpha fruticosa), *kisvirágú nebáncsvirág* (Impatiens parviflora), *japánkeserűfű-fajok* (Reynoutria sp.), *akác* (Robinia pseudoacacia) és az *aranyvesszős*-fajok (Solidago sp.). *(Simon T. 2006, Nyíri T., in Frisnyák S. et al. 2009, Vojtkó A. 2010)*.

Löszben kialakult kútszerű beszakadás a tokaji Rákóczi-szőlőben

Összefoglalva elmondható, hogy Tokaj-Hegyalja természeti adottságai változatosak, de egészében véve kedvezők, és messzemenően kielégítik a szőlőtermesztés alapvető ökológiai igényeit.

Irodalom

BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. – Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát, Tokaj. 752 p.

BOROS L. (1983): Adatok az 1980. évi csapadékos nyáron bekövetkezett talajeróziós pusztítás mértékéhez. – Földrajzi Értesítő 32. 1. pp. 23-55.

BOROS L. (1971): Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztése és természetföldrajzi adottságai. – Földrajzi Értesítő 20. 3. pp. 343-358.

BOROS L. (1982): A természetföldrajzi tényezők szerepe a Tokaj-hegy és környékének földhasznosításában. – Földrajzi Értesítő 31. 1. pp. 41-65.

BOROS L. (1993): Jelenkori szoliflukciós folyamatok vizsgálata löszös térszíneken. – Földr. Közlemények 117. 2. pp. 87-99.

BOROS L. (2000): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 304 p.

BOROS L. (2005): A természetföldrajzi tényezők szerepe a szőlő cukorfokának alakulásában Tokaj-Hegyalján. – Földrajzi Közlemények 129. 3-4. pp. 147-157.

BOROS L. (2011): Lejtős térszíneken folyó mezőgazdasági művelés egyik jelentős problémája a talajpusztulás. – In: Kókai S. (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben. Nyíregyháza, pp. 129-143.

CSEPREGI P. (1997): Szőlőtermesztési ismeretek. – Mezőgazda Kiadó, Budapest. 442 p.

DIÓFÁSI L. (1985): A minőségi borszőlőtermesztés alapjai. – Mezőgazda Kiadó, Budapest. 260 p.

FEYÉR P. (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 386 p.

FRISNYÁK S. (1985): Történeti földrajz. A Szatmár-Beregi-síkság, a Nyírség és a Zempléni hegység 18-19. századi földrajza. – Nyíregyháza, 156 p.

FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. – Nyíregyháza–Szerencs, 429 p.

GYARMATI P. (1977): A Tokaji-hegység intermedier vulkanizmusa. – A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve 58. 1. pp. 1-195.

GYARMATI P. – SZEPESI J. (2007): Fejlődéstörténet, földtani felépítés, földtani értékek. – In: Baráz Cs. – Kiss G. (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger. pp. 15-44.

HALÁSZ Z. (1981): Könyv a magyar borról. – Corvina Kiadó, Budapest, 212 p.

HEVESI A. (1999): Szőlő- és borvidékeink történeti és természetföldrajza. – In: Benyák Z. – Benyák F. (szerk.): Borok és korok, bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Budapest. pp. 93-99.

JUSTYÁK J. (1981): A makro-mezo- és mikroklíma néhány jellemzője Tokaj-Hegyalján. – In: Geoökológiai viszonyok néhány sajátossága Tokaj-Hegyalján pp.13-42.

JUSTYÁK J. – PINCZÉS Z. (1976): A domborzat fagykármódosító hatása Tokaj-Hegyalján. – Földrajzi Értesítő 25. 1. pp. 31-60.

KATONA J. (1987): Magyar borkalauz. – Corvina Kiadó, Budapest. 90 p.

KERÉNYI A. (1983): A talajpusztulás vizsgálata kísérleti körülmények között Tokajhegyalja fontosabb talajtípusain. – Debrecen, 158 p.

KOZMA P. (1995): A szőlő- és borkultúra története Magyarországon. – Mezőgazda Kiadó, Budapest. 62 p.

KOZMA P. (2000): A szőlőtermesztés történeti, biológiai és ökológiai alapjai. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 319 p.
MAROSI S. – SOMOGYI S. szerk. (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 1023 p.
PINCZÉS Z. (1968): Vonalas erózió a Tokaji-hegy löszén. – Földrajzi Közlemények 16. 2. pp. 159-171.
PINCZÉS Z. (1998a): A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. – Földrajzi Értesítő 47. 3. pp. 379-393.
PINCZÉS Z. (1998b): A Tokaji-hegység kialakulása és geomorfológiai értékei. – Földrajzi Közlemények 122. 1-2. pp. 1-10.
PINCZÉS Z. (2003): A Tokaji-hegység geomorfológiája. – In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs–Nyíregyháza, pp. 7-20.
PINCZÉS Z. – BOROS L. (1967): Eróziós vizsgálatok a Tokaji-hegy szőlőterületein. – Acta Geographica Debrecina 5-6. pp. 308-325.
PINCZÉS Z. – CSORBA P. – MARTONNÉ ERDŐS K. (1978): Rendkívüli szeptemberi fagykár hatása a Bodrogkeresztúri-félmedencében. – Földrajzi Közlemények 102. 3. pp. 237-245.
PINCZÉS Z. – KERÉNYI A. – MARTONNÉ ERDŐS K. (1978): A talajtakaró pusztulása a Bodrogkeresztúri-félmedencében. – Földr. Közl. 102. 3. pp. 210-236.
PROHÁSZKA F. (2003): Szőlő és bor. – Mezőgazda Kiadó, 344 p.
SIMON T. (2006): A Zempléni-hegység botanikai értékei. – Folia Historico Naturalia Musei Matraensis 30. pp. 407-414.
VOJTKÓ A. (2010): 6.7.23. Hegyalja. – In: Magyarország növényzeti öröksége (MÉTA-program). http://www.novenyzetiterkep.hu/magyar/node/101?q=magyar/node/401#6.7.23.

Tokaj-Hegyalja szőlőterületének idő- és térbeli változásai a 18-20. század folyamán*

Dr. Boros László

Bevezetés

Tokaj-Hegyalja Magyarország borvidékei közül a leghíresebb és legismertebb nemcsak a szomszédos országokban vagy Európában, hanem az egész világon. Kitűnő minősége, íze, zamata elismerést vált ki a tőlünk északabbra fekvő országokban csakúgy, mint a tengerentúlon, sőt, a bortermelő déli országokban is. A tokaji bor fogalom. Minőségére évszázadok óta megkülönböztetett figyelmet fordítanak Tokaj-Hegyalja szőlő- és bortermelő szorgalmas gazdái.

Minőségi borvidéknek, származási helynek szigorú törvényi előírásai voltak és vannak a mai napig. Így a szőlőtermesztésről és borgazdaságról szóló 1997. évi CXXI. törvény szerint az a termőhely nevezhető borvidéknek, származási helynek, amely több település közigazgatási határára kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati és talajadottsággal rendelkezik, jellemző fajtaösszetételű, művelési ültetvényekkel és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, sajátos jellegű borokat termel és településenként a szőlőterületek aránya minimum 7%. A borvidék zárt terület, ahová bort bevinni nem szabad.

Tokaj-Hegyalja évszázadok alatt világhírűvé vált borvidéke az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig terjed („incipit in Sátor, definit in Sátor"). Sőt a Ronyva patakon túl, a ma Szlovákiához tartozó Zempléni-szigethegység területén is van két hegyaljai település (Szőlőske és Kistoronya). A mintegy 890 km^2 területű zárt borvidéken térben és időben változóan 5000-8000 ha-on termeltek, ill. termelnek szőlőt. A borvidék földrajzi körülhatárolása az idők folyamán változó volt. Az 1641-ből ismert adat tizenhárom szőlő- és bortermelő települést sorol fel, míg 1820-ban Zemplén vármegye közgyűlése tizenegy mezővárost, hét falut, két pusztát, valamint két Abaúj vármegyei települést nevezett meg hegyaljai bortermőhelyként. Az 1960-as évektől kezdve a következő települések tartoznak a zárt borvidékekhez: Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak (Bodroghalásszal és Végardóval), Sátoraljaújhely (Károlyfalvával), Szegi, Szegilong, Szerencs (Onddal), Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva és Vámosújfalu. A felsorolás nem tartalmazza az egykor a borvidékhez tartozó, de ma Szlovákia területén fekvő két hegyaljai falut,

* Megjelent a Földrajzi Közlemények 135. évf. 4. számában, 2011. pp. 445-458.

Szőlőskét és Kistornyát (részben ennek a következménye ma a borvidéki vita Szlovákiával). 2002-ben az UNESCO a borvidéket, mint kultúrtájat a világörökség részévé nyilvánította *(Boros L. 1971, 1996, 1999; Feyér P. 1970; Frisnyák S. et al. 2009)*.

A Tokaj-hegyaljai borvidék legkorábbról ismert földrajzi körülhatárolása

Tokaj-Hegyalja a török hódítók megjelenése előtt (16. század) nem töltött be vezető szerepet Magyarország szőlő- és bortermelésében. Elsőségre csak a Szerémség török uralom alá kerülése után tett szert. Anonymus szerint már a honfoglaló magyarok találtak szőlőt (és bort) a tokaji Nagy-hegy (más neveken Tokaji-hegy, Nagy-Kopasz) lejtőin. Az Árpád-házi királyok korában fokozatosan hódított teret a szőlő a vidéken. Elsősorban a napfényben gazdag délies lejtőket (málokat) telepítették be őseink ezen kedvelt és becses növénnyel. 1241-1242-ben a tatárok úgyszólván teljesen elpusztították Hegyalját is szőlőültetvényeivel együtt. A pusztítók kivonulása után IV. Béla király vallon szőlőművelő telepeseket hozatott Hegyaljára a szőlőterületek felújítása érdekében (emléküket településnevek őrzik, mint pl. Olaszliszka és Bodrogolaszi). Ennek ellenére Tokaj-Hegyalja évszázadokon keresztül csak a Felvidék városaiban és az Észak-Alföldön tudott számottevő piacra szert tenni. A tokaji bor nem rendelkezett országos és határokon túlnyúló hírnévvel, piaccal, de a regionális szerepkört azért átlépte, annál jelentősebb volt.

A Tokaji-hegy

Abban, hogy a tokaji bor a 16. századtól kezdve vezető helyre került, több tényezővel is magyarázható. Az egyik a bor minősége, kitűnősége, a másik ezzel szorosan összefüggésben piacának bővülése, keresettségének fokozódása. Az elsőség elnyerésében az akkor még „főbornak" nevezett aszúbor – amelyet csak Hegyalján tudtak készíteni – megjelenése is fontos szerepet játszott. A „főbor" termelése, előállítása fokozatosan terjedt el Hegyalján, először természetesen a legkitűnőbb természetföldrajzi adottságú, optimális mikroklímájú helyeken, lejtőkön. Mindez indokolttá tette, hogy körülhatárolják a hegyaljai termőtájat, mint a legjobb minőséget adó mikrokörzetet (esetleg dűlőket), amelyben szabályozni kellett a szőlőművelést.

A szőlőművelés módját meghatározó 1641-ben kelt szőlőrendtartást – amit a hegyaljai mezővárosok (oppidumok) mellett öt extraneus (idegen; nem a birtokán, hanem más településen lakó) birtokos felvidéki város írt alá – hivatkozik „Eleink 1613. Esztendobeli" végzésére, s az „eleott 80 esztendeovel valo szép rend tartás"-ra. 1719-ben újabb együttes hegyaljai stúdium született, amely ismét rögzíti és szabályozza a szőlőművelést és más gazdasági tevékenység gyakorlatát *(Bodó S. 1988)*.

1641-ben Mádon a szőlőrendtartás elkészítésében tizenhárom település vett részt: „Mi... Hegyallyai varosok és falukban levoe ugy mint Tokajban, Tarczalon, Madon, Tallyan, Zan- ton, Zombor/on/, Szerenczen, Ondon, Ratkan, Bennyen, Tolczvan, Liszkan, Kereszturban la- kó Nemes es polgari Rendek". Hiányzik a felsorolásból Olaszi (Bodrogolaszi), Sárospatak, Sátoraljaújhely, Kistoronya és Szőlőske, amelyek később a hegyaljai városok (falvak) között szerepeltek, de említtetik Szerencs és Ond, amely települések később sokáig nem tartoztak a borvidékhez *(1. ábra)*.

Tokaj-Hegyalja határai a 18-19. században

Lényegében ugyanezen településeket sorolja a Submontanumhoz, azaz hegyaljához *Welsch, J. M.* 1721-ben Halléban, *Dombi S.* 1758-ban Ultreckben, *Benkő S.* 1781-ben Kassán megjelent munkájában *(Bodó S. 1988)*. *Dombi S.* szerint „...nem titok előttem, hogy a borok ezt a legnemesebb szőlőtőkét nevelő vidéket nem tartják Olaszi faluról tovább menőnek, Sárospatak és Újhely városát a hegyaljai névre méltatlannak ítélik. Sőt vannak, akik Szántó mezővárosról is úgy vélekednek, hogy ez az előjog kevésbé illeti meg" *(Dongó Gyárfás G. 1915, Bodó S. 1988)*.

Bél M. 1730 körül így ír: „Hegyaljai vagy tokaji a neve mindazoknak a boroknak, melyek a tokaji hegyen s tőle egyfelől északra 2 mérföldes körzetben Tarzal, (Mező)Zombor, Mád, Tállya helységek egészen (Abaúj)Szántóig, másfelől nyári napkelte irányában 3 mérföldön belül (Bodrog)Keresztúr, Szegi (és Szegilong), Bénye, (Olasz)Liszka, Tolcsva, (Bodrog)Újhelyig jobb szőlőhegyén teremnek... Vannak ugyan, akik a pataki és újhelyi borokat nem akarják ide sorolni, s olyanok is kik a szerencsieket hozzáveszik – ki-ki úgy becsüli a vidéknek borait, amint birtoka vagy az íz értékelése vezeti" *(In Bél M. 1984; 2. ábra)*.

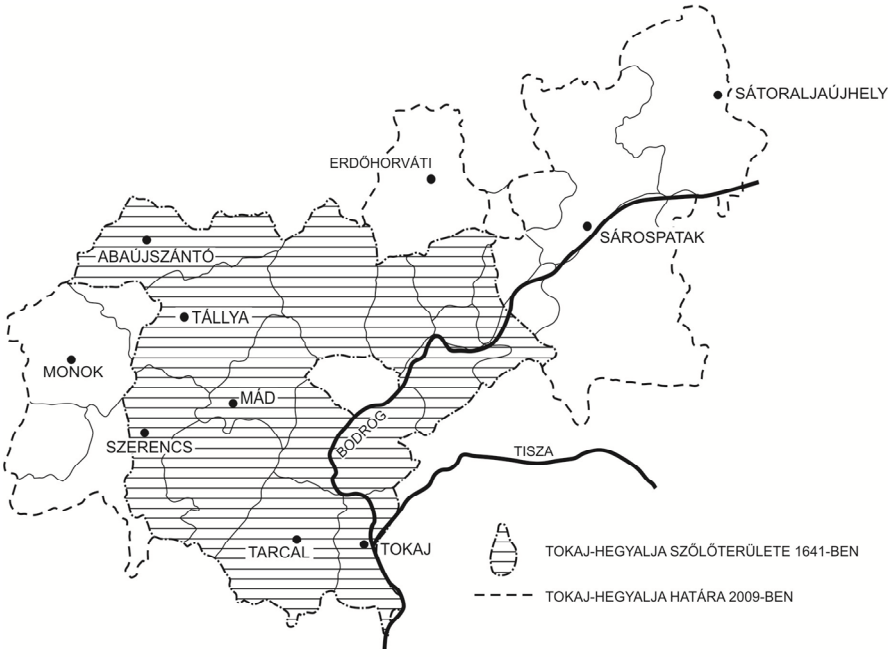

1. ábra. Tokaj-Hegyalja földrajzi körülhatárolása 1641-ben és 2009-ben

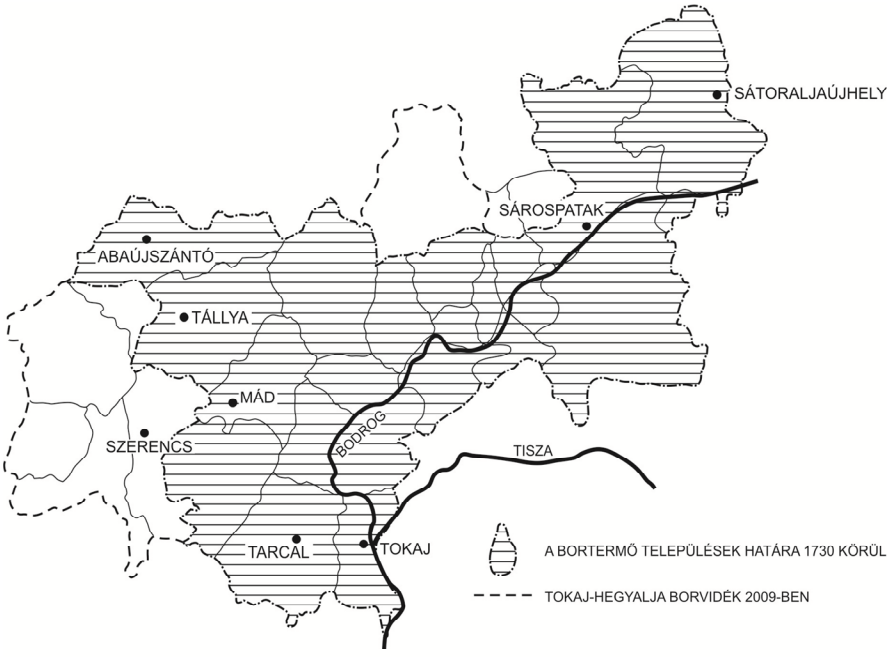

2. ábra Tokaj-Hegyalja határa 1730 körül és 2009-ben

Timon S. 1735-ben egy szélesebb Hegyalját mutat be, oda sorolva Monokot, Boldogkőt, Hejcét, Göncöt, Hidasnémetit, Kassát, Szikszót és Aszalót is.

Az 1737-ből való királyi leirat a következőképpen határolja körül Hegyalját: „Tállya, Golop, Rátka, Mád, Zombor, Ond, Liszka, Zsadány, Olaszi, Patak, Újhely és Kistoronya; és azon kívül az Abaúj vármegyebeli szőlőtermő Szántó és Horváti hegyein szüretelt borok azok, melyek a tokaji borok becsével és értékével bírnak mindig a külföldi kereskedők előtt..." *(Dongó Gyárfás G. 1915, Bodó S. 1988)*. Ez a Hegyalját először hivatalosan zárt termőtájjá minősítő leirat nem említi Szerencset, Bekecset, Legyesbényét, Szegit, Szegilongot, Szőlőskét, Hercegkútot, valamint néhány jelentéktelen mennyiségű bort termelő falut is, mint pl. Golop, Rátka, Vámosújfalu vagy Zsadány.

Tállyai szőlőskertek

1820-ban Sátoraljaújhelyen, Zemplén vármegye közgyűlésén megvizsgálták, hogy mely városokat és falvakat lehet Hegyaljához számítani. A mezővárosok közül Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Zombor, a falvak közül Golop, Kistoronya, Olaszi, Ond, Rátka, Vámosújfalu, Arbonya-Zsadány, továbbá Kisfalud és Szegi puszták, valamint Abaúj vármegyéből Szántó mezőváros és Horváti falu viselhette azokat az előnyöket és megkötöttségeket, ami a Tokaj-Hegyaljához tartozást jelentette. A felsorolásból kimaradt Szerencs, Petraho (Bodroghalász), Trautsohndorf (Hercegkút és Károlyfalva).

1838-ban *Szabó D.* 10 hegyaljai várost említ, megjegyezve, hogy mások nyolcról írnak: „Némelyek nyolcz hegyaljai várost számolnak u.m. Tálya, Mád, Tarczal, Tokaj, Bodrog Keresztúr, E.Bénye, Liszka, Tolcsva; S. Patakot, hol a bortermelő hegyláncz megszakad és más irányt kezd venni és Újhelyt ide nem tartozónak vévén. Abaújszántó várost sem sorolták ide" *(Szabó D. 1838, Balassa I. 1991)*.

Fényes E. a 19. század közepén (1851) az 1737-es rendelet által megjelölt településeket közli hegyaljaiként, de hozzáteszi: „Az ezekkel határos helységek szintén termesztenek bort, de már a Hegyaljához nem számíthatnak, részint azért, mert szőlőhegyük csekélyebb bort terem... és némely földesurak készakarva nem hagyták szőlőhegyeiket a hegyaljai sorába iktatni". Tehát a hegyaljai borvidék földrajzi határainak kijelölését döntően az adott településen (dűlőben) termelt bor minősége határozta meg.

Bél M. már 1730 körül elvégezte a hegyaljai szőlők minősítését, osztályozását. Első osztályú szőlőhegyek kategóriájába sorolta Tarcal környékét: „...minden szőlőhegyek elseje a tarcali... maguk a tokajiak is neki nyújtják az elsőség pálmáját... Fekvés és kiterjedés dolgában kimagaslik közülük a királyi, legjobban magasztalt Szarvas szőlő. Ugyanezen helyen feküsznek a Thurzó-féle szőlők s amelyeket az ottlakók így neveznek: Lajstrom, Szilvölgy, Deák, a mezőváros felé nyúló Királymál és mások". „Az említettek szomszédságában, ugyanezen a hegyen találhatók Tokaj szőlei; termésük annál jobb, minél jobban közelednek déli irányban a tarczali határhoz. itt első osztálynak: KisMézesmál, Kócsag, Kendőcs, Nagy szőlő... távolabb Paksi, Gyöpös, Németszőlő, Barát, Szerelmi, Bornemissza". „Tokaj határa után a zombori következik (Csatkák, Hangács, Zombori király, Disznókő és mások". Zsombor után Tállyát és Tolcsvát említi „...bár ezidőkben a tolcsvai boron jobban kapnak a kereskedők, legalább is most a lengyelek sehol nem akarnak inkább bort venni, mint ott". Tállyán a Patócsot, Dongát, Bányászt és a Tököst, Tolcsván a Cirókát, a Gyoparost és Kútpatkát, a rangsorban ötödikként említett Mád határában a Percehegyet, a Nyulászót, a Kővágót és a Királyhegyet említi első osztályú termőhelyként. Első osztályú szőlőhegyként írja le Szegi, Liszka és Zsadány néhány dűlőjét. Másodosztályú szőlőhegyeket nevez meg Tarczal, Tokaj (pl. Aranyos), Zombor, Tolcsva, Tállya (pl. Nyerges), Szegi (pl. Poklos), Liszka, Olaszi, Zsadány határában. Harmadosztályba tartozók Tarcalon (pl. Nyavalya, Bajusz). „Tokajnak Keresztúr felé tekintő szőlői is harmadrendűek, mert termésük fanyarabb". Harmadosztályúak Újhely borai „...Magoshegy és Szárhegy borát a hegyaljai harmadosztályunál alábbvalónak tartják, csupán házi fogyasztásra valók. Ugyanez vonatkozik Szerencsre..."

Keleti K. 1873-as felmérése már pontos számadatokat nyújt Hegyalja szőlő- és borgazdaságáról. Bodrogszegi, Hercegkút és Károlyfalva kivételével összesen 24 település szőlőterületét, a megtermelt bor mennyiségét és a szőlőbirtokosok számát közli *(1. táblázat, 3. ábra)*. A 10 028 szőlőbirtokos ebben az

évben 6333,4 ha szőlőterületet művelt, s 57 398 akó (azaz 36 597 hl) fehér és 750 akó (azaz 405 hl) siller bort termelt. A legkiterjedtebb szőlőültetvénnyel Tállya (920,7 ha – a hegyaljai szőlők 14,5%-a), Tolcsva (549,5 ha – 8,6%), Sárospatak (544,4 ha – 8,6%), Tarcal (517,8 ha – 8,2%), Mád (508,3 ha – 8,0%) és Tokaj (447,1 ha – 7,1%), míg a legkevesebbel Szegilong (27,6 ha – 0,4%), Sárazsadány (23,6 ha – 0,3%) és Végardó (5,2 ha – 0,1%) rendelkezett. A legtöbb szőlőbirtokos Sárospatakon (1549 fő – a hegyaljai szőlőbirtokosság 15,4%-a), Tállyán (1200 fő – 12,0%), Sátoraljaújhelyen (1093 fő – 10,9%) és Tarcalon (640 fő – 6,4%) élt.

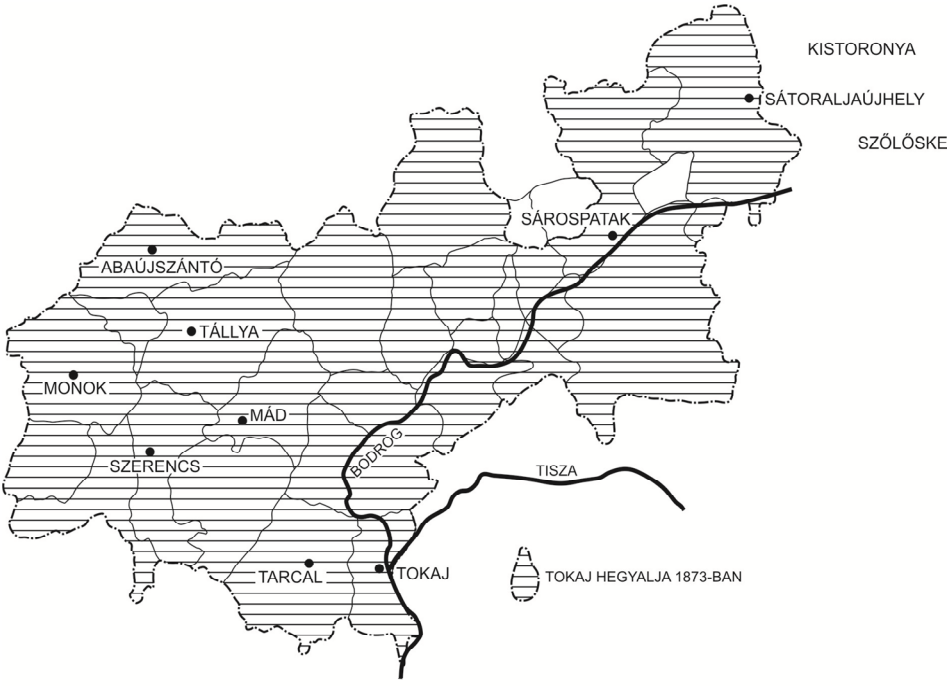

3. ábra. A Tokaj-hegyaljai borvidék 1873-ban

Ekkor még nem lehetett sejteni, hogy alig több mint egy évtized múlva (1885-ben) Tokaj- Hegyalján is megjelenik a filoxéra (gyökértetű), s másfél évtized alatt elpusztítja a szőlőültetvények 83,1%-át. Az 1895-ös statisztika viszont még 3896 ha (az összes földalap 4,4%-a) szőlőt közöl Hegyaljáról, nyilván a kisebb-nagyobb károsodott területeket is bele számolta. Igaz Golopon, Hercegkúton, Károlyfalván és Szerencsen már egyetlen hektár szőlőültetvényt sem tud kimutatni, Bodrogolaszin, Ondon és Szegilongon pedig csupán 1-1 hektárt.

1. táblázat. A szőlőbirtokosok száma, a szőlőterület (ha) és a termelt bor mennyisége (akó) Tokaj-Hegyalja 1873-ban

Település	Szőlőbirtokos	Szőlőterület	Bortermelés	
	fő	ha	Fehér (akó*)	Siller (akó*)
Abaújszántó	29	346,6	5 000	-
Bekecs	118	47,1	300	-
Bodrogkeresztúr	240	171,5	3 000	-
Bodrogolaszi	127	226,4	931	-
Erdőbénye	450	227,9	2 500	-
Erdőhorváti	292	176,5	1 000	-
Golop	72	81,6	380	-
Hercegkút	-	-	-	-
Kisfalud	87	137,9	900	-
Legyesbénye	183	72,0	1 000	-
Mád	550	508,3	6 250	200
Mezőzombor	183	192,0	1 600	-
Monok	365	308,0	3 800	-
Olaszliszka	600	250,5	600	-
Ond	178	130,4	800	-
Rátka	440	172,6	700	-
Szárazsadány	51	23,6	1 058	-
Sárospatak	1 549	544,4	9 770	450
Sátoraljaújhely	1 093	60,0	2 600	100
Szegilong	41	27,6	270	-
Szerencs	475	172,6	2 700	-
Szőlőske	57	93,5	790	-
Tarcal	640	517,8	6 129	-
Tállya	1 200	920,7	7 000	-
Tokaj	502	447,1	2 200	-
Tolcsva	540	549,5	7 500	-
Vámosújfalu	110	103,5	300	-
Végardó	-	5,2	-	-
Kistornya	162	143,1	550	-
Összesen	10 247	6 570,0	68 738	750

*1 akó ≈ 51 liter

Forrás: Keleti K. 1875 nyomán

Tokaj-Hegyalja határainak változásai 1900 és 2009 között

A filoxéravész után „kiszélesedett" a borvidék, a hegyaljai települések száma 31-re növekedett. Ennek okát *Bodó S.* (1988) abban látja, hogy a közel 14 000 kh (7900-7980 ha) elpusztult szőlő termését így, azaz a terület kiterjesztésével akarták pótolni. Ekkor sorolták először (vagy ismételten) a hegyaljai borvárosok, ill. borfalvak közé Szerencset, Golopot, Monokot, Ondot, Bekecset, Bodroghalászt, Végardót, Károlyfalvát és Hercegkútot. A szőlőtermelés színtere is „lejjebb csúszott", a legmeredekebb lejtők helyett egyre inkább az alacsonyabb hegylábfelszíneket részesítették előnybe az új telepítések során. Az 1900-as évek elején végrehajtott szőlőre- konstrukció eredményeként *Hegedüs S.*

(1908) statisztikájában 1903-ban 6932 kh (4090 ha), 1907-ben 8693 kh (51 290 ha) szőlőültetvényt, és 48 845 hl, ill. 83 929 hl bortermést mutat ki Hegyalján *(2. táblázat)*.

2. táblázat. A szőlőterületek nagysága (kh) és a megtermelt bor mennyisége (hl) a szőlőrekonstrukció eredményeként Tokaj-Hegyalján

Település	1903		1904		1905		1906		1907	
	Kh	Hl	Kh	Hl	Kh	Hl	Kh	Hl	Kh	Hl
Abaújszántó	140	1620	144	1480	148	2140	150	1460	154	1 871
Tállya	1300	7600	1306	5900	1316	10570	1336	6120	1344	11 770
Golop	11	3	14	18	14	36	14	36	20	50
Monok	300	453	301	680	301	1150	301	1120	305	1 850
Legyesbénye	28	220	31	315	35	333	36	161	41	800
Bekecs	9	8	5	8	5	10	4	20	22	30
Szerencs	60	300	71	200	75	760	80	200	96	1 020
Ond	23	36	28	63	28	81	28	70	28	120
Rátka	16	9	20	54	20	90	20	80	20	103
Mád	499	3600	500	3240	480	5830	492	3160	597	8 000
Mezőzombor	174	1770	203	1756	210	2040	231	1370	232	3 530
Tarcal	706	3260	917	5670	932	5301	932	1600	932	5 411
Tokaj	645	5070	651	4640	651	3810	651	3430	802	5040
Bodrogkeresztúr	118	751	138	633	140	1306	144	490	144	1940
Bodrogkisfalud	77	330	83	564	76	830	83	450	88	220
Szegilong	131	1450	140	1160	152	1580	167	900	184	2150
Erdőbénye	300	3160	321	2380	337	4630	342	2280	363	6920
Erdőhorváti	37	119	40	240	52	306	58	290	66	550
Tolcsva	665	7840	672	7010	684	7903	701	4200	730	11707
Olaszliszka	221	4200	235	3420	260	5130	262	693	395	1390
Vámosújfalu	46	315	51	620	53	756	53	423	63	800
Bodrogzsadány	106	1447	110	1000	134	1780	143	1310	177	2350
Bodrogolaszi	69	1105	72	900	86	840	88	600	120	1821
Bodroghalász	10	1	7	28	7	31	9	–	–	30
Újpatak	-	-	9	3	9	36	9	25	16	40
Sárospatak	275	1470	630	2844	634	4455	671	2040	664	6250
Végardó	8	9	5	19	5	25	5	15	6	20
Károlyfalva	-	-	–	–	–	–	–	–	–	–
Sátoraljaújhely	690	304	701	5500	720	6860	750	4306	764	6146
Szőllőske	67	671	68	684	101	657	103	340	103	330
Kistoronya	201	1571	201	1845	201	1450	202	900	207	670
Összesen	6932	48845	7674	53874	7866	70728	8065	38089	8693	83929

Forrás: Hegedűs S. 1908 nyomán in Balassa I. 1991

A vesztes első világháború után a trianoni békediktátum (1920) elszakított Magyarországtól két tokaj-hegyaljai bortermő települést, Szőlősket és Kistoronyát. Ezen települések az első bécsi döntés (1938) értelmében ugyan rövid időre visszatértek hazánkhoz, de 1945-től újra Csehszlovákiához csatolták a túlnyomóan magyarok által lakott, ma Szlovákiában fekvő szőlő- és bortermelő hegyaljai falvakat. Így állt elő az a helyzet, hogy az országhatáron kívülre került Szőlőske és Kistoronya ma is a Tokaj-hegyaljai bortermő vidékhez tartozik, tokaji bort termel a Zempléni-szigethegység lejtőin.

Ezt követően a zárt Tokaj-hegyaljai borvidék kiterjedése már nem sokat változott, de a II. világháború után (1950-es és 1960-as évek) települések összevonása, majd újbóli különválása révén új településnevek születtek, majd tűntek el a statisztikai felsorolásból (pl. Bodrogkisfalud + Szegi ≈ Bodrogszegi, Bodrogzsadány + Sára ≈ Sárazsadány, Bodroghalász és Végardó Sáros- patakhoz, Ond Szerencshez került). 1993. január elsejével Bodrogszegi különvált, újra Bodrogkisfalud és Szegi néven szerepelnek.

Az 1950-1980-as években megszervezett gépesített nagyüzemi szőlőtermesztés változásokat hozott a szőlőültetvények területi elhelyezkedésében. A meredek lejtőkről „lejjebb csúszott" a szőlőtermesztés a sík, vagy közel sík területek felé. Az 1960-as, 1970-es évek telepítései megváltoztatták a táj arculatát. A 37-es számú főközlekedési útvonal Szerencs-Sátoraljaújhely közötti szakasza mentén fekvő 1-2%-os lejtésű, alacsony hegylábfelszínek szántóföldjein történtek a legnagyobb arányú szőlőtelepítések. A szépen sorakozó, egyenes 220-260-320 cm sortávolságú, sokat vitatott nagyüzemi szőlőtáblák lehetővé tették a gépi művelést, de a minőségben romlást eredményeztek. A szántóföldek „elfoglalását" bizonyítja, hogy azok részaránya a hegyaljai falvakban, városokban az 1935. évi 42,9%-ról 1966-ra 38,0%-ra csökkent, miközben a szőlőké 7,1%-ra növekedett. A magasabb térszínek szőlői művelésével számos helyen felhagytak, ezért főleg a 170-200 m-es magasság feletti régióban erőteljes parlagosodási folyamat indult meg.

Parlagfolt az olaszliszkai Sajgó szőlőtáblái között

A hegyaljai szőlőterület 1873-1990 közötti alakulását a *3. táblázat* mutatja be.

3. táblázat. A szőlőterület (ha) változása Tokaj-Hegyalján 1873-1990 között

Település	1873	1895	1913	1935	1965	1990
Abaújszántó	363	104	56	163	137	142
Bekecs	47	14	17	21	10	18
Bodrogkeresztúr	172	67	84	87	202	379
Bodrogolaszi	227	1	59	62	50	164
Bodrogszegi	140	23	67	155	198	224
Erdőbénye	278	204	238	257	416	310
Erdőhorváti	176	222	62	75	110	96
Golop	82	-	12	12	13	12
Hercegkút	-	-	-	51	138	134
Károlyfalva	-	-	-	-	6	-
Legyesbénye	72	49	31	32	29	39
Makkoshotyka	-	4	2	2	2	39
Mád	508	432	365	533	396	958
Mezőzombor	192	91	154	139	221	234
Monok	308	-	114	78	47	68
Olaszliszka	251	308	228	250	358	468
Ond	130	1	35	35	36	-
Rátka	173	108	58	60	111	267
Szárazsadány	24	7	100	91	125	154
Sárospatak	549	182	151	288	422	485
Sátoraljaújhely	60	241	330	414	371	289
Szegilong	28	1	112	28	43	37
Szerencs	173	-	66	68	79	99
Tarcal	518	430	510	313	455	506
Tállya	922	614	617	629	655	649
Tokaj	447	460	474	348	401	231
Tolcsva	550	398	410	467	615	539
Vámosújfalu	104	71	43	48	57	61
Hegyalja összesen	6 494	4 032	4 395	4 706	5 703	6 602
Borsod-Abaúj-Zemplén megye összesen	21119	7 847	7 624	9 667	13 572	13112
Hegyalja részesedése Borsod-Abaúj-Zemplén megye szőlőterületéből (%)	30,7	51,4	57,6	48,7	42,0	50,3

Forrás: KSH évkönyvek alapján szerk. Boros L.

A rendszerváltozás után némiképpen megváltozott a szőlőtermelés színtere. A 37-es főútvonal mellett ún. „szoknya" kis lejtésű, vagy sík területein részben kivágták, ill. csökkentették a nem megfelelő minőséget termő szőlőültetvényeket, és az új telepítések már részben a minőséget adó, a korábbi meredekebb lejtőkön történnek.

Az aljszőlők („szoknya" területek) részbeni kivágása, csökkentése, ill. a magasabb, meredekebb lejtőkön bekövetkezett kisebb-nagyobb újratelepítések bizonyos mérvű területi változásokat, jobbára területvesztést eredményeztek *(4. ábra, 4. táblázat)*. A megtermelt bor mennyiségét (és minőségét) e tényező mellett a mindenkori időjárás és a sajátos klímájú (10-12 °C hőmérsékletű) pincék határozták meg. Ennek alapján különböztetünk meg jó, közepes (átlagos) és gyenge évjáratokat.

A minőségi szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló 1997. évi CXXI. sz. törvény többek között az is előírja, hogy a hegyaljai termőterülethez azok a települések sorolhatók, amelyek határának legalább 7%-át foglalják el a szőlőültetvények. Ennek a követelménynek 14 mai bortermelő település nem tud megfelelni. Nem rendelkezik 7%-ot elérő szőlőültetvénnyel pl. Bekecs (2,6%), Erdőhorváti (1,7%), Makkoshotyka (2,1%), Erdőbénye (3,1%), Szerencs (2,9%) és Sárospatak *(4. táblázat)*. Igaz, ez utóbbi település statisztikáját nagykiterjedésű bodrogközi határrésze „rontja le" *(4. ábra)*.

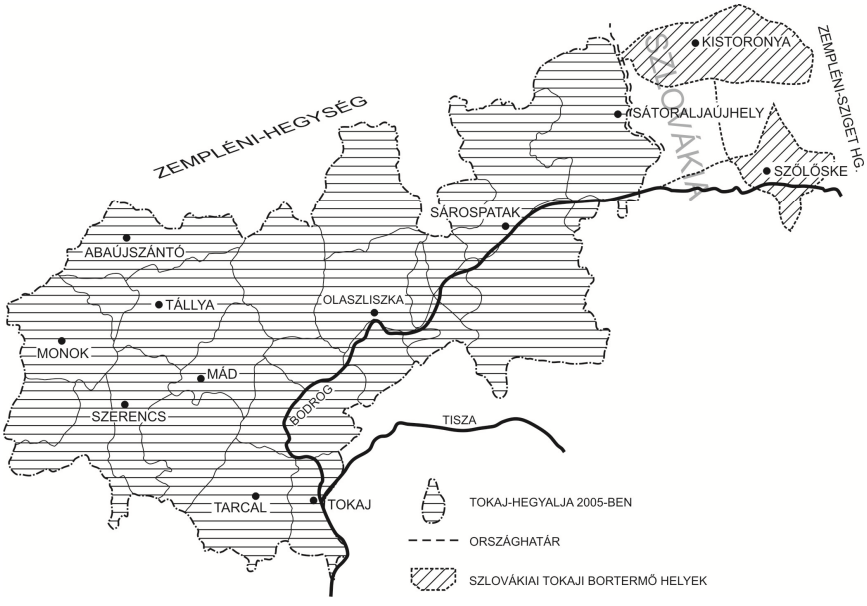

4. ábra. Tokaj-Hegyalja szőlőterülete 2005-ben
(Az ábrákat szerkesztette Boros László, rajzolta Mikó Tamás)

A trianoni békediktátum 1920-ban két hegyaljai falut, Kistoronyát és Szőlőskét, valamint Sátoraljaújhely határának egy részét (Kisújhely – ma Šlovenké Nové Mesto) a megalakult csehszlovák államnak juttatta *(4. ábra)*. Ez 172 ha-nyi szőlőterületet jelentett a borvidékből. A rendszerváltozásig a szlovákiai oldalon termett szőlőt is felvásárolták Magyarországon, Tokaj-Hegyalján. Miután az önállóvá vált Szlovákia 2004-ben belépett az Unióba, északi szomszédunk is bejelentette igényét a tokaji védelmére. Az Unió hazánknak adta meg a tokaji névhasználatot azzal, hogy rendezni kell a vitát Szlovákiával, ám ez máig nem sikerült. Magyarország továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy a tokaj-hegyaljainak minősített szlovákiai terület mindössze 172 ha szőlőterületre vonatkozzon. Nemrég azonban szigorú feltételek mellett hajlott egy 565,2 ha-os kompromisszumos megoldásra. A szlovák fél azonban ragaszkodik az általa 908 ha-os tokaji borterü-

lethez, mert szerintük azon a vidéken ugyanolyan módszer alapján ugyanolyan minőségű bort termelnek. A 2004-es megegyezésben lehatárolt 565,2 ha-os szlovákiai terület az éghajlati és talajviszonyokat tekintve kis jóindulattal belefért volna a tokaji borvidékbe, ám a 908 ha-os terület nem felel meg a követelményeknek. Azonban a szlovák fél üzleti megfontolásból Szőlőske és Kistoronya mellett a borvidékéhez csatolta az oda eddig soha nem tartozó, a Zempléni-szigethegység (újabb nevén Zempléni-dombvidék) Ny-i, DNy-i lejtőire települt helységeket, Kisújhelyt, Csörgőt, Csernahót, Nagytoronyát, Kisbárit és Nagybárit, aminek következtében jogtalanul több mint ötszörösére növelte „tokajinak" nevezett szőlőterületét *(Marcinkó F. 2009)*. Az igaz, hogy a most önkényesen a Tokaj-hegyaljai borvidékhez csatolt hat faluban korábban is termeltek bort, de azok Kistoronya és Szőlőske közelsége ellenére sem érték el a tokaji minőséget. Az egyoldalú szlovák lépés tekintélyes mértékben, 736 ha-ral növelte a nemzetközileg elismert, zárt Tokaj-hegyaljai borvidéket.

4. táblázat. A Tokaj-hegyaljai települések tájhasználata (művelési ágak, %) 2000-ben

Település	szántó, kert	szőlő, gyümölcs	rét, legelő	erdő	művelés alól kivett
Abaújszántó	20,7	4,4	7,3	66,5	1,2
Bekecs	67,0	2,6	27,0	2,1	1,3
Bodrogkeresztúr	7,7	16,9	3,1	71,5	0,8
Bodrogolaszi	42,5	4,9	8,6	42,6	1,4
Bodrogkisfalud	32,5	23,9	10,9	28,9	3,7
Erdőbénye	9,8	3,1	6,2	79,6	1,3
Erdőhorváti	2,1	1,7	3,5	92,3	0,4
Golop	45,6	13,0	0,0	38,7	2,7
Hercegkút	22,9	13,5	39,7	12,4	11,5
Legyesbénye	71,9	5,0	11,2	9,3	2,6
Makkoshotyka	9,6	2,1	1,2	86,8	0,2
Mád	10,3	22,5	4,9	61,1	1,2
Mezőzombor	63,1	11,7	19,9	3,5	1,1
Monok	33,4	3,4	22,4	34,2	6,6
Olaszliszka	39,7	10,8	28,1	20,6	0,8
Rátka	55,7	28,3	0,3	12,6	3,1
Sárazsadány	23,4	5,4	5,2	62,9	3,0
Sárospatak	55,0	5,4	12,0	26,1	1,5
Sátoraljaújhely	28,7	6,5	12,1	44,8	7,8
Szegi	5,4	7,2	0,3	85,9	1,2
Szegilong	23,5	11,9	2,0	60,2	2,4
Szerencs	77,9	2,9	10,8	1,2	4,9
Tarcal	60,2	18,5	0,7	11,5	1,4
Tállya	6,9	15,9	0,3	75,5	1,4
Tokaj	60,4	9,8	12,8	14,3	2,7
Tolcsva	12,9	35,0	44,2	5,6	2,3
Vámosújfalu	23,9	19,0	39,6	8,7	8,8
Hegyalja összesen	33,8	11,0	12,4	39,2	3,6

Forrás: KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás alapján

Szőlőprés Tokajban

Erdőhorváti pinceszere a település központjában létesült

Összefoglalás

A közel ezer éves múltra visszatekintő, négyszáz éve vezető helyet elfoglaló, egyedülálló borvidékünk földrajzi kiterjedése térben és időben több alkalommal változott. Az igaz, hogy általában az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig számítjuk Hegyalját, azonban az is tény, hogy majd minden dűlője más ízű, illatú, karakterű, minőségű bort terem. A déli kitettségű, legjobb sugárzásviszonyú ún. málokon terem a legkitűnőbb, míg az északias lejtőkön és a „szoknya" területeken savanyúbb, fanyarabb bort szüretelnek. Ezt eleink hamar felismerték és ezért változtatták meg többször a tokaji termőterület határát, ezért hagyták ki hol az egyik, hol a másik falut vagy mezővárost a tokaji bor termőhelyeinek felsorolásából.

Felhasznált irodalom

BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. – Tokaj, 750 p.

BÉL M. (1984): Magyarország népének élete 1730 körül. – Gondolat, Budapest. 570 p.

BODÓ S. (1988): Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. – In: Bencsik J. – Viga Gy. (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Miskolc, pp. 14-21.

BOROS L. (1971): Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése és természetföldrajzi adottságai. – Földrajzi Értesítő 20. 3. pp. 343-358.

BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. – Miskolc–Nyíregyháza, 322 p.

BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. – Nyíregyháza. 304 p. Dongó Gyárfás G. 1915: A Tokaj-Hegyalja szőlőrendtartása 1641-ből. – Akk. 21. pp. 155-161.

FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. – Pest.

FEYÉR P. (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 386 p. Frisnyák S. 1985: Történeti földrajz. A Szatmár-Beregi-síkság, a Nyírség és a Zempléni hegység 18-19. századi földrajza. – Nyíregyháza, 156 p.

FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. – Nyíregyháza-Szerencs, 429 p.

KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztiká a 1860-1873. – Budapest.

MARCINKÓ F. (2009): Területháború a Tokaji körül.– Észak-Magyarország, 2009. április 4. p. 3. Szabó D. 1838: A mádi bor természet- és orvostudományi tekintetben. – Pest.

TIMON S. (1735): Tibisci Ungariae fluvii notio, Vagique ex parte. – Cassoviae Kassa.

A Tokaj-hegyaljai borvidék mezo- és mikroklímája

Dr. habil. Tar Károly*

1. Bevezetés

Borvidékeink klímájának elemzése, az egyes klímaelemeknek a szőlő produkciójára, a bor mennyiségére és minőségére gyakorolt hatásának vizsgálata igen fontos és elismert részét alkotja a hazai agrometeorológiai kutatásoknak. A növény fejlődésére közvetlenül ható tényezők vizsgálatánál azonban nem elegendő csak a nagytérségek éghajlatát, tehát a makroklímát tanulmányozni, mert az nem jellemzi a talaj menti légrétegek időjárását annak ellenére, hogy hatékonyan részt vesz annak kialakításában. A felszínközeli légréteg fizikai állapotjelzőinek kialakításában emellett meghatározó szerepe van a talajnak, a talajt borító növényzetnek, amelyek sajátos mezo- és mikroklímát alakítanak ki. A növénytakaró és környezete által kialakított *mikroklímák összességét állományklímának* is nevezzük. Az állományklíma tehát azoknak a változó kölcsönhatásoknak az eredménye, amelyek az életfolyamatát végző *növény*, az alatta lévő *talaj* és a belsejében, illetve környezetében lévő *levegő* között fennáll *(Justyák, 1993)*.

Az állományklímát meghatározó legfontosabb tényezők a következők (*Justyák*, 1993):

- A növényállomány által elfoglalt földterület nagysága, talaja.
- A növényállomány fajtája, sűrűsége, tömege, fejlődésének ritmusa.
- A vetési vagy telepítési sorok égtájiránya.
- A termőhely geomorfológiai adottságai.
- Makro- és/vagy mezoklimatikus viszonyok.
- Egyéb környezeti hatások (pl. művelési mód).

Egy-egy szőlőtermesztő táj, borvidék éghajlati adottságait is a makro- és mezoklíma határozza meg. A táj geomorfológiai adottságai, talajviszonyai és egyéb környezeti hatások következtében tehát ezen klímák különböző elemei (napsugárzás, hőmérséklet, nedvesség, stb.) a talajfelszín fölötti légtérben *menynyiségileg és minőségileg megváltoznak*, vagyis kialakul a mikroklíma. A hegyvidéki és dombvidéki szőlőtermesztő tájaknak különösen változatos a mikroklímája. A szőlő igen érzékenyen reagál a mikroklíma viszonyokra, ezek hatása tükröződik nagyrészt az azonos borvidékek különböző jellegű és minőségű boraiban.

* Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, tar.karoly@nyf.hu

A szőlőültetvény mikroklímájának kialakulására maga a növény a tőkesorok irányán, a tenyészterület nagyságán, a művelési módon (támaszrendszer, a lombtömeg magassága) keresztül hat. Ezek módosítják legmarkánsabban a makroklíma elemeinek mennyiségi és minőségi viszonyait. A mikroklímában, azaz az állományklímában módosult fény-, hő- és nedvesség-viszonyok hatnak közvetlenül a szőlő életfolyamataira, azokon keresztül pedig a tőkék vegetációjára, a termés mennyiségének és minőségének alakulására *(Kozma, 1991)*.

A szőlőmikroklímája, állományklímája tehát a tenyészidőszak folyamán évszakonként és vegetációs fázisonként változik. Mindig jelen van azonban három egymástól jól elkülönülő mikroklimatikus tér: az ültetvény talajának (A), az ültetvény belső részének (B) mikroklimatikus tere és az ültetvény feletti külső mikroklimatikus tér (C).

A *Justyák (1980)* által feltételezett modell szerkezete az *1. ábrán* látható. A talaj mikroklimatikus terét a tőkesor (lombkorona) alatti talaj (A_a) és a sorok közötti tér talajának (A_b) mikroklímája alkotja. Az ültetvény belső mikroklimatikus terének részei pedig a tőkesor (B_a) és a sorközi tér (B_b) mikroklímája. A B_a mikroklímának szintén két összetevője van: a lombkorona (B_c) és a törzstér (B_d) által kialakított sajátos térrész. A szőlőállomány mikroklímája tehát a benne kialakuló rész-mikroklímák sajátos összessége, térben és időben kialakuló rendszere, amelyet a talaj, a tőkeállomány (a növény) és a légkör együttes kölcsönhatása hoz létre.

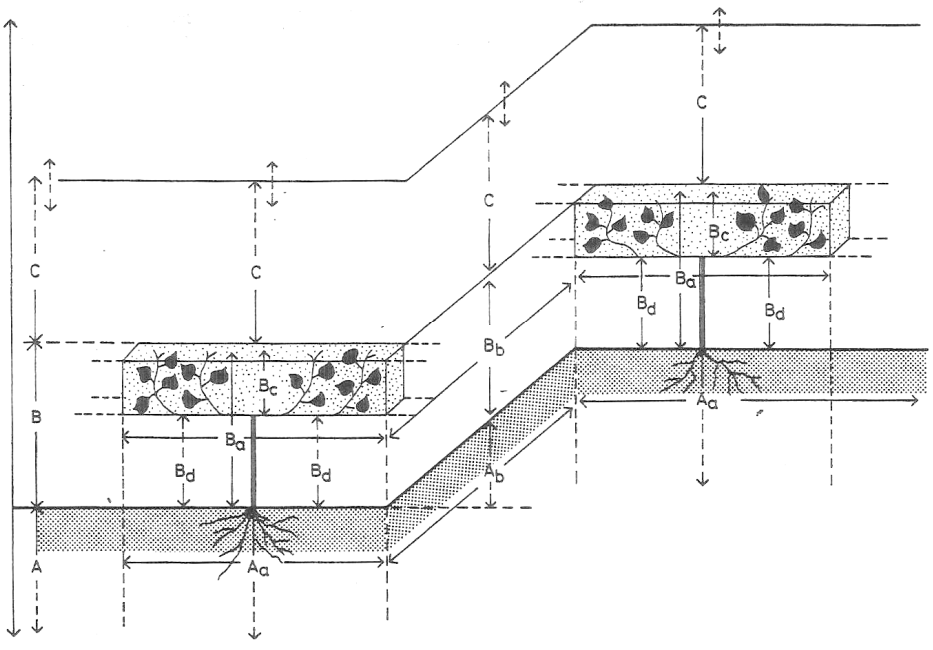

1. ábra. A szőlőültetvény állományklímájának modellje (Forrás: Justyák, 1980, 1989)

Hazánk szőlőterületei domborzati, talajtani és éghajlati viszonyok szerint a jellemző fajtaösszetétel és a sajátos jellegű borok alapján kisebb-nagyobb egységekre oszthatók, amelyeket borvidékeknek nevezünk. A *2. ábra* szerint Magyarországon 20 borvidék különböztethető meg, amelyek négy nagy szőlőtermő tájunkba – Alföldi, Észak-dunántúli, Dél-dunántúli, Észak-magyarországi – illeszkednek, amelyeken közel 30 fajta szőlőt termesztenek.

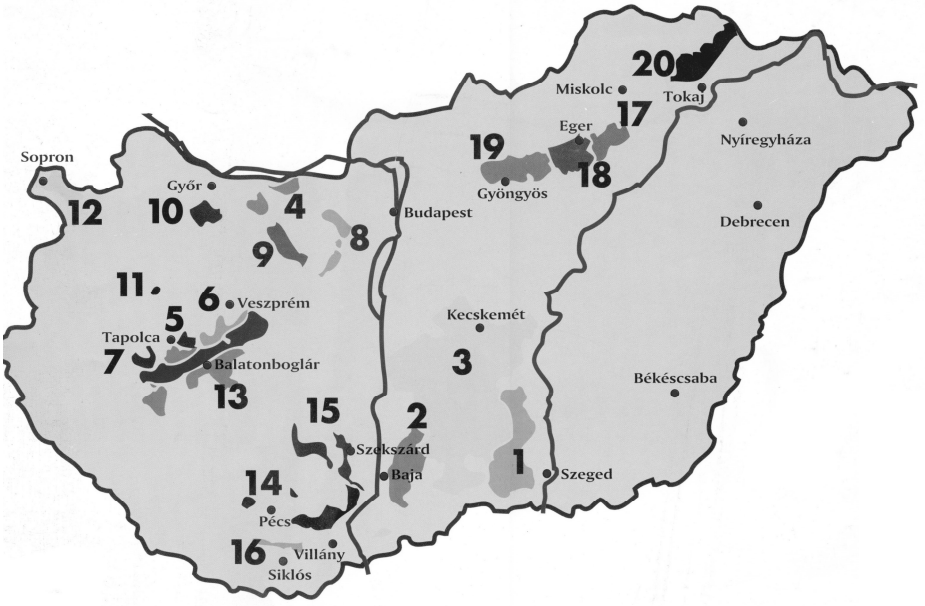

2. ábra. Magyarország borvidékei

2. Makro- és mikroklíma Tokaj-Hegyalján

Vitányi (2011) több szerző tapasztalatai, megfigyeléseit összegezve a következőket szűrte le a szőlő hő- és napfény-, valamint csapadékigényével kapcsolatban: bő csapadékra van szükség az előző év végén és a folyó év tavaszán, virágzáskor viszont a sok csapadék káros, csak napfényt és meleget igényel, a bogyók fejlődéséhez viszont újra kell a csapadék, a bogyók beéréséhez viszont hosszú, száraz, meleg ősz szükséges.

2.1. Globálsugárzás

Az Észak-magyarországi szőlőtermő táj, amelyben Tokaj-hegyaljai borvidék található éves átlagban 4300-4400 MJm^{-2}, a tenyészidőszakban pedig átlagosan 3200-3300 MJm^{-2} *globálsugárzást kap*, legkevesebbet a négy szőlőtermő táj között *(Dávid et al., 1990)*. De a Tokaj-hegyaljai sugárzásklímának vannak a szőlő számára kedvező vonásai is így pl. a derült, hosszú nyárutó, illetve a száraz, meleg, napsugaras őszelő (a vénasszonyok nyara).

A Tokaj-hegyaljai borvidék sugárzás- és hőháztartási viszonyaira végzett *mérések* részbeni eredményeit az *1. táblázat* tartalmazza. A táblázat szerint Tokaj-hegyalján a globál-sugárzás (G) tenyészidőszakra vonatkozó átlagos összege 3500 MJm^{-2} értékű. Ez 200-300 MJm^{-2}-vel több a *Dávid et al. (1990)* által megadott értéknél. A többlet egyrészt a megfigyelési idősorok hosszának különbözőségéből (30, illetve 8 év), másrészt a sugárzásmérő horizontkorlátozás nélküli elhelyezésével magyarázható *(Justyák, 1989)*.

1. táblázat: A Tokaj-hegyaljai borvidék sugárzási mérlegének és összetevőinek tenyészidőszakonkénti összegei (MJm^{-2}, forrás: Justyák - Tar,1998).

tenyészidő	összetevők				
	G	r	R_r	E_{ff}	R_t
1966	3539	658	2881	1050	1831
1967	3670	686	2924	1097	1827
1968	3620	681	2939	1108	1831
1969	3515	648	2867	1049	1818
1970	3176	561	2615	962	1653
1971	3796	690	3106	1290	1816
1972	3276	603	2673	913	1760
1973	3516	659	2857	1049	1808
Átlag:	3500	646	2858	1065	1793

Jelölések: G: globálsugárzás, r: reflexsugárzás, R_r: rövidhullámú sugárzási mérleg, E_{ff}: hosszú hullámú effektív kisugárzás, R_t: teljes sugárzási mérleg.

A borvidékre érkező globálsugárzást az ültetvény nem nyeli el teljesen, hanem annak átlagosan 18%-át (646 MJm^{-2}) visszaveri a légtér felé. A reflexsugárzás (r) mennyisége az *albedóval* jellemezhető, ami tehát esetünkben a tenyészidőszakra vonatkoztatva átlagosan 18%. Az ültetvény albedója azonban fenológiai szakaszonként változik, pl. a levélszíneződés idején elérheti a 20-22%-ot is.

A reflexsugárzással csökkentett érték a rövidhullámú sugárzási mérleg (R_r), vagyis az elnyelt sugárzás, amely átlagosan 2858 MJm^{-2} értékű, azaz az ültetvény a besugárzásnak 82%-át nyeli el. A teljes sugárzási mérleg (R_t) végső kialakításában a globál-, a reflex- és az elnyelt sugárzáson kívül fontos még a hosszúhullámú kisugárzás és a légkör hosszúhullámú visszasugárzása, illetve a kettő különbsége, az ún. effektív kisugárzás (E_{ff}), vagy hosszúhullámú sugárzási

mérleg. Ennek tenyészidő alatti átlagos értéke 1065 MJm^{-2}. A rövidhullámú sugárzási mérleg és a hosszúhullámú sugárzási mérleg különbsége adja meg a termőhegy számára fontos teljes sugárzási mérleget (R_t), ami a szőlő tenyészidejére vonatkoztatva 1793 MJm^{-2}-t tesz ki. Ez a beérkező globálsugárzásnak 51%-a. Ez az energiamennyiség fordítódik a szőlőtermő területen, az evapotranspirációra, a levegő és talaj felmelegítésére. Tehát egy adott borvidék teljes sugárzási mérlegének alakulása szabja meg az ottani hőháztartás folyamatait.

A fenti globálsugárzás értékek a vízszintes síkra vonatkoznak, a lejtős felszínek sugárzásbevételét úgy kapjuk meg, ha ezeket megszorozzuk egy ún. expozíciós számmal. Az expozíciós szorzószámokat *Dunkel et al. (1981)* után a *2. táblázatban* adjuk meg, de saját publikációinkban is megtalálhatók ezek meghatározásának módszerei.

2. táblázat: A tenyészidőszak (április-szeptember) átlagos expozíciós szorzószámai a lejtőirány és a lejtőszög függvényében (Forrás: Dunkel et al., 1981)

Lejtőirány	Lejtőszög			
	10°	20°	30°	40°
W	1.08	1.13	1.15	1.13
WSW	1.12	1.12	1.27	1.28
SW	1.14	1.25	1.31	1.33
SSW	1.14	1.24	1.30	1.32
S	1.11	1.18	1.21	1.21
SSE	1.13	1.24	1.31	1.33
SE	1.15	1.26	1.33	1.36
ESE	1.14	1.23	1.29	1.31
E	1.09	1.15	1.17	1.16

A lejtőfelszínek sugárzásbevételére általunk kidolgozott matematikai modell *(Justyák-Tar, 1973abc, 1974, Tar, 1974,1980)* lényege a következő: a különböző égtájirányú és hajlásszögű lejtőkre jutó *közvetlen sugárzás* intenzitását valamely időpontban vagy a teljes napra a vízszintes síkon *mért* adatokból számoljuk ki egy szorzószám segítségével. Ha a lejtőszög kisebb, mint 40°, akkor a módszer a globálsugárzásra is alkalmazható *(Muhenberg, 1965)*. A napi összegek meghatározására használatos szorzószám a lejtő égtájirányán (azimutján, α_L) és hajlásszögén (β) kívül a Nap deklinációjának és a földrajzi szélességnek (φ) is függvénye. A *3. ábrán* ezt a déli lejtőre (α_L=0°) mutatjuk be.

A görbék maximumát vizsgálva az ábrán látható, hogy 40°-os lejtőszögig 3°-nál nagyobb deklinációkon (kb. március közepétől szeptember közepéig) vannak olyan hajlásszögű déli lejtők, amelyek több besugárzást kapnak, mint a többi.

A módszer alkalmazásával a terep egyszerűsített lejtőkategória térképét felhasználva elkészítettük Bodrogszegi térségének egy teljesen derült napra vonatkozó globálsugárzási térképét, amely a *4. ábrán* látható.

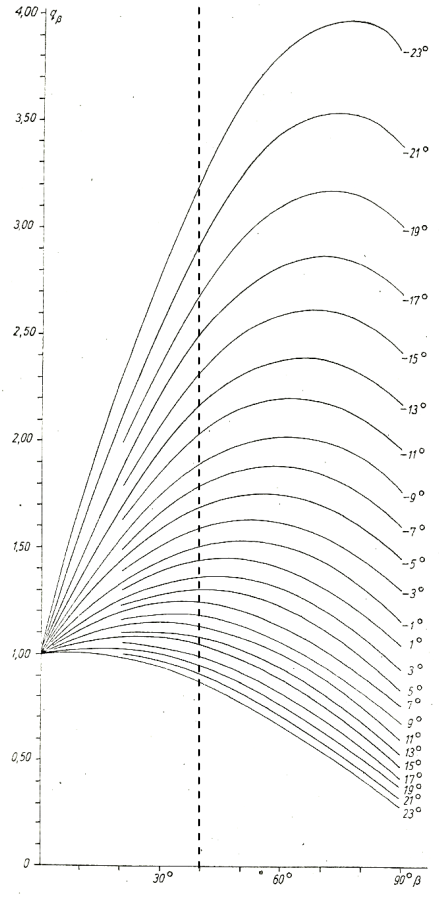

3. ábra: A különböző hajlásszögű (β) déli lejtőkre és a vízszintes felszínre jutó közvetlen sugárzás napi összegének hányadosa (q_β) különböző deklinációknál (φ=48°, forrás: Justyák-Tar, 1973).

2.2. Napfénytartam

Amíg a besugárzás értékei a szőlő számára rendelkezésre álló energiáról tájékoztatnak, addig a *napfénytartam* értékei inkább a fényellátottságot jellemzik. Borvidékeink nagy része (a Soproni borvidék kivételével) 1900-2000 óra napsütést élvez átlagosan évente, de a Kiskunsági borvidéken a napfénytartam meghaladja a 2000 órát is. A tenyészidőszakban az Alföld középső, déli, valamint a Dunántúl keleti és délkeleti borvidékei kapják a legtöbb napfényt (1450 óra felett). A többi borvidékünkön, így Tokaj-hegyalján is a sokévi átlagos összeg 1250-1400 óra között változik.

A szőlőültetvények sugárzásforgalmát, fényellátottságát számos tényező befolyásolja. Ezen tényezők változtatásával módunkban áll olyan fitotechnikát alkalmazni, amely növeli a fotoszintetikus aktivitást, a végtermék mennyiségét, illetve javítja annak minőségét. A fényellátottság, így *a lombkorona és a sorok között tér mikroklímájának* kialakulásának fontos tényezője a teljes megvilágítá-

si idő, amely az az időszak, amelyben – derült napot feltételezve – a növénysor valamelyik oldalát teljes egészében süti a Nap, azaz a szomszédos sor nem árnyékolja. Kidolgoztunk egy olyan árnyékolási modellt is, amellyel a vízszintes síkon tetszőleges szögben álló, adott sortávolságú, sormagasságú és égtájirányú kordonművelésű szőlősorok teljes megvilágítási (besugárzási) ideje egy adott derült időszakban meghatározható. A modell alkalmazható a lejtősíkon függőlegesen álló sorokra is. A növénysorok vastagságától eltekintünk és feltételezzük, hogy a levélzeten a napsugarak nem hatolnak át (teljes kilombosodás). Így a növénysor helyettesíthető egy „tömör" téglalappal és a probléma az e téglalap által vetett árnyék szélességének vizsgálatára vezethető vissza *(Tar, 1982, 1999, Tar-Lóki, 1996, Tar et al., 1998, Anda-Tar, 1999)*.

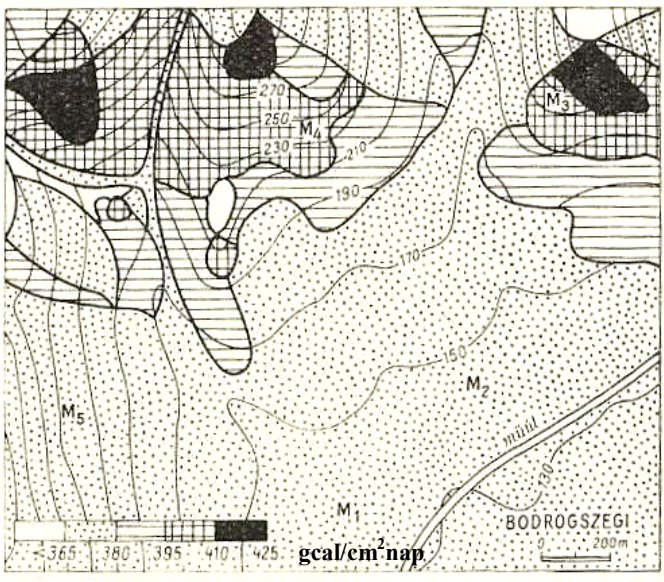

4. ábra: A napi globálsugárzás összegek eloszlása Bodrogszegi térségében 1973. szeptember 8-án (1 gcal/cm²nap≈42 MJ/m²nap, forrás: Justyák-Tar, 1974ac).

A modell segítségével meghatározható a szőlősoroknak egy hosszabb feltételezett derült időszakra vonatkozó teljes megvilágítási időtartama is, ami tehát elméleti felső határnak tekinthető. Definiálható a relatív megvilágítási idő: a növénysor teljes megvilágítási időtartamának és az időszak csillagászatilag lehetséges napfénytartamának aránya. Az *5. ábrán* a vegetációs időszakra számított relatív megvilágítási időt ábrázoltuk a vízszintes (horizont) síkon álló függőleges, különböző égtájirányú szőlősorok (V), valamint a β=15°-os, különböző égtájirányú lejtőkön függőlegesen álló, a lejtőlappal párhuzamosan (P), ill. erre merőlegesen (M) álló szőlősorok esetében a φ=48° földrajzi szélességen.

Látható, hogy a déli komponensű lejtőirányok esetében a lejtőalappal párhuzamos sorok relatív megvilágítási ideje néhány %-kal nagyobb, mint a vízszintes síkon állóké. A nyugati és keleti komponensű lejtőknél ugyanakkor a lejtőalapra merőleges sorok kapnak relatíve több napsugárzást.

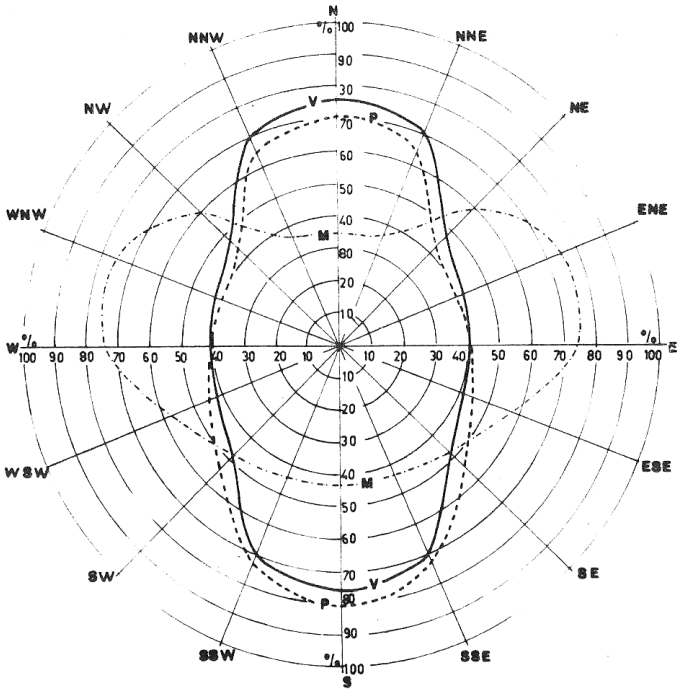

5. ábra: A vegetációs időszakra számított relatív megvilágítási idő a vízszintes (horizont) síkon álló függőleges, különböző égtájirányú szőlősorok (V), valamint a β=15°-os, különböző égtájirányú lejtőkön függőlegesen álló, a lejtőlappal párhuzamosan (P), ill. erre merőlegesen (M) álló szőlősorok esetében a φ=48° földrajzi szélességen (Forrás: Tar, 1982).

2.3. A levegő hőmérséklete

Az évi középhőmérséklet a szőlő termeszthetőségének földrajzi határaira vonatkozóan meghatározó ugyan, de ez az érték évről-évre csak kevéssé változik, és semmit nem mond a termelésbiztonságról és az évjárathatásról. Alig jutunk több információhoz, ha a tenyészidőszak vagy a legmelegebb hónap (július) középhőmérsékletét szemléljük. A tenyészidőszak *legalacsonyabb* hőmérsékletei a Soproni borvidéken (15.3-15.7 ^{o}C), a *legmagasabbak* a Dunántúl és az Alföld déli borvidékein fordulnak elő (17.4-17.6 ^{o}C). Ehhez hasonló a jú-

liusi középhőmérséklet sokévi átlaga alapján kialakult kép is. Az Alföldi borvidék déli része (Csongrádi és Hajós-Vaskúti) a *legmelegebb,* ahol 21.0 ^{o}C-ot néhány tizedfokkal meghaladó júliusi középhőmérsékletek fordulnak elő és észak felé haladva csökkenő a középhőmérséklet. *Leghűvösebb* a Soproni borvidék 19.5 ^{o}C-os júliusi középhőmérséklettel.

A borvidékek termikus jellemzésére inkább az *aktív* vagy *hatásos hőmérsékletösszeg* alkalmas: kiszámításához összegezzük a napi középhőmérsékletek +10 ^{o}C feletti részét. Borvidékeink többségén az aktív hőmérsékletösszeg sokévi (1951-1980) átlagos értéke a tenyészidőszakban 1300-1350 ^{o}C felett van. A *Tokaj-hegyaljai borvidéken 1400 ^{o}C körüli, sőt 1450-1500 ^{o}C feletti hőmérsékletösszegek* a jellemzők. A tényleges átlagos hőmérsékletösszegek – ha figyelembe vesszük a különböző érési idejű szőlőfajták hőigényét – borvidékeink többségén a beéréshez általában elegendőnek mondhatók. Az átlagok azonban nem mutatják meg, hogy milyen nagy a hőmérsékletösszeg évenkénti, illetve tenyészidőszakonkénti változása. A tenyészidőszakok közötti különbségek már egy viszonylag rövid időszak (1980-1987) adataival is jól szemléltethetők. Borvidékünkön ebben az időszakban 1340 ^{o}C volt az átlagos, 1571 ^{o}C volt a maximális (1983-ban) és 1077 ^{o}C (1980-ban) volt a minimális 10 ^{o}C fok feletti hőmérsékletösszeg. Az eltérés 494 ^{o}C, azaz az átlag több mint egyharmada *(Justyák-Tar, 1998)*.

A szőlő fejlődési üteme és a hőmérséklet-sugárzás közötti kapcsolat kifejezésére a radiotermikus index megbízható, komplex éghajlati jellemszámnak bizonyult *(Dunkel et al., 1981)*. Az R radiotermikus index egyenesen arányos az aktív hőmérséklet és a globálsugárzás tenyészidőszaki értékével és fordítottan a tenyészidőszak napokban kifejezett hosszával.

A radiotermikus index az egyes borvidékek térbeli jellemzésére, míg időbeli változása az évjáratok hozzávetőleges értékelését teszi lehetővé az alábbiak szerint:

A termőhely (borvidék) termesztésre	*Évjárat*
$R \geq 25.1$ kiválóan alkalmas	kiváló vagy jó
$23.1 \leq R \leq 25.0$ alkalmas	közepes
$R \leq 23.0$ nem alkalmas	nem jó

Borvidékünk az R index sokévi (1950-1980) értékei: síkvidéken 25,4, 5°-os déli lejtőn 27,2.

2.4. Csapadékellátottság

Borvidékeink csapadékellátottságát a sokévi átlagok alapján a szőlőtermesztésre elegendőnek mondhatjuk, hiszen a különböző szőlőfajták évi vízigénye 500-800 mm között változik *(Kozma, 1964)*. A legtöbb csapadékot a

Mecsekaljai borvidékünk élvezi (650 mm felett), míg a többi hegy-dombvidéki ültetvényünkben a sokévi átlagos csapadék 550-650 mm körüli. A Duna-Tisza köze jelentős részén 500-550 mm. A vegetációs időszak csapadéka a dunántúli borvidékeken (Soproni, Somlói, Mecsekaljai) 350-400 mm. A többi hegy-dombvidéki szőlőültetvényre 350 körüli eső hullik átlagosan évente a vegetációs időszakban. A legszárazabb az Alföldi borvidék, ahová a délnyugati területek kivételével (350 mm felett), csak 300-350 mm csapadék jut. Azonban a csapadék térben- és időben a legszeszélyesebb eloszlású meteorológiai elem, így az egyes években a sokévi átlagokhoz képest igen nagyok lehetnek az eltérések.

Egy-egy borvidéken a csapadék és a hőmérsékleti viszonyok együttes hatásának a felmérésére a *Szeljaninov* által bevezetett *hidrotermikus koefficiens* (HTK) látszik megfelelőnek *(Kozma, 1964)*. A HTK egyenesen arányos a10 ^{o}C feletti középhőmérsékletű időszak csapadékösszegével és fordítottan ugyanezen időszak hőmérsékleti összegével. Értéke tehát azt mutatja meg, hogy milyen a csapadék és az annak elpárologtatásához rendelkezésre álló energia viszonya. Ha a HTK=1.0, akkor a terület vízellátottsága kiegyenlített, vagyis a lehullott csapadékot a rendelkezésére álló energia felhasználja. Minél kisebb a viszonyszám 1.0-nál, annál kevesebb és minél nagyobb 1.0-nál, annál több víz áll a növény (a szőlő) rendelkezésére. Azokat a hónapokat, amikor a HTK kisebb mint 1.0 *száraznak,* azokat pedig, amikor 0.6 vagy az alatti értékű, *nagyon száraznak* tekintjük.

A száraz hónapok ismétlődése főként az Alföldi borvidéken gyakori. Míg a Soproni borvidéken 1951-80 között mindössze 2 esetben történt meg, hogy 3 hónap volt egymás után száraz és 4 vagy 5 egymást követő száraz hónap elő sem fordult, addig a Kiskunsági borvidéken (Kecskeméten) hasonló időszak alatt 5 esetben mind az 5 hónap száraz volt, de 20 esetben tartott a száraz időszak 2, 3 vagy 4 hónapig *(Csapó, 1988)*. *Tokaj-Hegyalján* fenti 30 éves időszakban két egymást követő hónap 8, három egymást követő hónap 9, négy egymást követő hónap 1, öt egymást követő hónap pedig 2 esetben bizonyult az előbbiek szerint száraznak. Ez sajnos azt jelenti, hogy hegy-dombvidéki borvidékeink közül a legnagyobb szárazságra való hajlam Tokaj-Hegyalján (és a Balaton déli vidékén).

3. Növekedésanalízis

A tenyészidőszakra vonatkozó vizsgálatok közül legfontosabbnak az ún. növekedés-analízist (GA: growth analysis) tartjuk, amely a növények fotoszintetikus produkciója becslésének általánosan használt módszere. Növekedésen a növények vagy növényállományok *szárazsúly* növekedését értjük. *Justyák (1989, 1992)* a GA vizsgálatokat 1977-ben és 1978-ban az akkori Országos Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet Tarcali Kísérleti Telepén, a Szarvasszőlőben végezte, Furmint, Hárslevelű és Szürkebarát fajtákon, egy fajtakísérlet keretében. A mintavételek május elején kezdődtek, majd dekádonként folytatódtak. A vizsgált jellemzők: a relatív növekedési sebesség (RGR), a le-

vélterület relatív növekedési sebessége (RLGR), a tiszta asszimilációs sebesség (NAR), a levélterület index (LAI). A jellemzők dekádonkénti értékeit a *6. ábra* mutatja a három fajta esetében.

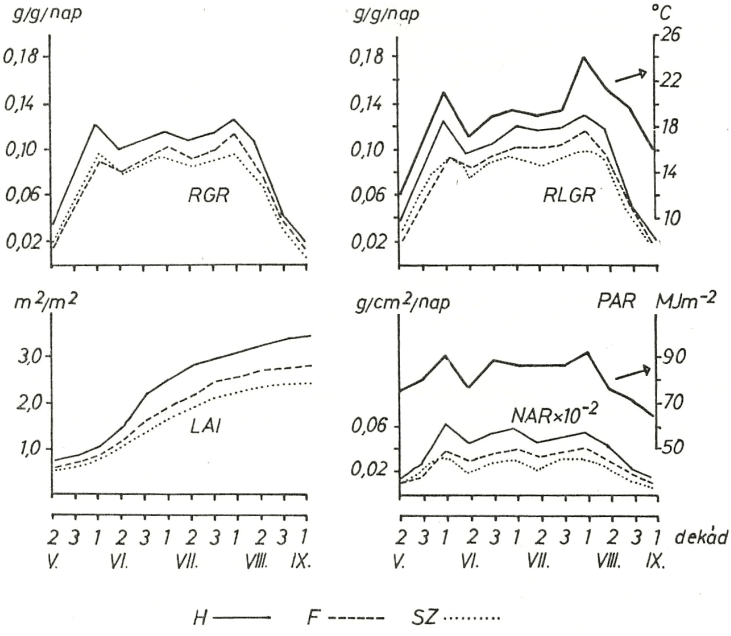

6. ábra. A növekedési jellemzők dekádonkénti változásai a Hárslevelű (H), a Furmint (F) és a Szürkebarát (Sz) szőlőfajtáknál, valamint a hőmérséklet és a fotoszintetikusan aktív sugárzás (PAR) Szarvasszőlőben (forrás: Justyák, 1992).

Látható, hogy a dekádonként egy napra eső szárazanyag növekedés (RGR, RLGR, NAR) május utolsó dekádja, tehát a virágzás ideje táján veszi fel a első maximumát. Időbeli menetük minden fajtánál azonos, mivel az időjárástól függnek. A levélfelületi index (LAI) a vizsgálat végéig növekszik, de a leggyorsabb növekedés a virágzás és a zöldbogyó képződés időpontja között figyelhető meg.

A főbb időjárási tényezők és a fajták növekedési jellemzői közötti összefüggés vizsgálatok eredményeit a *3. táblázatban* adjuk meg. Az 5%-os szignifikancia szinten kritikus korrelációs együttható 0,60. Ennél nagyobb értékeket csak 13 esetben, azaz 18%-ban találunk, főként a sugárzási mérleggel, a fotoszintetikusan aktív sugárzással és a léghőmérséklettel való kapcsolatban. A 13 szignifikánsnak tekinthető kapcsolat közül 6-ot a Szürkebarátnál, 5-öt a Hárslevelűnél, 2-őt pedig a Furmintnál figyelhetünk meg. Mindhárom fajta relatív növekedési sebessége (RGR) szignifikáns kapcsolatban van a hőmérséklettel, a napfénytartam és a csapadék viszont egyik jellemzőnél és egyik fajtánál sem hatásos.

Az időjárási elemek együttes hatásnak vizsgálatához *Justyák (1992)* az egri borvidék (Síkfőkút, Szőlőske) további két szőlőfajtáját vonta be, és a hidrotermikus koefficiens helyett a felső 60 cm-es talajréteg vízkészletét (Vk) használta. A független változók így a PAR, a hőmérséklet és ez a vízkészlet voltak. A többszörös korrelációs együttható értéke az RGP esetében 0,691, a NAR esetében pedig 0,884. Szignifikancia vizsgálatot nem végzett, így csak azt állapíthatjuk meg, hogy a tiszta asszimilációs sebesség sokkal érzékenyebben reagál az időjárás változására, mint a relatív növekedési sebesség.

3. táblázat: A növekedési jellemzők és a és az időjárási elemek közötti korrelációs együtthatók Szarvasszőlőben (S: sugárzási mérleg, PAR: fotoszintetikusan aktív sugárzás, N: napfénytartam, H: léghőmérséklet, Cs: csapadék, HTK: hidrotermikus koefficiens, forrás: Justyák, 1992).

Jellemzők	Fajta	S	PAR	N	H	Cs	HTK
		MJm^{-2}	MJm^{-2}	óra	°C	mm	mm
RGR	Furmint	0,45	0,54	0,39	*0,69*	0,43	0,51
	Hárslevelű	0,43	0,54	0,47	*0,69*	0,42	0,43
	Szürkebarát	0,39	0,39	0,48	*0,66*	0,45	0,49
RLGR	Furmint	0,42	0,50	0,33	0,41	0,33	0,53
	Hárslevelű	0,48	0,49	0,52	*0,80*	0,39	*0,64*
	Szürkebarát	*0,63*	*0,62*	0,48	*0,70*	0,40	0,47
NAR	Furmint	0,58	*0,62*	0,27	0,37	0,23	0,37
	Hárslevelű	*0,64*	*0,70*	0,43	0,44	0,34	0,37
	Szürkebarát	*0,71*	*0,62*	0,36	0,42	0,47	0,43
LAI	Furmint	-0,42	-0,45	-0,22	0,44	0,40	0,48
	Hárslevelű	-0,40	-0,44	-0,28	0,44	0,42	0,49
	Szürkebarát	-0,45	-0,48	-0,24	0,43	0,37	0,48

4. Konklúzió

A Tokaj-hegyaljai borvidék (Mátraaljai és a Bükkaljai borvidékkel együtt) jó hőmérsékleti és sugárzási viszonyokkal rendelkezik. Fagykárokra a kedvezőtlen fekvésű hegylábi területeken (szoknyaterületen), fagyzugokban kell számítani. Csapadékellátottság többnyire megfelelő, de a gyorsan kiszáradó lejtőkön a szőlő vízigénye gyakran nem kielégíthető. A szőlőültetvényeket a Mátra, Bükk, és a Zempléni-hegység vonulata észak felől védi a hideg szelektől, s kedvező mezo- és mikroklíma alakul ki a déli, délnyugati lejtőin. Elsősorban ezeken a termőhelyeken számíthatunk kimagasló termésekre és kiváló minőségre.

Irodalom

ANDA, A. – TAR, K. (1999): Microclimate modification in sugar beet canopy carried out by row orientation. *Acta Agronomica Hungarica,* 47(2), pp. 155-169.

CSAPÓ P., (1988): Meteorológiai tényezők szerepe Magyarország szőlőtermesztésében. *Egyetemi doktori értekezés*, Budapest. 120. o.

DÁVID A. – TAKÁCS O. – TIRINGER CS. (1990): A sugárzási egyenleg eloszlása Magyarországon az 1951-1980-as időszak adatai alapján. *OMSZ Kisebb kiadványai,* 66., p. 94.

DUNKEL Z. – KOZMA F. – MAJOR GY. (1981): Szőlőültetvényeink hőmérséklet- és sugárzás-ellátottsága a vegetációs időszakban. *Időjárás*, 85, 4. pp. 226-234.

JUSTYÁK J. (1980): A szőlőültetvény állományklímája, hő- és vízháztartása. *Kézirat*.

JUSTYÁK J. (1992): Szőlőfajták fotoszintetikus produkciójának dinamikája és energiatartalma. Magyar Szőlő- és Borgazdaság.

JUSTYÁK J. (1993): A mezőgazdasági növények mikroklímájának jellemzése. *Acta Geographica Debrecina,* XXX-XXXI., pp. 237-276.

JUSTYÁK J., (1989): A Tokaj-hegyaljai szőlőültetvények mezo- és mikroklímatikus jellemzői. *Akadémiai doktori értekezés*, Debrecen. 160. o.

JUSTYÁK J. – TAR K. (1973): A déli lejtőre és a vízszintes felszínre jutó közvetlen sugárzás kapcsolata. *Időjárás,* 77. pp. 165-174.

JUSTYÁK J. – TAR K. (1974a): A keleti, a nyugati lejtőkre és a vízszintes síkra jutó közvetlen- és globálsugárzás kapcsolata. *Időjárás,* 78. pp. 228-234.

JUSTYÁK, J. – TAR, K. (1974b): Investigation on Ratio of Direct and Global Radiation Amounts. Part I.: Radiation-Ratio on a Horizontal Surface and on a Southern Slope. *Acta Geographica Debrecina* XII. pp. 127-148.

JUSTYÁK, J. – TAR, K. (1974c): Investigation on the Ratio of Direct and Global Radiation Amounts. Part II.: Radiation Received by the Western and Eastern Slopes and by the horizontal Surface. *Acta Geographica Debrecina* XIII. pp. 125-137.

JUSTYÁK, J. – TAR, K. (1998): Climate of wine-districts in Hungary. *Horticultural Science,* Vol. 29, Number 3-4, pp. 67-72.

KOZMA P. (1964): Szőlőtermesztés I. *Mezőgazdasági Kiadó*, Budapest. 348. o.

KOZMA P. (1991): A szőlő és termesztése. I. A szőlőtermesztés történeti, biológiai és ökológiai alapjai. *Akadémiai Kiadó*, Budapest.

MUHENBERG, V. V. (1965): Nyekatorüe oszobennosztyi prihoda szolnyecsnoj radiacii na naklonüje poverhnosztyi. Tr. GGO, Vp. 179, pp. 108-117.

TAR K. (1974): A különböző expozíciójú lejtőkre és a vízszintes felszínre jutó sugárzás kapcsolata. *Doktori értekezés,* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Meteorológiai Tanszék, Debrecen.

TAR K. (1982): A különböző égtájirányú kordonművelésű gyümölcs- és szőlősorok teljes megvilágítási idejének vizsgálata. *Acta Geographica Debrecina* XX. pp. 245-263.

TAR, K. – LÓKI, J. (1996): The Mathematical Model of Shading Buildings. *The International Journal of Ambient Energy*, Volume 17, Number 4. pp. 179-184.

TAR, K. – MAKRA, L. – LÓKI, J. (1998): A mathematical model of shading rows of plants. *The International Journal of Ambient Energy*, Volume 19, Number 2. pp. 69-74.

TAR, K. (1980): Investigation on Ratio of Direct and Global Radiation Amounts. Part III.: Radiation-Ratio on a Horizontal Surface and on a Northern Slope. *Acta Geographica Debrecina* XIV-XV. pp. 31-42.
TAR, K. (1980): Investigation on Ratio of Direct and Global Radiation Amounts. Part III.: Radiation-Ratio on a Horizontal Surface and on a Northern Slope. *Acta Geographica Debrecina* XIV-XV. pp. 31-42.
TAR, K. (1999): A Mathematical Model of Shading Buildings and Rows of Plants. *Proceedings of the 15th International Congress of Biometeorology and International Conference on Urban Climatology,* Sydney, (CD-ROM: ISBN: 1 86408 543 6, edited by Richard J. de Dear and Jennifer C. Potter).

VITÁNYI B. (2011): A bormennyiség és a borminőség többváltozós kapcsolata az évjárat fő meteorológiai jellemzőivel Tokaj-Hegyalja térségében. *PhD értekezés*, Pécsi Tudományegyetem.

Adatok a Tokaj-hegyaljai szőlő és borkultúra történetéhez

Dr. Orosz István

Tokaj-hegyalja a 16. században vált Magyarország legkitűnőbb borvidékévé, azután, hogy a Mohács előtti korszak eminens szőlőterülete: a Szerémség, török fennhatóság alá került. Az iszlám vallás pedig, mint ismeretes, nem kedvezett a bortermelésnek. Szerémség jelentősége, ha nem is azonnal, de fokozatosan csökkent s egyre kisebb szerepet játszott a hazai szőlőtermelésben.[1]

Ma már nyilvánvaló, hogy generális változások a hegyaljai szőlő termelésben a 16. század második felében, utolsó harmadában következtek be.[2] Ennek közvetett bizonyítékát láthatjuk abban, hogy nőtt a mezővárosok száma a régióban. Ismeretes, hogy a terület legfontosabb települései: Sárospatak és Sátoraljaújhely már a magyar városfejlődés első szakaszában kiemelkedtek a falvak közül, hiszen Patak 1201, Újhely 1261 óta rendelkezett a hospesek szabadalmaival s a 14-15. században hol civitasoknak, hol oppidumoknak nevezték az oklevelek, de mindenképpen a városok közé sorolták őket.[3] A hegyaljai települések közül sokan már a 15. században a mezővárosok közé emelkedtek, vagy magukat mezővárosoknak nevezték. Abaújszántó 1427-ben Tarcal 1434-ben (?), Tolcsva 1449-ben, Olaszliszka, 1461-ben, Bodrogkeresztúr 1466-ban, Tokaj 1476-ban, Tállya 1498-ban.[4] A rangemelést azonban privilégiumok nem támasztották alá, valószínűleg Patak és Újhely kivételével a hegyaljai mezővárosok egyikének sem volt királyi privilégiuma. Éppen ezért a jogállás tekintetében sok volt a bizonytalanság. Tolcsva pl. ugyanabban az évben, amikor magát oppidumnak nevezi, egy másik oklevélben possessioként jelent meg. Ugyanígy

[1] Hevesi Attila: Szőlő és borvidékeink történeti földrajza. (Benyák Zoltán és Benyák Ferenc szerk. Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe) Budapest, 1999. Hermes Kör, 93-94. Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. U. o. 116. Égető Melinda: A Kárpát-medence 16-18. századi borkultúrája. U. o. 147.

[2] Égető Melinda Tokaj-hegyalja mennyiségi és minőségi fejlődésének kezdetét már a 16. sz. elejére teszi. Égető Melinda: i. m. 146. Balassa Iván szerint csak a török berendezkedése és az ország három részre szakadása után kezdődik meg e terület felvirágzása, „amit nagymértékben elősegített, hogy sohasem került török megszállás alá" Balassa Iván: Tokaj- hegyalja szőleje és bora Történeti néprajzi tanulmány Tokaj, 1991, 645.

[3] 1326-ban „civitas Pothok" 1390-ben „oppidum Patak" 1334-ben „civitas Uyhel" 1390-ben „oppidum Ujhely' Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I. k. Budapest, 1890. „Patak már 1261 előtt városi jellegű kiváltságokkal élt, hogy utóbb ugyanezeket nyerjék a szomszédos Sátorhegy aljában élő 'sátorelői' (újhelyi) telepesek /1261/. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993. História 49. Szende Katalin: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei (Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás szerk.: Debrecen Város 650 éves Várostörténeti tanulmányok Debrecen, 1911, 47-48.

[4] Csánki Dezső: i. m. I. k. Abaújszántó népességét 1427-ben Bácskai Vera 545 főre becsülte. Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században Budapest, 1965, Akadémiai, 24. Tállyáról Csánki úgy vélte, hogy már 1498 előtt is lehettek városi kiváltságai. Bodrogkeresztúr egy általa kiállított oklevélben 1466-ban magát nevezi mezővárosnak. Magyar Országos Levéltár (MOL) Diplomatikai Levéltár (Dl) 16.394. Tolcsva mezővárosra: Dl.55.435 Tolcsva possessio, azaz falu Dl. 84.904, Liszka posessio: Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 264.495

falu a 16. század első és második évtizedében: 1605-ben és 1611-12-ben is. Hasonlóan ingadozik Liszka megnevezése is. Az 1461. év után 1474-ben és 75-ben szintén oppidum, de 1483-ban possessio.

Tokaj-Hegyalja első térképe (Készítette Fucker András 1749-ben)
Közlését engedélyezte a Hadtörténelmi Térképtár (Suba János igazgató)

A 15. században, amint ismeretes, Magyarországon gyorsan szaporodtak a mezővárosok. Azt a kutatás jelenlegi állása mellett még nem tudjuk eldönteni, hogy a később Hegyaljának nevezett területen létrejött oppidumok, amelyek közül öt jogállásában (Tarcal, Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Tokaj, Tállya) nem volt változás a 15. században, társadalmi felemelkedése kapcsolatban volt-e a szőlőtermeléssel? Az azonban figyelemre méltó, hogy a később mezővárossá váló közösségek már a 14. században tehetősebbek voltak azoknál, amelyek nem voltak szőlőtermelők[5].

Ezeknek a mezővárosoknak a száma a 16. században újabbakkal bővült. Mindenek előtt azt kell megállapítanunk, hogy Olaszliszka és Tolcsva mezővárosi helyzete, amely az előző században még bizonytalan volt, 1520 után megerősödött. Ugyanakkor három újabb település rangemelkedése is bekövetkezett. Mádat ugyan már 1482-ben is városnak nevezik egy szerződésben,[6] valójában oppidumként először 1507-ben szerepel.[7] Jogállása azonban csak a század végén, 1563-ban és a következő években szilárdult meg.[8] A két szomszédos település közül Szerencs először 1525-ben, Mezőzombor 1564-ben jelenik meg az iratokban mezővárosként s bár a pusztulás a jogállás bizonytalanná válásával is együtt járt, e három új mezőváros helyzetét már nem tekinthetjük bizonytalannak.[9] A hegyaljai települések közül elmondottak mellett még Erdőbénye szerzett mezővárosi rangot, de már csak a 17. században[10].

Annak a helyzetnek kialakulását, hogy Tokaj-Hegyalja viszonylag szűk területén 5-10 kilométerenként követhették egymást a mezővárosok s ezzel az ország legsűrűbben lakott körzetét alakíthatták ki,[11] aligha vonatkoztathatjuk el a szőlőtermeléstől, hiszen csak a szőlőművelés és bortermelés nagy munkaerőigénye tette lehetővé, hogy szűk területen nagy népességtömörülés szülessék. Ez a munkaerő igény már a 15-16. század fordulóján is magas munkabéreket eredményezett, ami miatt a Tállyán birtokos bártfaiak pl. részben idegenből hozott munkásokkal műveltették szőlőiket.[12] Tokaj-Hegyalján a szőlőtermelés meghatározóvá válása részben a 15, részben a 16. században ment végbe. Úgy

[5] Draskóczy István: Borkereskedelem a 15-16. század fordulóján Kassa kiváltságai és borkereskedelme. (Benyák Zoltán – Benyák Ferenc szerk. i. m.) 114. Orosz István: Tokaj-hegyalja a pápai tizedjegyzékekben. (Orosz István-Papp Klára szerk: Szőlőtermelés és borkereskedelem Debrecen 2009, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,) 31.
[6] Baury Máté „Maad városban" átadott 50 forintról szólt 1482-ben. DF 103.876.
[7] DF 271.2664
[8] 1563-ban, 1579-ben, 1588-ban a városi magisztrátus által kiadott örökleveleken mindenütt „oppidum Maad" szerepel. Kalmár János: Mád, Tokajhegyaljai község élete a VI-XVIII. században. Mád „falukönyve". H.é. n. 97-99. Ezt erősíti meg ugyanebben az évben Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyve is. Zempén vármegye Levéltára (ZmL) IV. A. 1001/a Zemplén Vármegye Közgyűlési és Törvényszéki jegyzőkönyve (Prot.) 1563. márc. 24. Ugyanakkor egy hónappal később Mád „possessio" U. o. 1563 ápr. 21.
[9] MOL Kamarai Levéltár, Urbaria et Conscriptiones (Uet C) Fasc. 82 Nro. 2, Fasc.97 Nro.23, Fasc. 97 Nro. 24, Fasc. 58 Nro. 1, Fasc. 97 Nro. 25(b). Zerench oppidumra: Dl 76.002
[10] U et C Fasc. 90 Nro. 52, Fasc. 93 Nro. 2.
[11] Orosz István: Hagyományok és megújulás Debrecen, 1995, Csokonai, 137, 163.
[12] Gecsényi Lajos: i. m. 475-76.

tűnik a 15. század megalapozta, a 16. pedig megteremtette azokat a változásokat, amelyek e régiót az ország legjelesebb bortermő területévé tették.[13]

A mezővárosok számának növekedése mellett Tokaj-Hegyalja fontossá válása tükröződött a nem helyben lakó nemesek és polgárok szőlőbirtokossá válásában is. Az észak-magyarországi városok, mindenekelőtt Kassa, Bártfa és Eperjes már a 14-15. században is fontos szerepet játszottak a szerémségi bor közvetítésében Lengyelország felé.[14] A 16. században, a Szerémség pusztulásának időszakában e városok polgárai a hegyaljai bor közvetítőjeként tűnnek fel, úgy hogy nemcsak vásárlói és külföldi eladói a tokaji bornak, de egyre inkább termelői is.

Tokaj a 19. század közepén

Ismeretes, hogy a szőlő szabad adás-vételét a feudális jogrend sem akadályozta. Ennek megfelelően a telekszervezethez nem tartozó szőlőiket a jobbágyok is szabadon adhatták el bárkinek, aki a szőlőbirtoklással járó terheket (kilenced, tized, hegyvám) hajlandó volt megfizetni.[15] Így lehettek a városi polgárok sőt ne-

[13] Hasonlóan vélekedik Draskóczy István is, aki szerint „ a hegyaljai szőlőtermelés minőségének javulása a 16. század közepére tehető. A dolgozatunkban ismertetett viták, az a tény, hogy a város (t. i. Kassa) lakói oly sok hegyaljai szőlővel rendelkeztek, felveti annak lehetőségét, hogy a technikai javulás első lépéseit még a középkorban tették meg." Draskóczy István: i. m. 114.

[14] U. o. 99-100.

[15] Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában Budapest, MTA 1947, 53. „...a szőlőföld sajátos jogállása - árucikk volta - akadályozta meg, hogy a szőlőföld a telekszervezethez kapcsolódjék..." Solymosi László: A szőlő utáni adózás új rendszere a 13-14. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 1996/1 22.

mesek is jobbágyi szőlők vásárlói. Az eddig ismertté vált adatok szerint Tokaj-Hegyalján már a 15. században megjelentek a felső-magyarországi városok polgárai, olykor a város közössége is a szőlők felvásárlóiként. Számos kassai polgárnak volt szőlője már a 15. században a legközelebb eső Szántón és Tállyán. Arról is tudunk, hogy az eperjesiek Tolcsván szereztek szőlőbirtokokat. Bártfa városának 1485 után Szántón három, Tállyán négy terjedelmes szőlője volt, hiszen a szántóiak együttes terjedelme 134, a tállyaiaké 191 „ember kapáló" volt.[16]

Úgy tűnik, hogy a 16. század második felében az idegenek, közük elsősorban a városi polgárok és a nemesek szőlőszerzései Tokaj-Hegyalján felgyorsultak, aligha függetlenül a bortermelés átalakulásától. Erről tanúskodnak két, eddig még nem említett mezőváros: Szerencs és Mád 1560-ból származó dézsmajegyzékének adatai. Ebben az évben Szerencsen az összes dézsmaköteles szőlő 48,1, Mádon 46,1%-a volt extraneusok kezén.[17] Ha ezek egy része a szomszéd települések jobbágy lakója volt is, a vidékiek részaránya a hegyaljai szőlők birtoklása iránti megnövekedett érdeklődést mutatja. Hasonló helyzetre utal Tokaj város 1561-ből való úrbáriuma is, amely intézkedik azokról a „vidéki" emberekről „kiknek az Tokay hegien szeöleiek vagion". [18] Tállya 1613-ban született „törvénykönyve," amelyet Szántón és Mádon is használtak, meg is magyarázza, miért vannak extraneusok e településeken. „Az kívül való vidéky urak... az bornak jó voltáért és hasznáért" igyekeztek szőlőt vásárolni Hegyalján.[19] Az extraneusok számának növekedése belső ellenállást is váltott ki az idegenek szőlővásárlásaival szemben. Az elidegenített szőlőt a feudális jogrend értelmében a vérrokonok visszakövetelhették, de elővételi joguk volt a szomszédoknak is. Az idegenek elleni védelemnek legfőbb eszköze azonban az volt hogy a városok földesúri alattvalói „jobbágyságukra" is megakadályozhatták a szőlő elidegenítését, azaz, ha egy helybeli jobbágy le tudta tenni az eladó szőlő árát, elsőbbséget élvezett az idegen vásárlóval szemben. [20] Az ilyenkor szokásos jogi eljárást a tokaji törvénykönyv rögzíti. E szerint, ha egy tokaji ember a vidékit a megvásárolt „szőlő örökségből" „ki akarja vetni", le kell tennie a vételárat és tiltással és ellenzéssel kell élnie a város bírája előtt. Ennek határideje egy év és három nap. Ha ezalatt nem történik meg a tiltás, a vidéki vásárlót nem lehet

[16] Gecsényi Lajos: Bártfa város szőlőgazdálkodása 1485-1563. Agrártörténeti Szemle 1966/4 472. Tolcsván 1505-ben Bartalyus Barnabás jobbágy adta el Eperjes városnak a Kutpatakán lévő szőlőjét. 1517-ben a város a Gyopáros hegyen szerzett meg két szőlőt is. Németh Péter: Tolcsva a mohácsi vész előtt. Tokaj és Hegyalja XVII. Tokaj, 1996. 42. Sárospatakon egy ember kapáló terület 200 négyszögöl.

[17] Orosz István: i. m. (Hagyományok...) 43.

[18] ZmL V. 42. Tokaj nagyközség iratai. Protocollumok (Prot.) Tokaji törvények 1610. (Az 1561-évi urbárium a törvénykönyv mellékleteként szerepel

[19] Kalmár János: i. m. 148.Mádon 1563-ban Szepsi város lakosainak szőlőjét becsültette ki a földesúr. ZmL Prot. 1563. ápr. 21. Az 1598-évvel kezdődő mádi jegyzőkönyvben is már az első években találhatók olyan bejegyzések, amelyek felföldi polgárok szőlővételét tanúsítják. 1600-ban pl . a kassai Szabó György vesz zálogba egy szőlőt, az ugyancsak kassai Bodnár Mátyás pedig öröksége ügyében jegyeztet be tiltakozást a város jegyzőkönyvébe. U. o. 115.

[20] U. o. 103. Tarcalon 1617-ben Péter Deák és Kulin János „jobbágyságokra perlettek" egy szőlőt Szegedi Györgytől. MOL Kamarai Levéltár Neoregestrata Acta (NRA) fasc. 718. Nro. 29.

megfosztani szőlőjétől. Ez az eljárás valószínűleg nem tetszett az extraneus vásárlóknak, mert a törvénykönyv szerint 1595-ben emiatt „controversia" volt és „sok feö es nevezetes vidéki polgári rend és nemes személyekbeöl levő arbiterek (fogott bírák) előt" erősítették meg a tanúk a tokajiak „régtől fogván való" törvényét.[21]

A mezővárosok számának gyarapodása, a vidéki szőlőbirtokosok fokozott érdeklődése a hegyaljai szőlők iránt egyaránt annak kifejeződése volt, hogy megváltozott a hegyaljai bortermelés, az itt készült borok joggal foglalták el minőségükkel is a szerémi borok helyét.

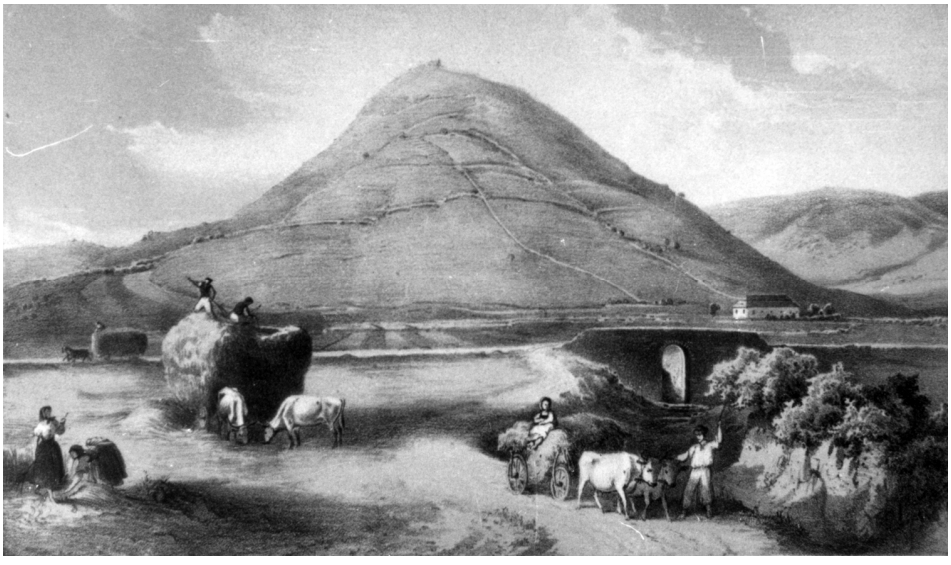

A 300 m magas Várhegy és előterének 19. századi ábrázolása (Szegi)

A változásokat a 16. század második felében a termelési technika átalakulásában is nyomon követhetjük. Az első ezek közül a szüret idejének megváltozása. Valószínűleg más szőlőtermelő tájakkal ellentétben hegyalján soha nem volt divatban a korai szüret, de október 28-ára (Simon Juda napjára) csak ebben az időszakban került. Szirmay Antal szerint csak 1560 körül kezdtek későn szüretelni.[22] A kései szüretre való áttérés abból a tapasztalatból született, hogy általa a minőség kedvezően változott. 1524-ben pl. amikor a szüret október 20-a után fejeződött be a tokaji bor olyan „jó és tüzes" volt, mint korábban soha.[23] Megfelelő természeti feltételek között a kései szüret kedvező hatással volt a fürtök érésére s ezáltal a must és a bor minőségére.

[21] Tokaji törvények, Városonknak törvényi és rend tartási, XVII. c.
[22] Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez (AZT) 1896/5 161.
[23] Gecsényi Lajos: i. m. 474.

A kiváló termés eléréséhez azonban a szüret idejének megválasztása mellett a szőlőmunkák megfelelő elvégzésére is szükség volt.

Az ültetvény kialakítása megfeszített munkát kívánt. Nem véletlenül nevezték a szőlőt indusztriális földnek, mivel termővé tétele a jobbágy iparkodásának (indusztriájának) eredménye volt.[24] Az esetek többségében a szőlőnek való földet gyepből kellett feltörni, vagy erdőből kellett irtani. Tokaj jegyzőkönyvében többször is olvashattuk, hogy a szőlő birtokosai „ez palántot magok gyepül, az erdőbül" csinálták,[25] azaz először kiirtották az erdőt, majd az így kialakított gyepet törték fel és ültették be szőlővel. A tokaji és mádi városi jegyzőkönyvekben is sűrűn szerepelnek a palántok, illetve az ültetés szőlők. Mádon Gönczi Zemöly Istvánné végrendeletében 1623-ban „ültetés szőlő örökségét" fiára hagyja, azért is, mert a fia „maga is építette, mert cseres erdő volt"[26] A szőlő telepítésre kiválasztott terület sokáig szabadon felfogható volt, mert igazán művelt területté csak azután vált, amikor a birtokos „szőlőt épített bele". A kiválasztott területek felfogásának szabályozása bizonyára azért következett be, mert a kiválónak tekintett borvidéken a szőlő olyan területeken is terjedni kezdett (a hegyek csúcsa közelében, vagy a hegyek lábjában) ahol sokkal gyengébb minőségű bor termett. Valószínűleg ezért döntött a mádi tanács 1628-ban úgy, hogy „senki a mádi határban a város bírája és Tanácsa híre és beírása nélkül ne merészeljen új szőlőt felfogni".[27] Más települések nem voltak ennyire szigorúak,[28] de a foglalás szabályozása másutt is bekövetkezett. Mindvégig szabadon lehetett azonban elparlagult szőlőt felfogni és művelésbe vonni. A parlagok „felfogásánál" azonban mindig meg kellett becsültetni a föld értékét, hogyha a volt tulajdonos vissza akarta váltani elhagyott szőlőjét, annak árát a parlag ára nélkül kelljen letennie. Tolcsván pl. a főbíró és a tanács 400 forintra értékelte azt a parlag szőlőt, amelyet Pataki Ferenc a várhegyen „művelés alá fogott"[29].

A telepítésre alkalmassá tett földön „ültetni való árkokat" ástak és ezekbe rakták azokat a vesszőket, amelyeket a metsző után szedtek. Az eredetileg 1561-ben született szőlőrendtartás szerint visszaélések forrása volt, hogy a „jó tövű és fájú" vesszőket ültetéskor lopkodni szokták a már termő szőlőből. Az ilyen bűn mértékére az utalhat, hogy aki szőlővesszőt lopott, karjának levágására büntették[30]. Ma már aligha dönthető el, hogy a jó tövű szőlő csak annyit jelentett-e hogy vesszőjével könnyen lehetett homlítani, vagy azt is, hogy a terjedőben lévő új fajták vesszőjét lopták el mások szőlőjéből.

[24] Szabó István: i. m. 46.

[25] Tokaj prot. 1629, február 4. Csarkó János testamentumában is szerepel. hogy „vagyon egy palant szőlőm: mellyet magam sajatt kezeimmel csináltam az Várad ucza felet". U. o. 1626, aug. 8.

[26] Kalmár János: i. m. 165.

[27] U. o. 166.

[28] Tarcalon még 1700-ban rendelkeztek arról a jobbágyról, „aki kertet, szőlőnek való földet fogott fel..." Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei" a XVII-XVIII. századból Budapest, 1990, Magyar Nemzeti Múzeum, 166.

[29] MOL U.et C. Fasc. 104 Nro 24.

[30] Tokaj-Hegyalja szőlőrendtartása 1641-ből. Égető Melinda szerk.: Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470-1846) Budapest 2002, L' Harmattan, 34-35. Az 1641-ben Mádon készült rendtartás szövegéből is kiderül, hogy „az előtt 80 esztendővel való szép rendtartás szerint" (azaz 1561-ben) készült a szöveget is használták és figyelembe vették az 1613-ban született regulamentumot is (U. o. 28.)

Az ültetés után még több év telt el, amíg a szőlő termőre fordult, de a rendszeres évi munkákat az ültetés után tüstént el kellett kezdeni. Az első munka a nyitás volt, amelynél nemcsak hozzáférhetővé kellett tenni a tőke nyakát, de meg kellett tisztítani az oldal gyökerektől is.[31] A nyitás kezdetének ideje március 12, szent Gergely pápa napja volt. Hegyalján ezt tekintették a legfontosabb határnapnak. E határnap után a szőlővel kapcsolatos jogügyleteket (kibecsültetés, per stb.) csak a szüret után lehetett intézni[32]. A legnagyobb beavatkozást a szőlő életébe a metszés jelentette. Tokaj-hegyalján egészen a 19. század derekáig általában az un. kopasz fejmetszést alkalmazták, amelyben az új hajtás mindig a tőke fejből nőtt ki. E metszésforma eszköze a baltás metszőkés, amely Hegyaljához köthető, hármas funkciót látott el, baltájával távolították el a tőke fás kérgét, hogy homlításra is alkalmas erős vesszőket hajtson, sarkos részével alakította ki a metsző a kopaszfej alakú tőkét, s a belső élét csak ott használták, ahol „a tőke középső részén elhelyezkedő hajtásokat nem lehetett csak ezzel eltávolítani”.[33] Balassa Iván meggyőző adatok alapján joggal feltételezi, hogy a korábbi csapra történő metszéssel szemben a kopasz fejmetszés csak a 17. században terjedt el e régióban.[34]

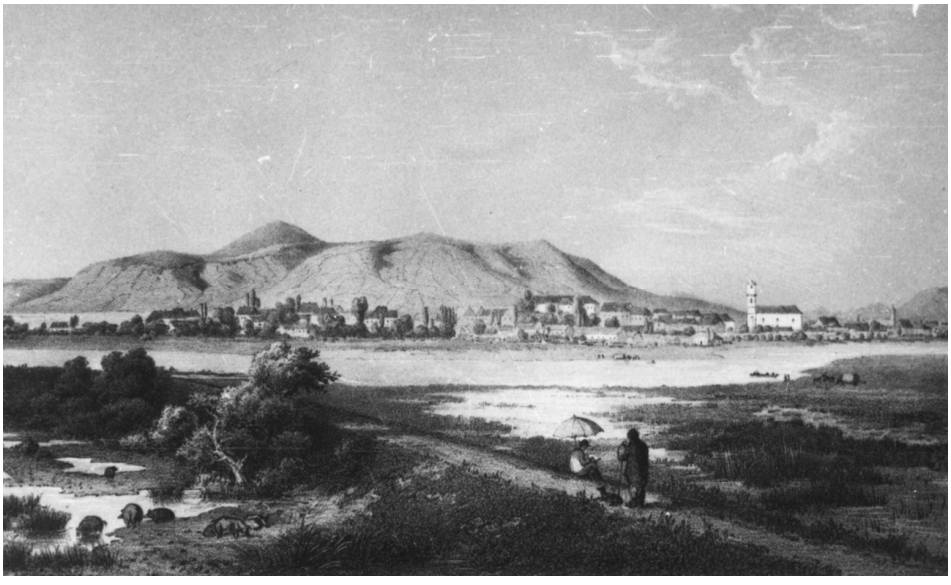

Olaszliszka a 19. század közepén

[31] U. o. 27.
[32] Tokaji prot. Protestatiók és tilalmak VI. „Valaki szent Gergely pápa napigh nem kezdi perit szeöleö eöröksegh felöl, azon esztendőben nem keresheti...” Hasonló volt a helyzet Tarcalon és Keresztúrban is. Németh Gábor: i. m. 52, (Tarcal, 1606) 84. (Keresztúr, 1607)
[33] Balassa Iván: i. m. 213.
[34] U. o. 211.

A lemetszett tőkéket még az első kapálás előtt, vagy közben felkarózták az ősszel kiszedett, vagy újonnan készített karókkal, amelyeket a szomszédos erdők fájából hasítottak.[35]A kapálásban nóvumnak számított a háromszori kapálás bevezetése. Szirmay Antal szerint a késői szürettel egy időben, azaz 1560 körül vezették be a harmadik kapálást is.[36] Az első kapálás különleges eszköze volt a kétágu kapa, amely alkalmas volt a nehéz, kötött köves talaj megművelésére és mélységben való megforgatására.[37] A második (forgatás) és a harmadik kapálás (harmadlás) már lapos kapával történt, ugyanúgy, mint a szüret utáni fedés, vagy a metszés előtti nyitás is. A harmadik kapálás bizonyára a második kapálás és a szüret közötti időben végrehajtott gyomlálást váltotta fel. Azáltal is szükségessé vált, hogy a szüret ideje kitolódott, így kétszeri kapálás után a szőlőföldek nagyon elgyomosodtak. Ugyanakkor a harmadik kapálás során a tőkéket „kitányérozták", így lehetővé tették, hogy az őszi napsugarak is érleljék a szőlőt. A harmadik kapálás bevezetése bizonyára fokozatosan történt. A 16. század elején a bártfaiak hegyaljai szőlőiben még ismeretlen volt,[38] a 17. század első felében azonban már természetesnek tekintették. Tokajban 1628-ban Sárvári István és neje úgy adták bérbe szőlőjüket, hogy a bérlő köteles volt „minden munkáját megh adni, úgy mint háromszor kapáltatni, mikor jó leszen az fája elegendőt homlítani".[39] 1629-ben Csizmadia János és felesége is úgy engedték át négy évre szőlőjüket, hogy a használó egyebek mellett „minden esztendőben háromszor kapállya".[40] Az uradalmakban is fontosnak tartották a (nyilván újdonságnak számító) háromszori kapálást. Szántón a Báthori szőlőben 1646-ban az évi munkákat a következőképpen sorolták fel: nyitás, metszés, karózás, kötözés, födés, szedés és harmadik kapálás."[41] Említi a harmadik kapálást az 1641-évi regulamentum is, úgy hogy 27 dénárnál többet „harmadláskor" senki ne fizessen.[42] Abban azonban nem lehetünk biztosak, hogy ez csak 1641-re vonatkozik, hiszen a szabályzatnak éppen ebben a fejezetében szerepel, hogy a „80 esztendővel való szép rendtartás szerént" készült a regulamentum azaz a „harmadlás az 1561 körüli évekre is vonatkozhatott.

[35] A tarcali majorsági szőlőkbe 1635-ben Karádról szállítottak 10000 karót.1643-ban viszont Tarcalra 67000, Tokajba 25000 karót hasítottak. 1635-ben Mádra is kellett 12000 karó. De a kisebb szőlők igénye is elég nagy volt. Tokajban ugyanebben az évben Borbély Jakab úgy adta a szabó céhnek szőlőjét, hogy annak „minden munkáját" megadják, de még „tartoznak 1000 karót vitetni beléje". Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648) Budapest, 1954, Akadémiai. 89, 93. Tokaj prot. 1635, jún. 23.

[36] AZT 1895/5 161-62.

[37] 1643-ban a szerencsi uradalomban Ondon 18 lapos kapa, 9 kétágú kapa, 34 metsző kés és 2 irtó kapa volt található. Makkai László: i. m. 93.

[38] Gecsényi Lajos: i. m. 473. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint (Bodrog)kisfaludon azzal vádolták a lelkészt 1638-ban, hogy rosszul művelteti a szőlőt, mert csak kétszer kapáltat. Ez azt is jelentheti, hogy a háromszori kapálással szemben a kétszeri ekkor már a hanyag művelés jele volt. Történelmi Tár 1906. 291.

[39] Tokaj prot. 1628. dec. 14.

[40] U. o. 1629. márc. 4. V.ö. Orosz István: Tokaji szerződések a 17. század első feléből. Ethnica XIV/1 (1912) 12. A talajmunkákra: Boross László: Környezetkímélő- talajvédő szőlőművelés Tokaj-Hegyalján a 16-19. században. Frisnyák Sándor szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza, Nyíregyháza, 1996, 290-91.

[41] Makkai László: i. m. 380.

[42] Égető Melinda szerk. i. m. 29.

A kapálás mellett szükség volt a karózott szőlő kötözésére (az első kapálás után) és igazítására (a második kapálást követően). Ez a két munkafolyamat szerepel a már idézett rendtartásban is.[43] A kötő füvet, vagy kötő sást szekér számra szokták vásárolni, olykor Hegyaljától távoli településekről.[44]

A harmadik kapálás után, amikor a korábban érő szőlőfajták (pl. a gohér) már zsendülni kezdtek, az uradalmi szőlők többsége pásztort fogadott, aki hevenyészett kunyhójában szüretig éjjel -nappal őrizte a szőlőt. Fontosságát az is igazolta, hogy Tokaj 1610-évi törvénykönyvében külön fejezet foglalkozik a szőlőpásztorokkal,[45] akik nemcsak őrizték az uraságok szőlőjét, de „szüreö kast" is kötelesek voltak fonni s rendszerint taposó munkát is kellett végezniük. Feladatuk a szürettel ért véget.

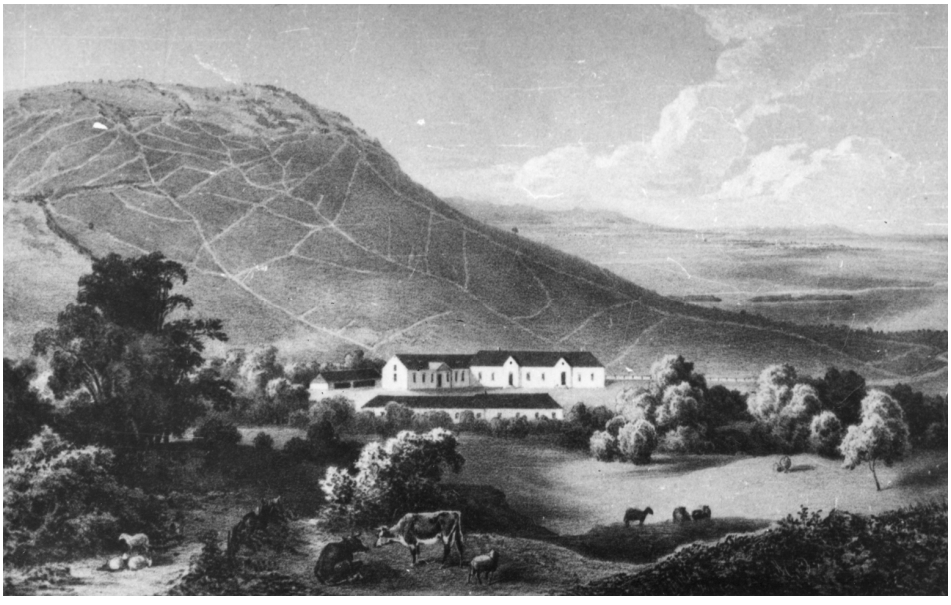

Híres szőlőhegy, az olaszliszkai Meszes

Az október végére áttolódott szüret az egész évi munka megkoronázása volt. A szedők többnyire nők és gyermekek voltak, a szőlőt a kádakba összegyűjtő puttonyosok férfiak. A kései szüret miatt gyakran előfordult, hogy kemény hidegben kellett „az szőlőt szedegetni és kapargatni,"[46] ezért ilyenkor a

[43] „Az keoteozeonek napi szám fizetése, ugy Igazgatónakis 23. d." (Az igazgató a szerkesztő magyarázatától eltérően bizonyára nem a munkások felügyelője, hanem aki igazgatja a szőlőt). U. o. 19.
[44] U. o. 36. A szabályzat Bényét, Tolcsvát és Horvátit említi olyan településként, ahová messzebbről szokták a kötőfüvet hozni. A kötő sásra: Tokaj prot. 1636 aug. 28. (Máriássy ur vincellérje Tóth András kért pénz a szőlő homlítására és „kötő sásra".)
[45] Tokaj prot. „A szőlőknek örizeseben való rend tatás".
[46] Égető Melinda szerk: i. m. 37.

szedők is magasabb bért kaptak. A termés összegyűjtése „szedő helyeken”[47] történt, ahol a kádakban lévő szőlőt csomoszolás után szállították a borházakhoz.[48] A szőlőbirtokosok jelentős részének nem volt igaereje, ezért a termést idegen fuvarosokkal szállította a szűrő helyre. Aligha véletlen, hogy az 1641 évi szabályzat limitálja a fuvarért fizetendő bért.[49]

A szüret után még hátra volt a szőlő fedése, amelynek szükségességéről a 16-17. század fordulóján a birtokosok meg voltak győződve. Tokajban 1626-ban árva gyermekek szőlőjét használó szőlősgazda ellen azért indított pert az árvák gyámja, mert „az árvákra nézendő szőlőnek hasznát el vette, (de) be nem fedette, az fedetlenségéért mi kár löt benne,” azért felelősséggel tartozik.[50]

Az évente ismétlődő feladatok mellett olyan munkák is adódtak, amelyeket alkalomszerűen kellett elvégezni. Ezek között a korabeli források legsűrűbben a homlítást és a trágyázást említik. A szőlő szaporításának másutt döntésnek vagy bujtásnak nevezett formáját Hegyalján homlításnak nevezték.[51] A művelet általános elterjedtségét az is mutatja, hogy a 17. század elején családnévként is ismert volt a régióban.[52] A már eddig is említett esetek mellett számos adat utal a homlítás fontosságára a szőlők felújításában. A bártfaiak már a 15. században is az egyik legfontosabb szőlőmunkának tartották és szinte minden évben megismételték a propagatiot, a felújítást, azaz a kipusztult tőkék helyének homlítással történő pótlását.[53] Láttuk, hogy a szőlők bérbeadása esetén külön kikötötték, hogy a bérleti idő alatt sem maradhat el a homlítás. A Szepsiben élő Agócs Pál 1628-ban azért tiltakozott Tokajban Nagy János Pál unokáinak „legitimus procuratorainál”, vagyis a szőlők gondviselőinél, mert addig nem akarták a szőlő kapálását és homlítását elvégeztetni, amíg a bíróságon el nem osztják a vérrokonok között az említett szőlőt.[54] A helybeliek szakértelmére szükség volt e munka végzésénél is. A liszkai Tóth György 1641-ben úgy hagyott egy szőlőt a sárai prédikátorra, hogy kikötötte: a „homlítást és karó hasogatást” továbbra is a liszkaiak végezzék.[55]

A trágyázás, ami nem feltétlenül minden évben ismétlődő tevékenység volt, gyakran összekapcsolódott a homlítással, mert az ehhez kiásott gödröket bőven

[47] Tokaj prot. 1630. febr. 22. Előfordultak közös szedő helyek is. Tokajban 1633-ban öten tiltakoztak, mert Csanálosi György a Cseres Pál háza feletti széna helyet bekerítette, holott az „eleitül fogván szedő helyek volt”. U. o. 1633. júl. 3.
[48] A háznál szűrt mustra: U. o. 1641. márc. 23.
[49] Égető Melinda szerk: i. m. 37. „Mint szeuretkor az terh hordástul mind pedig az trágyahordástul télbben es tavaszál az marhás Ember és Szekeressek képtelen fizitést szoktanak az megszőrult Gazdaktől venni”....
[50] Tokaj prot. 1626. márc. 14.
[51] „A homlitás ugyan az mi döntés, buktatás vagy süllyesztés t. i. midőn egész tőke körülásatik s egészen az földben fektettetik, csak vesszeje végei állnak ki a földből, melyből új tőkék képződnek”. Gyürky Antal: Borászati-szótár. Betűrendben kellő magyarázattal ellátva. Pest, 1861, Emich Gusztáv, 31. Balassa Iván: i. m. 172-81.
[52] Tolcsván 1629-ben élt egy Homlító Tamás nevű jobbágy. Történelmi Tár 1906. 51-52.
[53] Gecsényi Lajos: i. m. 473.
[54] Tokaj prot. 1628. május 11.
[55] Történelmi Tár 1906. 377.

trágyázták.[56] Tarcalon a város „törvénykönyvében" a távolságtól függően szabályozták, hogy mennyit kell fizetni szekerenként „ganéj hordástul." [57] Az időjárástól függően kellett a lemosott, vagy liktor veremben felfogott földet (többnyire puttonyban) visszavinni a szőlőbe, kitisztítani a vízlevezető árkokat, rendbehozni a porgolátot, a gyepűket és a garádjákat.[58]Egész Hegyaljára jellemzőek voltak a kőgátak építésével létrehozott teraszok, amelyek szintén szerepet játszottak a talaj stabilitásának megőrzésében.[59] A rendes és rendkívüli munkák a téli néhány hónap kivételével állandó tevékenységet jelentettek a szőlőhegyeken.

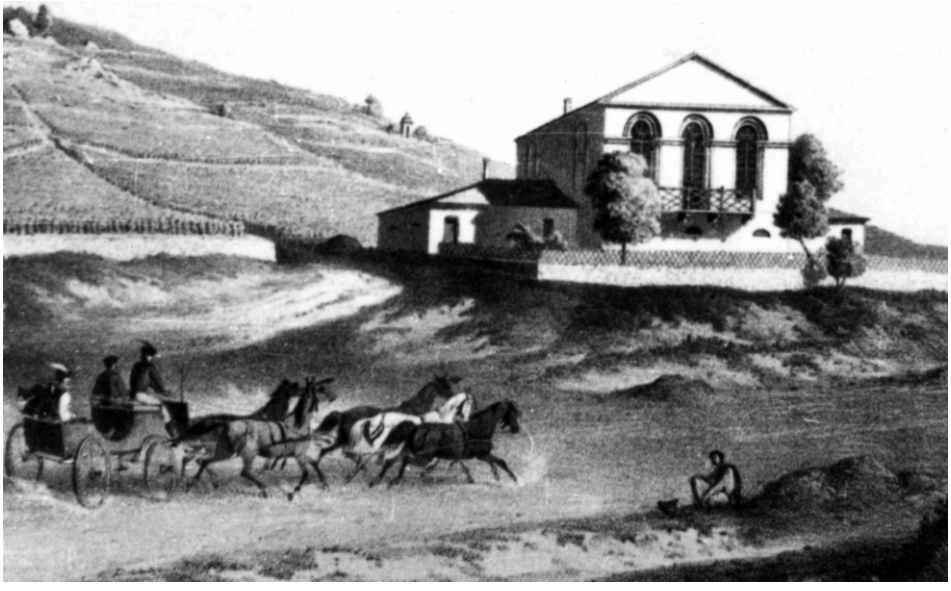

A mezőzombori Sárga-borház, eredetileg présház és pince, majd vendégfogadó (épült a 19. század közepén)

Az elmondott áttekintésből érdemes néhány mozzanatot kiemelni. Az ismétlődő szőlőmunkák között a 16. század utolsó harmadában látványosan megváltozik az október végére kitolódó szüret ideje. Ekkorra tehető a harmadik kapálás, majd röviddel ezután a kopasz fejmetszés bevezetése, a baltás metszőkés használata, a kétágú kapa elterjedése, a karózott szőlő kétszeri kötözése, a rendszeres homlítás stb. Kialakul az a rendszer, amit a ránk maradt dokumentumok „hegyaljai szokás" szerinti szőlőművelésnek neveznek. A Zilahon lakó

[56] A homlítás és „ganajoztatás" összekapcsolására: Tokaj prot. 1628. dec. 14.
[57] Németh Gábor: i. m. 171. V. ö. Orosz István: Tokaj tündöklő borostyán nedűje Rubicon 2007/ 6-7. 33.
[58] Kalmár János: i. m. 129, 150, Balassa Iván: i. m. 78-80. A „liktor verem" ásás fontosságát az is bizonyítja, hogy az 1641-évi regulamentum első pontja erről szól. Égető Melinda szerk: i. m. 25.
[59] Történelmi Tár: 1906. 49. (Erdőbénye) Balassa Iván: i. m. 82. Boross László: i. m. 295-96.

Fodor Mihály tokaji szőlőjét sógora művelte, s az volt a kívánsága, hogy „az szőlőnek ...munkáját az Hegyally(i) szokás szerént" adja meg minden esztendőben. Helmeczi Pál Deák bérbe adott szőlőjét is az Hegyallyának ususa szerént" lehetett csak használni. Varga Mihály fele hasznáért művelt szőlőjében a bérlet feltétele az volt, hogy „az Hegyallya Törvénye szerint esztendőrül esztendőre munkáját jól és igazán megh adja."[60]

Az elmondottak jelentették a technikai feltételét annak a minőségi bortermelésnek, amely a szamorodni és az aszú révén világhíressé tették a hegyaljai bort.

Aligha véletlen, hogy a minőségi borokra történő első utalás is a 16. század utolsó harmadában jelenik meg, ekkor következik be több hegyaljai település társadalmi emelkedése, s ekkortól növekszik meg a külső birtokosok érdeklődése is a hegyaljai szőlők iránt.

Kazinczy Ferenc és Szirmay Antal vélekedése alapján évszázadokon át élt az a vélekedés, hogy Tokaj-hegyalján aszú bort a 17. század derekán készítettek először. Sőt a hagyomány meg is nevezte Szepsi Laczkó Mátét Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony, illetve Erdőbénye prédikátorát, aki az újhelyi „Oremus" szőlő terméséből először aszú bort készített.[61] Balassa Iván, már két évtizeddel ezelőtt kétségbe vonta a legenda valóság tartalmát, amikor rámutatott, hogy Szikszay Fabricius Balázs, a sárospataki református kollégium igazgatója 1570 körül készült, de csak 1590-ben megjelent szótárában már ismerte az „aszú szőlő bort". Zelenák István pedig egy 1571-ben készült tokaji osztályos levélben talált utalást az aszú szőlőből készült borra.[62] Ezek az új ismeretek lehetőséget teremtenek arra, hogy bátrabban értékeljünk korábban ismert adatokat. Gecsényi Lajos utalt arra, hogy 1561-ben a bártfaiak tállyai és szántói szőlőbirtokán „némely fürtöket külön taposnak és sajtolnak ki", ezt azonban nem tekinti az aszú készítés korai megjelenési formájának, mert Szirmayra hivatkozva úgy tudja, hogy „a hegyaljai szőlőtermeléssel és borkészítéssel foglalkozó későbbi munkák egyértelműen a XVII. századot jelölik meg az aszú készítés kialakulása időpontjának". Ezért az 1561-évi adatot „csak más szőlőfajta felbukkanásával, vagy szebb, érettebb szőlőfürtök kiválogatásával" lehet kapcsolatba hozni.[63] Ha azonban tudomásul vesszük, hogy a 16. század utolsó harmadában más adat is bizonyítja az „aszú szőlő bor" készítését, amit Gecsényi Lajos 1966-ban még nem tudhatott, akkor elképzelhető, hogy a külön válogatott fürtökből a bártfaiak is

[60] Tokaj prot. 1632 febr. 9, 1634 márc. 20, 1635 jan. 13.

[61] Szirmay Antal szerint 1650 körül szedték először külön az aszú szőlőt és készítettek belőle bort. AZT 1896. 161-62. A legenda ma is él Mercz Árpád szerint „A nagy fordulat - ami a Tokajit egy csapásra a világ nemes 'nagy borai' közé emelte - akkor következett be, amikor 1631-ben Szepsi Laczkó Máté (1576-1633) protestáns lelkész a fejedelemasszonyának, Lorántffy Zsuzsannának, húsvéti ajándékul aszúbort készített. A sátoraljaújhelyi Oremus dűlőben a fenyegető hadi események miatt ugyanis novemberre halasztották a szüretet. Időközben a szőlő túlérett, és fellépett a nemes rothadás." Mercz Árpád: A borok királya: az aszú. Lelkes Lajos szerk: Magyar borhagyományok, borivási szokások. Válogatott írások a magyar borkultúráról. Budapest, 2004, Mezőgazda, 51. Az ellentétes vélemény: Orosz István: Bor és történelem Debreceni disputa 2006/9 5.

[62] Balassa Iván: i. m. 472.

[63] Gecsényi Lajos: i. m. 474.

aszú bort készítettek. Megfontolandónak tartom az 1641-évi regulamentum megjegyzésének értelmezését is. Ez arról szól, hogy a szüretelők büntetése a „megpálcáztatás" ha „egy Gerézd szőlőt is edényben" haza visznek" „annál is inkább csak egy fél marék aszú szőlőt."[64] 59 évvel később II. Rákóczi Ferenc szabályzata, szinte szó szerint megismétli az 1641-ben írottakat.[65] Arról már szóltunk, hogy 1641-ben a szabályzat szövegezői szerint is, felhasználták az 1613-ban, sőt az 1561-ben készült (elveszett) szabályzatokat, ugyanúgy, mint 1700-ban az 1641-évit, nem teljesen megalapozatlan tehát az a feltételezés, hogy a fél marok aszúra utalás vonatkozhat 1561-re, netán 1613-ra.

Mindenesetre a legendákkal ellentétben a tokaji borok jó minőségére és az aszú bor készítésére történő utalások 1650, sőt 1631 előtt is egyre gyakoribbak. A jó minőséget a fürtökön a botrytis cinerea nevű gomba hatására képződő aszú szemek eredményezik, az így készített bor neve már a 16. század második felében: főbor, amit később a vásárló lengyelek szamorodninak neveznek.[66] A bor kiválósága, már az 1561- évi tokaji urbáriumban, a fő bor, mint elnevezés, pedig az 1573-évi úrbáriumban megjelenik. Szeöleö hegyek vagyon, mely terem geöniörwséges jó bort", „Szőlő hegyek vagyon jo, mely feö borokat terem..." olvashatjuk az úrbáriumokban.[67] Nem kevésbé hízelgő az 1581-évi urbárium megállapítása sem: „vineta habent optima et feracia boni et generosi vini" (a szőlő ültetvényeknek a legjobb, legtermékenyebb és legnemesebb borai vannak).[68] A hegyaljai borok kiválóságának irodalmi emléke is van a 16. század derekáról. Draskovics György zágrábi püspök 1562-ben a tridenti zsinaton állítólag tállyai bort adott ajándékba IV. Pius pápának. Egy szójáték szerint a pápa azt mnondta ilyen (vagy tállyai) bor illetti meg a főpapot.[69] A fő és aszú borok egymás mellett és egymástól megkülönböztetve is szerepelnek. Tarcalon I. Rákóczi Györgynek van 1633-ban „aszu zeöleö bora egy atalagh, igen feő vini vasa nro. 1"(azaz egy hordó bor) Ugyanebben az évben Sárospatakon is volt a Mondolásban termett 215 hordó bor, közte 2 hordó aszú, valamint 414 hordó dézsmabor közte 7 hordó aszú.[70] Szerencsen 1643-ban 40 hordó bor és 2 átalag aszú volt a fejedelem pincéjében.[71]Ha az aszú „feltalálása előtt" már ennyi településen volt aszú bor, aligha lehet hitelt adni az évszázados legendának.

Ismeretes, hogy 1655-ben már országgyűlési törvény is rendelkezett az aszú szőlőről, a 79. tc. meg akarta szüntetni azt a visszaélést, hogy az urasági tisztek a becsesebb „fekete és aszú szemeket" szedik, amitől a törvény eltiltja őket.

[64] Égető Melinda szerk: i. m. 37.
[65] „Ez ilyen szedőknek penig megpálczástatásnak büntetése alatt egy gerezd szőlőt is edényben vagy másként is nem engettetik haza vinni, annál is inkább csak egy fél marok aszúszőlőt." U. o. 118.
[66] Balassa Iván: i. m. 444.
[67] Tokaj törvénykönyve. Az 1561 és 1573-évi urbárium a törvénykönyv melléklete.
[68] Maksay Ferenc szerk: Urbáriumok XVI-XVIII. század Budapest, 1959, Akadémiai, 740.
[69] Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894. 133. „Summum pontificem talia vina decent" (A főpaphoz ilyen borok illenek, de a talia vina lehet tállyai borok is, akkor tályai borok illenek a főpaphoz.
[70] Makkai László: i. m. 237.
[71] U. o. 93.

A jelen forrásismeret mellett még nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy milyen kísérletezések után alakult ki az aszú bor minőségének az a rendszere, amely a gönci hordóhoz felhasznált puttonyszám szerint tett különbséget az elkészült borok között. Arra azonban van adatunk 1704-ből, hogy külön kezelték a legkiválóbb aszút, az essenciát. Rákóczi Ferenc 1704-ből származó inventáriumában már szerepel a „succus" (kifolyás), ami azt a levet jelenti, ami az aszú saját súlya miatt az edény alján összegyűlik. Ez az essencia.[72]

Nincsenek biztos adataink arról sem, hogy az aszú bor készítése összekapcsolódott-e új szőlőfajták elterjedésével? Valószínű, hogy a kései érésű furmint, amely máig is a legjobban aszúsodó szőlőfajta, ugyancsak a 16. század végén és a 17. század első évtizedeiben terjedt el. A protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvekben 1629-ben Erdőbényén, ahol Matthaeus Szepsi (azaz Szepsi Laczkó Máté) volt a lelkipásztor, külön szerepel, hogy „a formint szőlőben az zápor gyakorlatossággal nagy kárt teszen" azaz volt olyan parcella, amelyben külön megjegyezték, hogy furmint szőlővel van beültetve.[73] Igaz három évvel később a bényeiek azt is vallották, hogy „az formint szőlő nem nagy hasznára vagyon az parochusnak, mert csak szívja és az több szőlőnek jövedelmét is megemészti."[74]

A borkereskedő Selbstherr testvérek telepe Mádon

[72] Orosz István: i. m. (Hagyományok....) 121.
[73] Történelmi Tár 1906, 49.
[74] U. o. 266. 1730 körül már a furmint volt a legfontosabb szőlőfajta Hegyalján. Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján /Szerk: Wellmann Imre) Budapest, 1984, Gondolat, 405.

A minőségi borok mellett különleges helyet foglalt el a lőre, amely sűrűn szerepel a borral kapcsolatos iratokban. A hegyaljai szőlők nagyobb részét nem robotban, hanem napszámosokkal műveltették. A napszámnak többnyire része volt az ital járandóság, ami az esetek többségében lőre volt. Már ez is arra utal, hogy a közönséges hegyaljai bor is minőséginek számított, ezért kellett ennél gyengébb italt adni a napszámosoknak. Rákóczi György tarcali uradalmában 1648-ban „míveseknek való lőre" volt a pincében,[75] egyértelmű utalásként arra, hogy a lőrét napszámosoknak szánták. Az is kétségtelen azonban, hogy a jobbágy és zsellér kistermelők saját számukra is készítettek ebből az alacsony szesztartalmú italból. Ugyanakkor a lőre is részese volt a borforgalomnak. Tarcalon az a vásárló, aki bort, vagy lőrét vásárol és visz ki („emptor, qui hic vineum, aut loram emit et educit") hordónként hat dénárt, átalagonként (vascula) 3 dénárt volt köteles fizetni.[76] A lőrével kapcsolatban szokatlan adatokkal is találkozunk a forrásokban, 1638-ban Borsiban az uradalmi pincében 12 hordó lőre mellett 5 hordó „máslás" lőrét, egy hordó „harmadlás" lőrét is lehetett találni. Az adatokat valószínűleg nem értelmezhetjük másként, minthogy a kitaposott, vagy kipréselt törkölyre másodszor, sőt harmadszor is vizet töltöttek s úgy hagyták kiforrni s valószínűleg még a harmadik esetben is nyerhettek olyan italt, amelynek volt valamelyes szesztartalma.[77]

Ha a máslást másodlásnak kell értelmeznünk[78], akkor feltételezhető, hogy az aszú törkölyére öntött borból kiforrt édes ital technológiáját tekintve ugyanúgy készült, mint a lőre, s feltételezhető, hogy létrehozásában a lőrekészítésnek az aszú és a máslás előállítása előtt már ismert folyamata jelentette a mintát. Ez érvényes a fordításra is, ha a fordítást az aszú seprőjére öntött must (vagy bor) kiforrása eredményének tartjuk.

Egy bizonyos, a 16. század végére, a 17. század elejére már kialakult az a helyzet, hogy a kiváló minőségű Tokaj-hegyaljai szőlő minden részét hasznosítani igyekeztek a feldolgozás során. Az „ordinárium" azaz az átlagos bort adó szőlő törkölyéből akár háromszori vizes áztatással készítettek (bizonyára egyre gyengébb minőségű) lőrét, a főbornak és a külön szedett aszúnak a törkölyéből viszont musttal, vagy óborral feltöltve máslás, a seprőből fordítás készült.

Szólni kell arról is, hogy mit tekintettek törkölynek, illetve törkölybornak a 16-17. század fordulóján? Tokaj 1581-évi úrbáriumában szerepel, hogy 1576-ban a kilenced bor a városban 12 hordó, a tizedbor pedig 8 hordó volt. Volt

[75] Makkai László: i. m. 93.
[76] Maksay Ferenc: i. m. 747.
[77] Azt az értelmezést, hogy a máslás és harmadlás lőre a második, illetve a harmadik kapálásra szánt lőre lett volna, azért nem tartjuk valószínűnek, mert akkor fel kellene tételeznünk, hogy a lőre az első kapálásra szánt ital lett volna. Makkai László: i. m. 312. Ezt az értelmezést cáfolja Balassa Iván is, aki szerint a 16. század végén a máslás (másodlás) egyik értelme: szőlőtörkölyre öntött vízből erjesztett gyengébb bor, (igazában lőre) és lehet harmadlás is. Balassa Iván: i. m. 517.
[78] Erre feljogosít Bél Mátyás munkatársa, aki szerint az egyszer kitaposott aszú pépet a ráöntött musttal ismét erjedni hagyják „ebből lesz a másodrendű aszúbor." (Wellmann Imre szerk. i. m. 409.

azonban 2 hordó törköly bor is (...torcularis vini fuerunt duo vasa).[79] A taposás és préselés az uradalmakban kétségtelen egymást követő munkafolyamat volt, a 17. században sok adat szól a borházakban található sajtókról.[80] A tokaji urbáriumokban szereplő törkölybor azonban úgy tűnik nem azonos a sajtolás borral. Már 1561-ben a tokaji urbárium arról szól, hogy „ez ighen gonosz szokas talaltatot Serédy idejében[81] hogy mikor az kádban az szeöleö hegyreöl teörkeölt hoznak, az kád oldalát megh furják, az mennyi mustot rajta találnak le veszik...”[82] Valójában a szűrőhelyen megcsomoszolt (kitaposott) színmusttól elválasztott szőlő törkölyéről, és az ezen lévő mustról van szó, és nem a sajtó alól kifolyó mustról. Az ilyen törkölyt még a dézsmálás után (bizonyára a borházban) préselték ki. A „kádszúró” arra ügyelt, hogy a beszállított törköly ne legyen túlságosan lédús, mert ebben az esetben a dézsmás rövidült volna meg.

Az elmondottak azonban nem zárják ki, hogy a paraszti gazdaságok ne alkalmazták volna a taposás mellett a sajtolást is. Tokajban 1628-ban egy taxás házban a vevő a volt tulajdonos „egy saytojatis el vitette”,[83] Szántón 1646-ban a város szolgáltatási között pedig szerepel a „sajto bor”is.[84] A taposó kád alól kikerül színmustból és a préselésből származó sajtolás mustból kiforrt bor között azonban mindig különbséget tettek az előbbi javára.

E rövid tanulmány, amely a hegyaljai szőlő és borkultúra történetének a 16. század derekától mintegy száz évig tartó szakaszával foglalkozott, tanulságait nem nehéz összegezni.

---

[79] Maksay Ferenc: i. m. 744.

[80] 1635-ben a zombori Király alatti házban volt „egy nagy borsajtó”. Tokajban ugyanebben az évben „egy szinben nagy borsajtó”, 1639-ben Erdőbényén két sajtó, Nagy Tolcsván „egy dézsmáló borház sajtóval”, 1688-ban a tokaji várban „machina pressoria sat commoda” a Palota borházban különböző eszközök „cum... duabus machinis pressoriis” Ugyanekkor Keresztúrban egy fából lévő dézsmaház „cum machina pressoria”. Makkai László: i. m. 89, 90, 246. Maksay Ferenc: i. m. 765, 766, 780.

[81] Serédy Gáspár Ferdinánd király főkapitánya volt s 1541-ben a tokaji uradalmat adományba kapta az uralkodótól. 1549-ben a portaösszeírás szerint Zemplén megye második leggazdagabb birtokosa volt. Papp Klára: Tokaj birtokosai és birtoklás története a mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharc bukásáig (Bencsik János-Orosz István szerk.: Tokaj Várostörténeti tanulmányok I. k. 1995, Tokaj város Önkormányzata, 67.

[82] Tokaji törvények, 1561-évi úrbárium Az 1573- évi urbárium szerint az ilyen bor „Tokay várához szolgáltatik”. U. o. 1610-ben a dézsmálás kapcsán megismétlik a az eljárás rendjét azzal, hogy a törkölyt szállító kádat a hetedik abroncs felett kell megfúrni. „Mikor az Dezma adó szöleöt megh szedik, az szeöleöt meg kell nyomni, es ugy hozza haza mind az teökeölt s mind az mustot, az szöleö alat hordoban teöltven, es nem szabad hazhoz vinni senkinek sem mustjat sem teökeöliet, hanem az Dezma haz előt megh kell alnia, az szekeres kádnak az oldalat hetedik abroncz felet megh furjak és az ki mustot az varos hites szolgai rola le czapolnak, hordoba teöltik és az Dézmások viselik gondiat” U. o. A törvénykönyv más helyén kiderül, hogy a szőlőpásztor a szűrő helyen „tapodja és njomja” a szőlőt, azaz a törköly bizonyára a kitaposott szőlő törkölye, de ha túl sok lé maradt benne (miután a törkölyt nem dézsmálták) a dézsma tulajdonosai rosszul jártak. Ezért alakult ki a fenti eljárásrend. Keresztúron is hasonló volt a helyzet. 1581-ben az úrbárium a fentiekhez hasonló leírást tartalmaz, de ezt már kialakult „szokás”-nak tartja („Est consuetudo apud eos...”) Maksay Ferenc: i. m. 744. A szerkesztő azon feltételezése, hogy ez a törköly bor „a borsajtolás után beadott bormennyiség”, a fenti magyarázat fényében nem tűnik valószínűnek. V. ö. Orosz István: Uradalmi és paraszti gazdálkodás Tokajban a 16-17. században (Bencsik János-Orosz István szerk.: i. m.) 103.

[83] Tokaj, prot. 1628, nov. 14.

[84] Makkai László: i. m. 384.

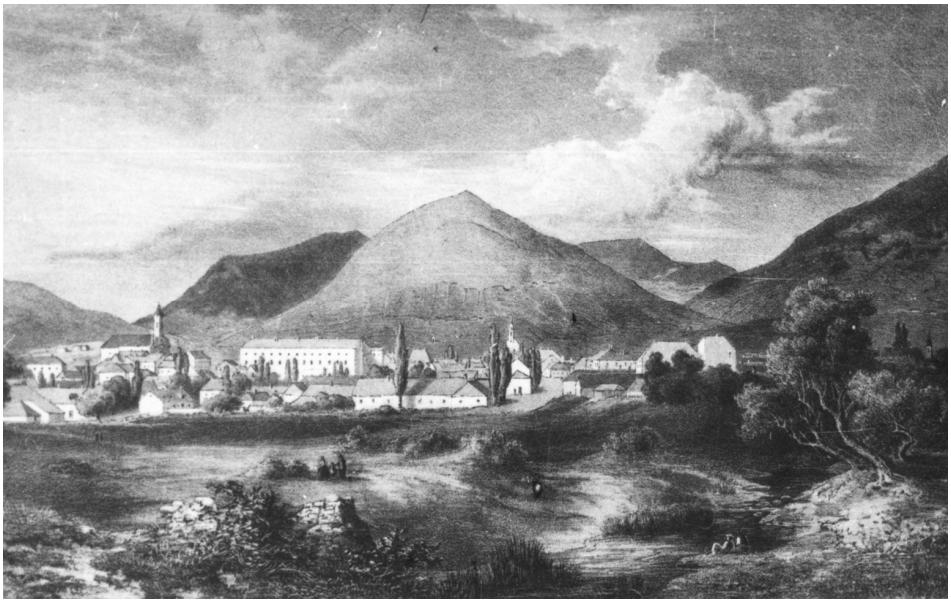

Sátoraljaújhely a 19. század közepén (a képeket készítette Keleti Gusztáv, 1867)

Kétségtelen, hogy a szőlőtermelésben és borkészítésben a 16. század utolsó harmadában döntő változások következtek be. Ezek között számításba kell vennünk, hogy október végére tolódott a szüret ideje, ami a szőlőfürtök jobb érésére, a cukortartalom növekedésére teremtett lehetőséget, de arra is, ha augusztus végén vagy szeptember elején néhány esős nap után elvékonyodott a szőlő héja, megtelepedhetett rajta a botrytis cinerea nevű gomba, amely aszúsodást idézett elő. Az aszúsodott fürtök, még mielőtt külön aszú bort készítettek volna, igazi „fő borok" hazájává tette Hegyalját, erre utalnak azok a megjegyzések, amelyek 1561-73-81-ben már gyönyörűséges jó, és legnemesebb borokról szólnak e szőlővidéken, Rómában pedig a pápához illő borrá teszik a tállyai bort. Új jelenségnek tekinthető, hogy az egyre szaporodó új ültetésű szőlőkben igyekeznek a legjobb bort termő tőkék vesszőit telepíteni (még akkor is ha azokat más szőlőjéből kell lopni). A szőlőfajták között ekkor kezdődik a legjobban aszúsodó furmint elterjedése. A korábbi csapos metszés helyett elterjed a kopasz fejmetszés, amely valójában termeléskorlátozást jelent a minőségi termés érdekében. Általános lesz e metszésforma eszközeként a baltás metszőkés. Elterjed, vagy a korábbi századokból tovább él a tőkék karózása és kétszeri kötözése, amely eredményesebbé teszi a napfény érlelő hatását. Hatékonyabb lesz a talajművelés. A kétágú kapával mélyebben lehet a köves talajt megforgatni az első kapálás során, a harmadik kapálás bevezetésével pedig eredményesebb lesz a gyomirtás, de a tőkenyakat is úgy lehet alakítani, hogy az őszi napfény is hatásos lehessen az érlelésben. A rendszeres trágyázás a terméskorlátozás ellenére is

kiegyensúlyozott hozamokat biztosít, és homlítás esetén elősegíti az elbújtatott vesszők meggyökeresedését. Az új termeléstechnika néhány évtized múlva már úgy jelent meg, mint a „hegyaljai szokás" szerinti szőlőművelés. Mindezen változások csúcspontjaként az 1560-as és 70-es évtizedekben megjelenik a Tokaj-Hegyaljának világhírt szerző 'aszú szőlő bor", amelynek létét Balassa Iván sejtései után Zelenák István dokumentumokkal is igazolta. Elképzelhető, hogy a bártfaiak utalása 1561-ben a külön kitaposott szőlőfürtökről, illetve az ugyanebben az évben született, de elveszett szőlő rendtartásnak a „fél marék aszú szőlőt" eltulajdonítók büntetéséről szóló bejegyzése szintén a korai aszú készítés dokumentumának tartható. Ezek a generális változások teszik érthetővé, hogy a 16. században nőtt Hegyalján a mezővárosok száma, mert a népesebb települések ezáltal is növelték fontosságukat a szőlőbirtokok szabad forgalmában, s ezek eredmény volt, hogy az extraneus birtokosok száma, akik a „bornak jó voltáért" vásároltak szőlőt Tokaj-hegyalján, egyre növekedett.

Mindezek együttesen magyarázzák, hogyan válhatott e régió az ország legjelesebb borvidékévé s hogyan foglalhatta el a középkori Magyarország legkitűnőbb borait termő Szerémség helyét.

Az aszú térhódítása Európában*
Tokaj-Hegyalja borai

Dr. Balassa Iván

A tridenti zsinat záró szakaszában (1562) Draskovics György (1515-1587) pécsi püspök képviselt a magyar egyházat és I. Ferdinánd magyar királyt. A tokaj-hegyaljai borok nagy hírnevét ebben a korban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a horvát származású püspök tállyai borral (Zemplén m.) kedveskedett a pápának.

A finom nedű megnyerte a kiváló itáliai borokhoz szokott pápa tetszését, amit Joannes Bocatius eperjesi, majd kassai iskolamester, később Gyulafehérvárt Bethlen Gábor kedves embere, egy latin versben 1599-ben így örökítette meg: „Gratulor ergo mihi Papa dicit, talia nobis Vina, Patrem Sanctum Talia vina decent." Vagyis a tállyai bor méltó a legfőbb paphoz, a pápához. Ez tulajdonképpen szójáték a termőhely *(Tállya)* és a latin kifejezés *(talia vina)* között, melyet a későbbi századokban is többször felemlítettek.

A „pápahagyomány"

Mikor az 1950-es évek második felében *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora (Tokaj, 1991)* c. könyvem anyagát gyűjtöttem, többször voltam Tállyán Füzeséry apát úr vendége. Egyszer (1958-ban) vacsora közben elmondta, hogy négy évszázad elteltével is – nagy titokban – megy a pápának a legfinomabb aszú minden évben, ami a féltve őrzött, a háborút megúszott államosított pincék aszúágaiból került ki. Így találkoztam a tridenti zsinat emlékezetével a Hegyalján.

A pápának minden bizonnyal azért ízlett, mert hasonlított az ugyancsak aszú szőlőszemekből készült *malvasia*hoz, melynek elődjét a görögökig lehet követni. Nagy Lajos magyar király a velenceiekkel kötött 1358. évi békeszerződésében 30 hordó *malvasia bor* is szerepel. Később polgárok és nemesek is hozzájutottak.

Borászati irodalom

A 15-16. században a reneszánsz nemcsak a művészetekben, hanem a mezőgazdaságban, főleg a szőlészetben-borászatban is jelentkezett. A latin klasszikusok nyomán új mezőgazdasági irodalom kezdett kialakulni. Alkotásai közül a

* Megjelent a História XX. évf. 5-6. 1998, pp. 38-40.

legismertebb Peter Crescentius (1230-1310) *Opus ruralium commodorum libri XII.,* mely egyike a legkorábbi nyomtatásban megjelent *(Augsburg 1458)* könyveknek. Latinul, németül, lengyelül is napvilágot látott, és példányai hazánkba is eljutottak.

Feltételezhető, hogy ilyen bort már a középkorban is készítettek nálunk, és azt *malvasiának* nevezték. A 15. század közepén, el akarván választani a hazai és az itáliai aszúszemekből készült borokat, megjelent az *aszúszőlő-bor* elnevezés. A határozott különbségtétel Szikszai Fabricus Balázs *Nomenclatura*jából (szójegyzék) olvasható ki (Sárospatak 1570 körül). A tudós professzor igen jártasnak mutatkozott a szőlészet és borászat kérdésében is. Elválasztja – Vinum Maluaticum, Vinum Cretense neveken – a *malosa* faját a hazaitól, melyet így nevez meg: Vinum Passum – *Asszu szőlő Bor*.

Mazsola és aszú

Rimay János (1570. k.-1631) mesteréhez, Balassi Bálinthoz (1554-1594) írta egy levelében: „*Malozát* is kivántál fáradsággal, törődéssel, egészségednek epedésére, vérednek temerkedésére, elmédnek szelédkedésére, értékednek kevesedésére honyodba onnan hozatni, a hol *maloza* gyanánt isszák, vagy inkább innya kivánják a te tarczali, mádi, szánthai, zombori boraidot.” Ebből létszik, hogy a *maloza* olyan külföldi bor (itáliai), mely az emberi jó tulajdonságokat fokozza. De még ennél is kiválóbb a hegyaljai bor, és a kettő között van valami hasonlóság.

A tokaj-hegyaljai Rákóczi-birtokok a 17. század első felében már nagyban készítik az aszút. 1635-ben Sárospatakon 7 hordó és 2 átalag asszúszőlő-bort említenek, ennyit jegyeztek fel a következő évben is. Ez már jelentős mennyiség, mely helyenként a teljes bortermés 1-3%-át is eléri. 1640-ben Rákóczi György erdélyi fejedelemnek kellett volna néhány butykos aszú, de sajnálkozva jelentették neki, hogy „egy palack *aszúszőlő-bor*nál több nintsen.”

Meg is becsültek minden aszúszemet: a hegyaljai városok 1641. évi szabályrendelete pálcabüntetéssel fenyegette azt, akit lopáson értek. 1655-ben az országgyűlés 79. törvénycikke, előzményekre hivatkozva, megvédte az aszúkészítés szabadságát; utána nem kellett sem kilencedet, sem tizedet szolgáltatni.

Magam már többször írtam a hegyaljai aszú középkori, de legalábbis 16. századi gyökereiről, de hiába hadakozom azzal a mondával, hogy azt először Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony udvari papja, Sepsi Laczkó Máté 1650-ben állította elő, ami még az 1994-ben kiadott *Magyar nagylexikon*ban (II. 519. I.) is olvasható. A fentiek után aligha kell a nézet valótlanságát bizonygatnom, főként hogy Sepsi Laczkó Máté nem Lorántffy Zsuzsannának, hanem apjának, Mihálynak volt udvari lelkésze. Majd erdőbényei pap (Zemplén m.), és 1650-ben már békésen nyugodott a bényei temetőben.

A puttonos

Az azonban kétségtelen, hogy a tokaj-hegyaljai aszú a 17. század második felében és a 18. század legelején vált egész Európában ismert és keresett áruvá. Ez bizonyos „szabányosítást" követelt meg. Ezért kötelezővé tették a 180 iccés *gönci hordó*t, ennek a fele az *átalag* – melyben az aszúszőlő-bort tárolták és szállították –, negyede a 45 iccés *putton* (1 icce = kb. 8 dl). Ez utóbbiban elhelyezett aszúszemek szolgáltak alapegységül: az aszúszemekből egy gönci hordóhoz általában 3-5 puttont tettek, a 6 puttonos már ritkaságszámba megy. A taposott-darált aszútésztát musttal vagy borral felöntik, forrás után hordóba érlelik, majd a hozzáadott puttonok számát az évekkel egyeztetve, palackozzák. Az aszúszemekhez szorosan kapcsolódik az *eszencia*, melyet 1726-ban Paul Keler lengyelországi borkereskedő így írt le: „ha az összegyűjtött aszúszemekből saját sullya (!) nyomásától kifolyó nedvet, mely a mézhez hasonló, összegyűjtik és átalagba öntik, akkor az ilyen borféleséget esszenciának nevezik".

Szamorodni

Ha az aszúszemeket nem szedik ki a zöldek közül, akkor olyan bor keletkezik, melyet korábban *főbor*nak mondtak, a múlt század eleje óta *szamorodni*nak neveznek. Szikszai Fabricius Balázs 1570 körüli szómagyarázata szerint „primae notae generosum – fő (bor)". A 16. század második felében Erdélyből is többször említik; Tokaj-Hegyalján is számos feljegyzés bizonyítja széles körű elterjedtségét. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy a *főbor* a közönséges minőségű bornál drágább, az aszúnál viszont olcsóbb borféleség. 1726-ban Keler német és latin nyelvű munkájában pontosan leírja: *„ha zöld szőlőszemeket az aszúkkal együtt tapossák és préselik ki, akkor keletkezik az ún. főbor (Haupt-Wein), mely nemcsak finomabb*, hanem tovább is eltartható a közönséges bornál".

Az aszú szőlőhöz kapcsolódó különleges borok még kiemelkedően jó esztendőkben sem haladták meg a teljes termés egyötödét. A többit egyszerűen *bor*nak, *ordinári bor*nak (vinum ordinarium), *közönséges bor*nak nevezték, amelynek a német nyelvben is megtalálható a megfelelője. A múlt század második felétől kezdve az *ordináré/ordinári* egyre inkább pejoratív tartalmúvá vált. A „gyenge, rossz minőségű" jelentése került előtérbe, ezért a múlt század utolsó negyedében Tokaj-Hegyalján is lassan kiszorult a mindennapi használatból, és helyét a német tükörszó: *asztalibor* (Tischwein) foglalta el. Háttérbe szorult a *közönséges bor* elnevezés is. A hegyaljai tájnyelvben ma is a bor használatos, mert a többi borféleségek jelzővel vagy külön elnevezéssel úgyis jól megkülönböztethetők. A *közönséges bor*nak két alapvető változatát különítik el. A *színbor* a megcsömöszölt vagy kitaposott szőlő mustjából forrt ki, míg a *sajtolt bor* nedve a prés alól került ki. Az előbbit jobbnak, ízletesebbnek tartották, ami az árban is megmutatkozott.

A középkortól fogva Tokaj-Hegyalján kialakult egy borcsoport, melynek egyes összetevői más magyar borvidéken, illetve Dél-Európában is megtalálhatók, de együttesen csak itt. Ez pedig a következő: *közönséges bor (ordinarium) – főbor (szamorodni) – aszú (aszúszőlő-bor, aszúbor) – esszencia (nektár).*

Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733-1798)

Dr. V. Molnár László

A Magyar Királyság és a Moszkvai Nagyfejedelemség között Hunyadi Mátyás (1458-1490) és III. Iván (1462-1505) uralkodása óta viszonylag jól nyomon követhető gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Ennek során főként magyar borok és orosz prémek, szőrmék cseréltek gazdát, mint azt jó néhány levéltári irat is bizonyítja. Márki Sándor tanulmányaiból tudjuk, hogy I. Ál-Dmitrij (1605-1606) és Mniszek szandomiri vajda leánya, Mária esküvőjére 30 hordó kitűnő bort szállítottak a Hegyaljáról.

A 18. század első évei a magyar-orosz kapcsolatok jelentős élénkülését hozták. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter (1689-1725), valamint diplomatáik (Nedeczky Sándor, Thalaba Máté, illetve Jemelján Ivanovics Ukraincev, Borisz Kurakin, Oszip Scserbatov) tárgyalásai, levélváltásai a politikai és kereskedelmi kontaktusok erősödését jelzik. Közismert, hogy az orosz cár nem csak nagy reformer, hanem nagy ivó is volt, aki a vodka mellett elsősorban a tokaji nedűt kedvelte. Ezzel magyarázható, hogy a fejedelem többször is hegyaljai borokkal kedveskedett Pjotr Alekszejevicsnek. A „királyok boraként" és a „borok királyaként" egyaránt emlegetett tokaji fogadtatásáról így számolt be Thalaba Máté követi jelentésében a fejedelemnek: „Bizonnyal írhatom Felségednek, hogy egy magyarországi hordó bornak praesentálása a felséges cár előtt többet tesz, mint akármely drága ajándék." A legjobb ágens vagy prókátor valóban a tokaji átalag (népiesen: antal) volt, hiszen az „isteni nektárról", „Bacchus gyönyörnedveiről", az aranysárga nedű bódító erejéről, mámorító hatásáról „minden oroszok cárja" a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. 1711-ben, a fejedelemmel történt jaroslawi találkozó idején, egy átmulatott éjszaka után mondta: „Engem eddig nem győzött le senki és semmi, de tegnap este legyőzött a tokaji bor."

A féktelen és duhaj természetű cár ivócimboráival, köztük a lovászfiúból herceggé lett A.D. Mensikovval, gyakorta rendezett zajos tivornyákat, botrányos orgiákat. Alekszej Tolsztoj „Első Péter" című híres történelmi regényében így örökítette meg ezeket a csínytevéseket: „Beloszelszkij herceget – nyakassága miatt – meztelenre vetkőztették és a pucér farával tyúktojást törtek egy dézsában. Boborikint, hogy hájasságát csúffá tegyék, székek közt nyomták át, amelyek közt sovány embernek is lehetetlen keresztülmászni. Volkonszkij hercegnek gyertyát vertek a fenekébe, meggyújtották és zsoltárt énekeltek körülötte, míg csak mind el nem dőltek a kacagástól... Iván Akakijevics Mjasznijt a fenekén át fújtatóval fújták fel; hamarosan bele is halt."

A tokaji boroknak fontos szerep jutott az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc között 1707. szeptember 15-én, Varsóban létrejött szerződés előkészítésének és aláírásának időszakában is. A tárgyaló felek hangulatát jelentősen emelte a hegyaljai nedű, amelynek fogadtatásáról Nedeczky ezt jelentette: „A bor essentiáját kedvesen vette a cár, kétszer is itt előhozta, s Varsaván is egyszer."

A cár magyarországi követe, J.I. Ukraincev (1641-1708), aki 1686-1699 között a Külügyi Hivatal vezetője volt és I. Péter 1708. július 12-i megbízólevelével érkezett Magyarországra, ugyancsak kedvelte a jó borokat. A rossz nyelvek szerint halálát is az erős italozás okozta, bár ez nem verifikálható, mivel a hivatalos jelentés a 67 éves diplomata magas lázáról tett említést.

Bár a 18. század eleji Oroszországban még a spanyol, görög és rajnai borok voltak inkább divatosak, a cár leveleiben elragadtatással nyilatkozott a hegyaljai borok minőségéről, utolérhetetlen zamatáról. Felvásárlói ez idő tájt általában 40-50 jefimkát, azaz kb. 20-25 rubelt (1 rubel = 1,3-1,4 forint) fizettek egy kisebb hordó, úgynevezett átalag (75 liter) óborért, amelyet aztán a Tokaj – Kijev – Moszkva szárazföldi úton, vagy a Visztuláig szekéren, majd onnan Danzigig illetve Pétervárig hajón szállítottak. A szárazföldi utak rossz minősége, valamint a gyenge közbiztonság miatt a kereskedők zöme a tengeri szállítást részesítette előnyben, ám ilyen esetekben nem ritkán – a dohos raktár és a sós levegő hatására – a borok zamata erőteljesen károsodhatott. Ráadásul a szállítási költségek, a különféle tranzitilletékek és a magas vámtarifák (1 hordó után 6-9 rubel) amúgy sem tették túlságosan nyereségessé a borkereskedelmet.

1714-ben I. Péter a görög kereskedőcsaládból származó Paraszkevics kapitányt és Jermolaj Korszakov testőrtisztet küldte Tokajba, hogy a cári udvar számára 300 hordó (600 átalag) bort vásároljanak 10 ezer rubel értékben. Két év múlva Száva Grigorjev vett borokat az uralkodónak, akinek pontos információi voltak az aszú minőségéről és forgalmi áráról. A távolság, a szállítás és a közbiztonság nehézségei arra késztették a cárt, hogy kísérletet tegyen a tokaji típusú szőlőművelés és bortermelés oroszországi meghonosítására. (Ez az elképzelés azonban csak 1784-1785-ben, a Krím területének az Orosz Birodalomhoz való csatolása után valósulhatott meg, amikor 30 ezer tokaji szőlővesszőt telepítettek ott.)

I. Péter utóda, I. Katalin (1725-1727) uralkodása alatt tovább nőtt a magyar borok iránti érdeklődés és kereslet, olyannyira, hogy a cárnő halálát is állítólag a mértéktelen borfogyasztás okozta. Ez nem tűnik kizártnak, mivel a cárnő – uralkodásának két éve alatt – egymillió rubelt költött danzigi pálinkaféleségekre és magyar borokra. (Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy az állami bevételek ez idő tájt évente kb. 10 millió rubelt tettek ki.)

Nagy Péter unokája, II. Péter (1727-1730) – akinek egyik nevelője az Ugocsa vármegyei Karácsfalván született Zékány János (1670-1739) volt – 12 évesen került az orosz trónra. Környezete korán rászoktatta a borfogyasztásra, és bizonyára ez is közrejátszott 15 évesen bekövetkezett halálában.

Anna Ivanovna (1730-1740) cárnő koronázási ünnepségén ugyancsak magyar bort ittak a meghívott vendégek. Kegyencei – Biron (Ernst Bühren), Burkhard Christoph von Münnich, Andreas Ostermann – lelkes fogyasztói voltak a hegyaljai nedűnek. Az ő tanácsukra tanulmányozta át von Hartung bécsi kamarai tanácsos 1727-ben készített emlékiratát, amely a kölcsönös előnyökön nyugvó osztrák-orosz kereskedelem fellendítését, a hegyaljai borok vámjának leszállítását javasolta. Így érthető meg, hogy 1733 júniusában Anna Ivanovna cári ukázt bocsátott ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság felállítására, amelyet az Udvari Gazdasági Hivatal (Pridvornaja kontora) alá rendelt. Ennek utasítására indult el Tokajba Fjodor Sztyepanovics Visnyevszkij alezredes (a későbbi tábornok) és kísérete, az úgynevezett orosz kolónia. A rezidens feladata az volt, hogy évente 150-200 átalag (11-15 ezer liter) jó minőségű bort küldjön szekereken – Ukrajnán keresztül – Pétervárra. Mivel a Bizottság a tokaji borokon kívül nagy mennyiségű aszúszőlőt is felvásárolt – amit az akkori hatályos törvények (az 1729. évi 12. tc.) az országban birtokkal nem rendelkező idegen személyeknek tiltottak –, 1736-ban Zemplén vármegye Kossuth András szolgabírót bízta meg az ügy kivizsgálásával. A helyi hatóságok ugyanis nem nézték jó szemmel az oroszok tevékenységét, akik a Tokaj vidéki termés jelentős részét (5 év alatt 20 ezer rubelért 1089 átalagot) felvásárolták, és emiatt a bécsi udvar számára sem maradt elegendő bor. A hatóságok rosszallották azt is, hogy a Bizottság „felhajtotta" az árakat és egy nagyobb hordó (2 átalag, azaz 150 liter) borért átlagosan 25 rubelt fizetett a termelőknek. (A bor ára természetesen mindenkor erősen függött a hegyaljai termés mennyiségétől, minőségétől, a háborús vagy békés esztendők keresleti viszonyaitól, valamint a szállítási költségek, tranzitilletékek és vámok nagyságától.) Ez meglehetősen magas ár volt, hiszen ez idő tájt egy font hús és rozskenyér 3, egy font szalonna 12, egy icce közönséges pálinka 24, egy icce sör pedig 2 krajcárba került.

A megyei hatóságok és az Orosz Borvásárló Bizottság közötti elmérgesedett helyzettel magyarázható, hogy a csecsemő VI. Iván helyett kormányzó Anna Leopoldovna régensnő 1740 végén átmenetileg megszüntette a kolónia tokaji tevékenységét. Ezt követően több mint négy esztendeig orosz szolgálatba állt magánkereskedők (Dmitrij és Atanáz Paraszkevics, Altenzsi Diamand) évi átlagban 150 átalag bort szállítottak a moszkvai és pétervári cári pincékbe.

Az udvari gárdaezredek támogatásával trónra került I. Erzsébet (1741-1761) azonban 1745 tavaszán ismét felújította a Bizottság munkáját és annak vezetésével a közben ezredessé, majd vezérőrnaggyá előléptetett Fjodor Visnyevszkijt bízta meg. A kinevezett rezidens a cárnő teljes bizalmát élvezte, mivel egyik ukrajnai útja során ő figyelt fel a nagyszerű hanggal megáldott Alekszej Razumovszkijra, aki később az uralkodónő kegyence, birodalmi gróf és hetman lett.

Fjodor Visnyevszkij 1749-ig vezette a Borvásárló Bizottságot, amelynek tevékenységét a cárnő 1745. április 6-i rendelkezése szabályozta. E szerint az évi 750 átalag (56 450 liter) bor vásárlásához szükséges összegeket a bécsi követ folyósította a rezidens és 35-40 fős kísérete részére, amelyhez 10-15 dragonyos, 2-3 lovasfutár, két írnok, orvos, pópa, kántor és kisegítő személyzet tartozott. A kántor tisztségét 1745-1750 között nem kisebb személyiség töltötte be, mint a filozófus, költő, vándorprédikátor Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722-1794), az ukrán felvilágosodás egyik legismertebb alakja. Tevékenysége azonban számos nehézségbe ütközött, mivel a katolikus egyház helyi képviselői és Barkóczy Ferenc egri püspök a pravoszláv „eretnekség", a szkizma terjesztésével és a Habsburg Birodalom belső „fellazításával" vádolták. Ezenkívül szemére vetették azt is, hogy a hazai szerb lakosság Oroszországba történő áttelepülését szorgalmazta, továbbá pravoszláv ima- és tankönyveket terjesztett.

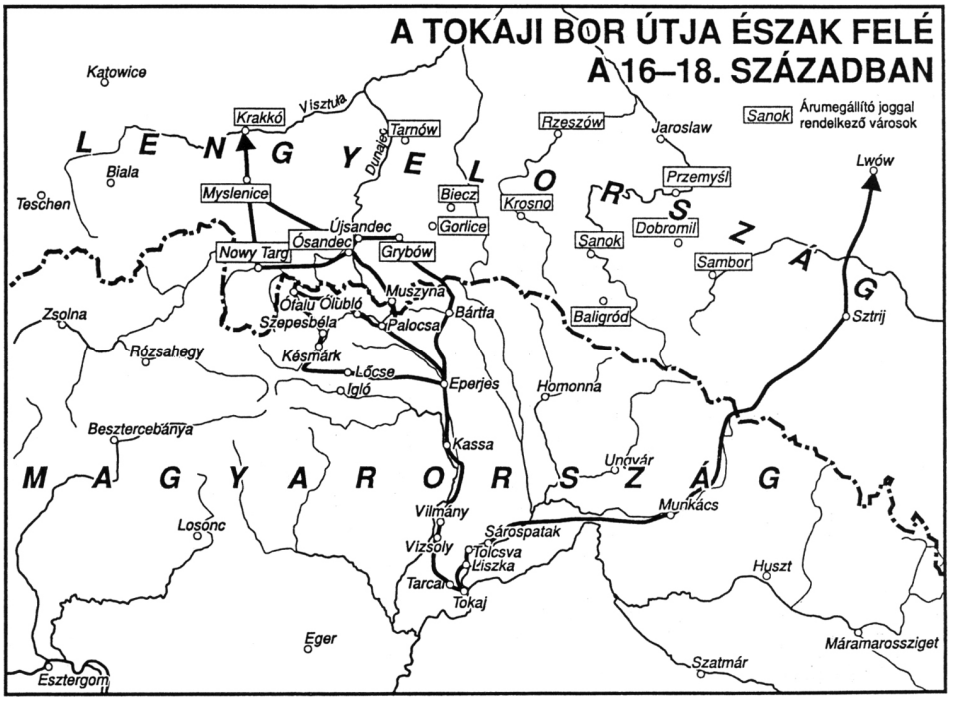

A Zemplén megyei hatóságok támadást indítottak a Bizottság ellen azért is, mivel az – a borok felvásárlásán kívül – öt szőlőföldet, egy parlagföldet, három házat (pincékkel együtt) 15-20-25 évre zálogba vett. Arra hivatkoztak, hogy a magyar törvények az Aranybulla óta (1222: 26., 1439: 16., 1535: 42., 1542: 12., 1599: 31., 1630: 30., 1660: 30. tc.) tiltották idegenek birtokszerzését, ideértve a haszonbérlet és a zálogbirtok formáját is, amelyet külföldi személyektől bármely

hazai nemes bármikor megválthatott (1729. évi 35. tc.) Ezzel évtizedekig tartó hosszas perek kezdődtek, amelyek nem csak Fjodor Visnyevszkij, hanem fia, Gavriil 1749-1753 közötti tokaji tevékenysége idején is folytatódtak. Ellene azon a jogcímen indítottak támadást 1752-1753 fordulóján, hogy nem fizeti a kötelező telekadót, és ezzel megkárosítja a kamarát. A Tripartitum alapján ugyanis a földesúr (az adott esetben a hegyaljai kamarauradalom, amelynek joghatósága a szepesi kamara volt) terragiumot szedhetett a nem nemesi származásúaktól és az indigenátussal nem rendelkező külföldiektől. Az orosz rezidens hiába hivatkozott arra, hogy a zálogbirtokos maga a cárnő, akit nem lehet a magyar törvények elé idézni, Gavriil Visnyevszkijnek 1753 júliusában mégis el kellett hagynia Tokajt.

A viták elmérgesedésében az is közrejátszott, hogy 1751 és 1756 között került sor a Mária Terézia által feloszlatott délvidéki szerb határőrezredek Oroszországba történt áttelepedésére. Ennek során – a Borvásárló Bizottság hatékony támogatásával – négy ezrednyi katona (a családtagokkal együtt mintegy 13-15 ezer fő) költözött át Dél-Oroszországba. A zempléni hatóságokat érthetően ingerelte az a körülmény, hogy az orosz kolónia a borkereskedelemmel nehezen összeegyeztethető „ügynöki" tevékenységet is ellátott.

G. Visnyevszkij utódának, Nyikolaj Zsolobov őrnagynak egy időre sikerült leszerelnie a zempléni hatóságok ingerültségét, amit persze megkönnyített az a tény, hogy Mária Terézia és I. Erzsébet szövetségesként harcoltak a hétéves háborúban (1756-1763). A viták viszonylagos rendeződését jelzi, hogy ezekben az években a Bizottság átlagosan 750-800 átalag (55-60 ezer liter) bort küldött Pétervárra, amit magyar, lengyel, görög, zsidó, örmény és ruszin kereskedők további szállításai is kiegészítettek. (Összehasonlításképpen említjük meg, hogy 1748-ban a hegyaljai kamarauradalomban 63 500 liter bor termett.)

I. Erzsébet személyes kedvtelése is hozzájárult ahhoz, hogy uralkodásának időszakára (különösen az 1745-1761 közötti évekre) tehető a hegyaljai orosz borkivitel fénykora. A cárnő (Nagy Péter legfiatalabb leánya), aki maradéktalanul osztotta a „non est vinum, nisi tokainum" mondást, a rajongásig kedvelte a hegyaljai borokat. Erről tanúskodik 1745. november 8-i, Fjodor Visnyevszkijhez intézett ukázának utóirata is: „Ha egy módja van, küldjön futárral legalább három átalag aszút, amit sehol sem tudok beszerezni, pedig én nem tudok anélkül meglenni, miként azt Ön is tudja." Az uralkodónő csillagászati árakat is hajlandó volt fizetni az aranysárga nedűért. Így például 1745. november 13-i levelében öt átalag 1727-es évjáratú aszú beszerzésére utasította Visnyevszkij tábornokot, aki egy átalag borért 120 cservonyecet (276 rubelt) fizetett. Mária Terézia jól ismerte a cárnő sajátos kedvtelését, ezért 1746-ban hatszáz butélia aszút küldetett neki. Bizonyára e borok hatásának is része lehetett I. Erzsébet gyakori szeszélyes megnyilvánulásaiban, dühkitöréseiben.

Amikor a cárnő halála után unokaöccse, III. Péter 1762 első felében felrúgta a szövetségesi viszonyt az osztrákokkal és helyette poroszbarát politikát folytatott, a pozsonyi kamara azonnal elrendelte a tokaji zálogbirtokok visszaváltását, sőt 1762. július 19-én Mária Terézia kiutasította Magyarországról Nyikolaj Zsolobovot és a Bizottság tagjait. II. Katalin (1762-1796) államcsínye és férje, III. Péter meggyilkolása után aztán ismét rendeződtek az Ausztriával való diplomáciai kapcsolatok, ezért az orosz kolónia mégis maradhatott Tokajban.

1763 elején a magyar udvari kamara és a Zemplén megyei hatóságok ismét a zálogbirtokok azonnali visszaváltását követelték. A cári kabinet utasítása szerint azonban ez csak azokra a szőlőföldekre terjedhetett ki, amelyeknek záloghatárideje már lejárt. A vitát ez alkalommal Mária Terézia 1763. március 12-i, báró Dőry Ferenc zempléni főispánhoz intézett utasítása döntötte el, amelyben a zálogok sürgős visszaváltását rendelte el. A tárgyalások azonban ismét pereskedéssé fajultak, és mindkét fél kölcsönös nehézségeket igyekezett támasztani. Az időközben (1763 nyarán) Zsolobov helyére kinevezett új orosz megbízott, Anton Rárog őrnagy „melioratio" (talajjavítás) jogcímén állandóan egyre nagyobb többletköltségeket követelt. Valójában azonban „deterioratio" (értékcsökkenés, romlás) következett be, mivel az 1760-as évek elejétől a szőlőföldek nagy részét az oroszok már nem művelteték.

A hétéves háborút lezáró 1763-as hubertusburgi békeszerződés aláírását követően ismét a lokális problémák kerültek előtérbe, és bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy a kancellária a következő években újból a tokaji zálogjavak azonnali visszaváltása mellett döntött. Ezt követően Potoczky Imre szolgabíró felbecsültette a zálogokat, ám megint eredménytelen huzavona kezdődött. 1764. szeptember 17-én Grassalkovich Antal, a kamara elnöke arra utasította a feleket, hogy 1376 forint 56 krajcár ellenében a szőlőföldek visszaváltása mihamarabb történjen meg. Ekkor a megváltás összege körül alakult ki aprólékos vita, majd a kancellária 1767. február 29-én újabb utasítást küldött a kamarának, immár 2140 forint kifizetéséről.

A megállapodás ez alkalommal is elmaradt, mire 1769 novemberében Potoczky szolgabíró pert indított Anton Rárog ellen, hivatkozva az 1739. évi 37.tc. és az 1729. évi 35.tc. rendelkezésére, miszerint a magyar nemzet bármely tagjának kérésére – idegenek ellenében – lehetővé válik a zálogjavak bármikori visszaváltása. Egyúttal kérte, hogy ítéljék neki az őrnagy által birtokolt zálogjavakat. A következő évben ezzel ismét a tárgyalások kerültek előtérbe, de a helyzet még tovább bonyolódott, mivel 1771-ben Rárog újabb harminc évre szóló zálogszerződést kötött. Az üggyel maga a társuralkodó, II. József is kénytelen volt foglalkozni, aki meglehetősen diplomatikusan járt el, mivel a Lengyelország első felosztása (1772) körüli feszült légkörben nem lett volna célszerű az orosz-osztrák szövetségi viszony provokálása. 1774. április 25-én azonban a magyar

udvari kamara mégis utasította Zemplén vármegyét az 1770. évi ítélet végrehajtására a zálogjavak ügyében, mire D.M. Golicin herceg, a bécsi orosz követ erélyesen tiltakozott Kaunitz kancellárnál.

Anton Rárog 1775. október 13-i halálát követően helyettese, Száva Gorev vette át a Bizottság munkájának irányítását, aki új szállást volt kénytelen bérelni a kolónia számára, mivel korábbi házukat – a kamarai utasításnak megfelelően – Potoczky Imre szolgabíró kapta meg. Ezt követően jelentős visszaesés figyelhető meg a hegyaljai borok oroszországi kivitelét illetően (átlagosan évi 250-300 átalag), ami azzal is összefüggött, hogy II. Katalin uralkodása alatt Pétervárott elsősorban a palackozott francia italok (főként pezsgők) örvendtek nagyobb népszerűségnek.

Az utolsó tokaji rezidens, Száva Gorev törzskapitány működése idején a Bizottság viszonylag békés körülmények között végezhette munkáját. Csak 1784-1785-ben került sor újabb botrányra, amikor Grigorij Patyomkin herceg azzal bízta meg Jurij Bimbolazar alhadnagyot (az orosz szolgálatba lépett Bimbólázár János tokaji borkereskedő fiát) és Vaszilij Porecsanyin zászlóst (a Szerémségből származó Parócsányi család leszármazottját), hogy 30 ezer szőlővesszőt vásároljanak a Krím-vidéki telepítésekhez. Ezzel kapcsolatban aztán újabb nézeteltérések alakultak ki, mivel a hazai törvények tiltották a tokaji szőlővesszők kivitelét az országból. Ennek ellenére II. József és Kaunitz kancellár „nagylelkűen" hozzájárultak az „aranyvenyigék" kiszállításához, ami Zemplén vármegye ellenállásába ütközött. A botrány akkor tört ki, amikor az oroszok 19 ezer szőlővesszőt már elszállítottak a Hegyaljáról, a maradék 11 ezret azonban 1785 januárjában Ocskay András szolgabíró emberei darabokra vagdalták. Ezt követően Kaunitz nyomatékosan utasította Zemplén vármegyét, hogy ne akadályozza a vesszők kivitelét és ne idézzen elő diplomáciai feszültséget.

A hegyaljai borok iránti számottevő érdeklődésre 1789-et követően került sor, amikor a forradalmi mételytől rettegő II. Katalin megtiltotta a francia borok oroszországi bevitelét. A pétervári kikötő vámlajstromai szerint 1793-1795 között átlagosan évi 175 oxhoft (36050 liter) bort importáltak Tokaj környékéről. Úgy tűnt tehát, hogy változatlanul szükség van a keresett magyar borokra. A cárnő halála után azonban fia, I. Pál (1796-1801) 1798. január 26-i ukázával megszüntette a tokaji Borvásárló Bizottságot, amely 65 éves fennállása alatt kitűnő hegyaljai (Tokaj, Tarcal, Tállya, Mád, Kisfalud, Szerencs, Tolcsva, Olaszi, Patak, Újhely, Zemplén vidékéről származó) borokat importált a pétervári udvar számára. Az utolsó orosz rezidens, Száva Gorev (aki mádi református leányt vett feleségül) 1799 májusában utazott el Tokajból, ahol még üdvözölte Alekszandr Vasziljevics Szuvorov Észak-Itáliába vonuló seregének egyik alakulatát. A Bizottság megszüntetése mindkét „félnek" érzékeny veszteségeket okozott. Az oroszok ugyanis elvesztették azt a lehetőséget, hogy – az állandó kereskedelmi

képviselet révén – folyamatosan vásárolhassák fel a legjobb minőségű borokat. A Vörösmarty Mihály által „híg aranynak" nevezett tokaji aszúért és hegyaljai nedűkért a cárok megbízottjai tisztességes összegeket fizettek, ami nem ritkán árfelhajtó tényezőként hatott. Ez érthetően bosszantotta a környék nemesi vásárlóit, akik az oroszok működését állandó botránykőnek tekintették. Az igazsághoz tartozik, hogy az adott korszakban (és később is!) egyetlen állam sem nézte volna jó szemmel egy kereskedelmi kirendeltség gyakorta gyanús ügyleteit, a hatályos törvényekbe ütköző manipulációit (lásd a zálogbirtokok körüli bonyodalmakat, az aszúszőlő és az „aranyvenyigék" kiviteli tilalmának kijátszását). Bár nem osztjuk H.I. Biderman azon nézetét, miszerint a Bizottság elsősorban politikai ügynökség volt, mégis úgy ítéljük meg: célszerűbb lett volna, ha a rezidensek és a kolónia tagjai jobban tiszteletben tartják a hatályos magyar törvényeket.

A Bizottság felszámolása természetesen a tokaji bortermelőket is súlyosan érintette. Ez különösen Lengyelország három felosztását (1772, 1793, 1795) követően hatott érzékenyen, hiszen tőkeerős felvevőpiacok hiányában a Hegyalja – szó szerint – a saját borába fulladt. Pedig a termékeny talaj, a kedvező éghajlati viszonyok, a szőlőművelési technológiák, a hegyaljai ember lelki alkata – változatlanul a siker és a jólét garanciái lehettek volna.

A 19. század elején – a Napóleon elleni háborúk időszakában – még történt néhány kísérlet az oroszországi borexport megszervezésére. Ezek azonban nem jártak eredménnyel. A kortárs Skerlecz Miklós és Berzeviczy Gergely elgondolása a „keleti piac" meghódításáról, még hosszú időre ábránd és illúzió maradt.

Irodalom

ANYISZIMOV, J. V. (1986): Rosszija v szeregyinye XVIII veka. Moszkva

BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora (Történeti-néprajzi tanulmány). Tokaj

BARTA J. (1995): Kincstári birtoklás és mezővárosi politika. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik J. – Orosz I., Tokaj, 139-158.

BARTHA I. (1975): Tokaj-Hegyalja. A borkereskedés problémái és a szőlőőrzés szervezése a Hegyalján a XIX. század első felében. Miskolc

BENCSIK J. – FRISNYÁK S. – GÁL A. ÉS MÁSOK (2003): Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs

BENYÁK Z. – BENYÁK F. szerk. (1999): Borok és korok (Bepillantás a bor kultúrtörténetébe). Budapest, (2. kiadás: Budapest, 2002.)

BIDERMAN, H. I. (1867): Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck

BOROS L. (1996): Környezetkímélő – talajvédő szőlőművelés Tokaj-Hegyalján a 16-19. században. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák S., Nyíregyháza, 189-198.

BOROS L. (1995): Tokaj és környéke természeti földrajza. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik J. – Orosz I., Tokaj, 10-17.

BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza

HERZOG J. (1923): A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. = Levéltári Közlemények, 248-277.

ILLÉSY J. (1897): A kincstár szürete a Hegyalján 1748-ban. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 4. sz., 373-376.

KOMORÓCZY GY. (1944): Borkivitelünk észak felé. Kassa

MÁRKI S. (1913): Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. = Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIII. kötet. Budapest, 387-480.

PAP M. (1995): A tokaji bor és Európa. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik J. – Orosz I., Tokaj, 303-318.

RACSINSZKIJ, B. (1987): Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkovo glavnovo arhiva Minyisztyersztva innosztrannih gyel). = Russzkij Vesztnyik, t.119., 179-198.

SZEKFŰ GY. (1922): A magyar bortermelő lelki alkata. Budapest

TARDY L. (1963): A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733-1798). Fejezetek a magyar-orosz gazdasági kapcsolatok történetéből. A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 23-25. Sárospatak

TOLSZTOJ, A. (1976): Első Péter. Budapest

V. MOLNÁR L. (1984): Oroszország kül- és belkereskedelme a 18. század második felében. = Agrártörténelmi Szemle, 1-2.sz., 186-194.

V. MOLNÁR L. (1999): Tokajszkije vina na carszkih sztolah (Dannije o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke). In: Meszto Rosszii v Jevrope. (The Place of Russia in Europe.) Redaktor: Szvák Gyula. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 227-236.

VÁRADI-STERNBERG J. (1981): Az 1707-es tárgyalások és az orosz-magyar szerződés. In: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról). Budapest-Uzsgorod, 22-47.

VÁRADI-STERNBERG J. (1979): Grigorij Szkovoroda v Vengrii. In: Mir poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki). Uzsgorod, 63-82.

VÁRADI-STERNBERG J. (1966): Iz isztorii ekonomicseszkih szvjazej mezsdu Rosszijej i Vengrijej v XVIII veke. In: Mezsdunarodnije szvjazi Rosszii v XVII-XVIII vekah. Moszkva, 117-129.

VÁRADI-STERNBERG J. (1959): Ukraincev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. = Századok, 233-251. (Újabb kiadása: Ukraincev, Péter cár követe Rákóczinál. In: Századok öröksége. Budapest – Uzsgorod, 1981. 48-71.

WELLMANN I. (1946): A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. = Műveltség, 182-186. (Másodközlés: Borsodi Szemle, 1958. 2. sz., 41-43.)

ZELENÁK I. szerk. (2005): Zemplén Európában. Tarcal

Tokaji a bécsi udvarban

Frank Strzyzewski

Meglepő tény, hogy a bécsi udvar tokaji vonatkozású igen gazdag levéltári anyaga mai napig gyakorlatilag feldolgozatlan. E cikk elsőként próbál áttekintést és megközelítést nyújtani a tokaji bor szerepéről a Habsburg uralkodói körökben. A bécsi leletek nemcsak a tokaji bor kultúrtörténetét színesítik, hanem új perspektívából világítanak rá a birodalom értékrendjére, bel- és külföldi kapcsolatainak ápolására.

Bevezetés

A tokaji bor első megjelenése a bécsi udvarban nem ismert, de már 1619-ben szerepel tokaji egy császári pincelajstromban. A tokaji udvari karrierje viszont csak akkor indult el igazán, miután a Rákóczi szabadságharcot követően Habsburg tulajdonba kerültek a legjobb hegyaljai birtokok. A kb. 200 éves bécsi időszak tokaji borra vonatkozó tárgyi bizonyítékai és gazdag, sokoldalú levéltári anyaga ellenére ezt a témát eddig mélyrehatóan nem kutatták.

Eddigi kutatásaim során is a bécsi anyagnak csak egy töredékét tudtam átnézni és rendezni. Gyorsan kiderült, hogy a tokaji szereplését Bécsben több síkon kell elemezni. Először is kézenfekvő a gasztrotörténeti oldal, amely során a tokaji zászlós borrá fejlődött a császári udvartartásban. Egy másik sík a diplomácia és a politika területe. A tokaji fontos szerepet játszott a bel- és külpolitikában, elsősorban, mint ajándék, orvosság és fizetőeszköz. Gazdasági-kereskedelmi oldalon az osztrák dokumentumok érdekes bepillantást adnak a birtokok gazdálkodásába, igazgatásába, a kereskedelmi viszonyokba, a termékstratégiába és a bor rendszeres marketingjébe. Utolsó megközelítésben bemutatom a bécsi tokaji néhány jelentősebb hatását az irodalomban és a művészetekben.

Az eddig feldolgozott viszonylag kis mennyiségű anyag sokszínűsége alapján remélhető, hogy nem csak szélesíteni fogja a tokaji bor kultúrájával, illetve a Bécsi udvar életével kapcsolatos ismereteinket, hanem másokat is ösztönöz majd a még kutatásra váró anyagok feldolgozására.

Gasztrotörténet

A tokaji kivételes bor, és mindig annak kezelték a bécsi udvarban. A tokajit mindig királyokhoz méltó italnak tekintették, és eszerint cselekedtek. Jellemző, hogy személyes császári, ill. királyi tulajdont képeztek a hegyaljai dűlők. A kataszteri birtokíveken pl. Ferenc József neve jelenik meg, mégpedig magyar királyi címmel.

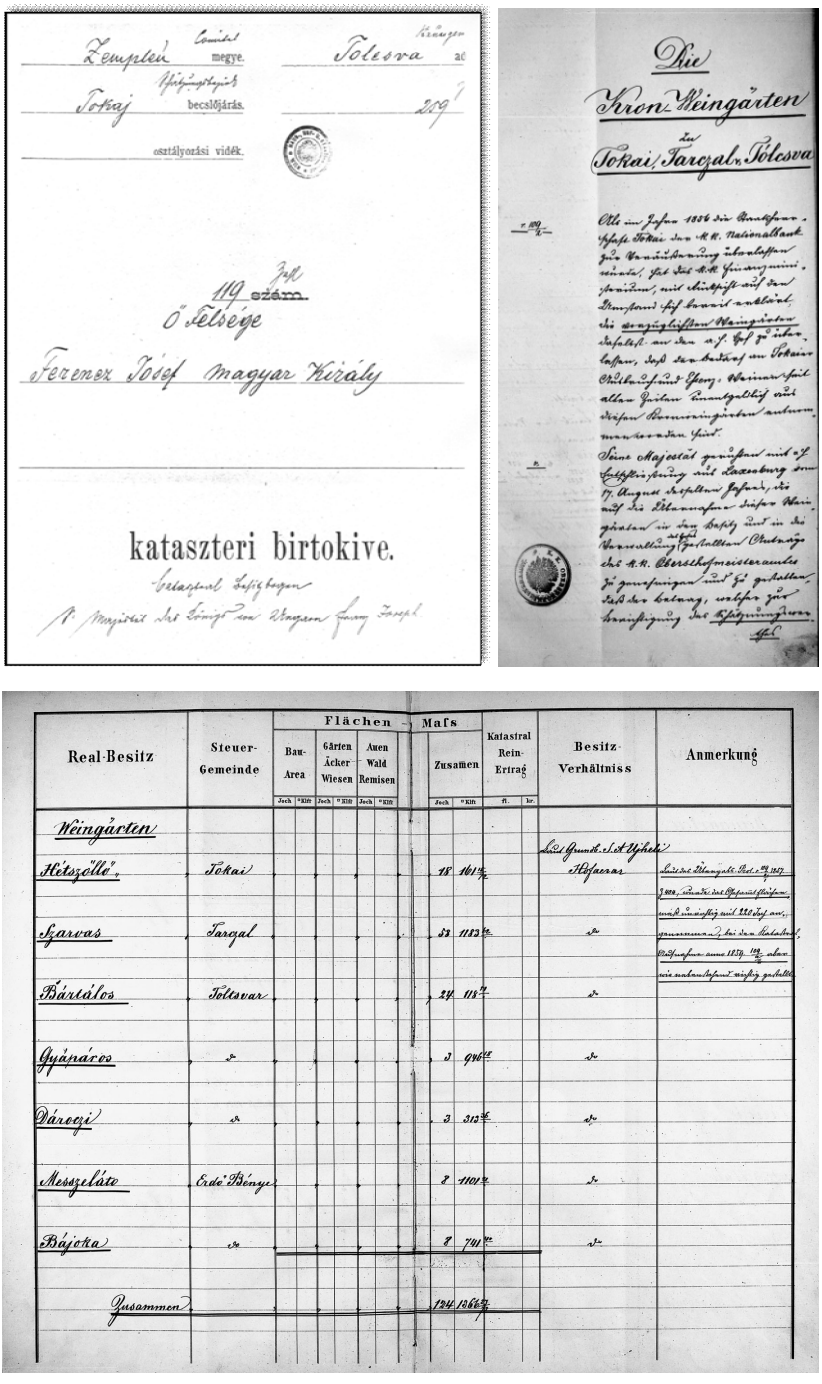

1. ábra. Ferenc József magyar király, mint tokaji dűlök birtokosa

A Habsburg család számos menükártyáján szerepelnek a legjobb francia borok és Champagne-ok mellett, néha egy menün szamorodnit és aszút is találunk. Egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a tokaji az idő folyamán udvari protokollborrá fejlődött. A magas rangú udvari vendégeknek, királyoknak, császároknak, cároknak szervezett díszebédjein, díszvacsoráin szinte kivétel nélkül megtalálható a tokaji. A legfontosobb udvari rendezvények szerves része volt a tokaji, pl. ott van Mária Antoinette esküvőjén ugyanúgy, mint az 1867-es koronázási ünnepen. Ha egy különleges alkalomra az udvar nem rendelkezett megfelelő mennyiségben kiváló minőségű évjáratokkal, akkor vásároltak is tokajit.

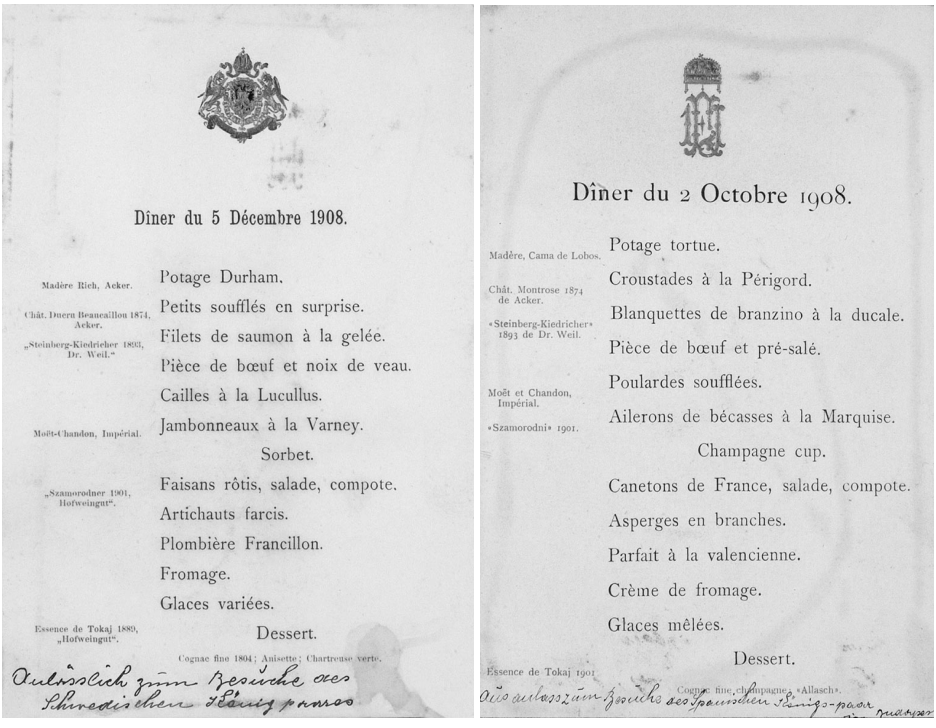

Dîner du 5 Décembre 1908.

Madère Rich, Acker.
Potage Durham.
Chât. Duern Beaucaillou 1874, Acker.
Petits soufflés en surprise.
„Steinberg-Kiedricher 1893, Dr. Weil."
Filets de saumon à la gelée.
Pièce de bœuf et noix de veau.
Cailles à la Lucullus.
Moët-Chandon, Impérial.
Jambonneaux à la Varney.
Sorbet.
„Szamorodner 1901, Hofweingut".
Faisans rôtis, salade, compote.
Artichauts farcis.
Plombière Francillon.
Fromage.
Glaces variées.
Essence de Tokaj 1880, „Hofweingut".
Dessert.
Cognac fine 1804; Anisette; Chartreuse verte.
Aufs Beste zum Besuche des Schwedischen Königspaares

Dîner du 2 Octobre 1908.

Madère, Cama de Lobos.
Potage tortue.
Chât. Montrose 1874 de Acker.
Croustades à la Périgord.
«Steinberg-Kiedricher» 1893 de Dr. Weil.
Blanquettes de branzino à la ducale.
Pièce de bœuf et pré-salé.
Moët et Chandon, Impérial.
Poulardes soufflées.
«Szamorodni» 1901.
Ailerons de bécasses à la Marquise.
Champagne cup.
Canetons de France, salade, compote.
Asperges en branches.
Parfait à la valencienne.
Crème de fromage.
Glaces mêlées.
Dessert.
Essence de Tokaj 1901
Cognac fine, champagne, «Allasch».
Alles aufs Beste zum Besuche des Spanischen Königspaares

2. ábra. Tokaji udvari menükártyákon

További bizonyítéka a tokaji udvari státuszának, hogy külön tokaji poharakból fogyasztották a bort, ami azért is figyelemre méltó, mivel egyéb fehér és vörös borok esetén azonos poharakat szoktak használni. A bécsi Hofburg Silberkammer kiállításán ma még 9 különböző tokaji pohártípus tekinthető meg, de régebben volt több is. Egy, ma már sajnos nem létező pohárkészlet a leltározási listák alapján több tokaji pohárral is rendelkezett. A ma is működő bécsi Lobmeyr cég ebből hat pohártípust gyártott, balról a legszélsőt még ma is gyártják, kétfejű sassal vagy nélküle. Feljegyzések szerint Maria Antoinette esküvő-

jét megelőző ünnepekre (1770. február) a bécsi Belvedere kastélyban az udvar 200 tokaji poharat vásárolt. A poharak közül a legelőkelőbb az ún. Kaiserservice-hez tartozó pohár volt. A Kaiserservice-t Lobmeyr készítette az 1873 Bécsi Világkiállításra, a készlet a világkiállítás után egy speciális szekrénybe került, amely Ferenc József fogadószobájában állt.

3. ábra. A Silberkammer 9 tokaji pohártípusa

Diplomácia és politika

A tokaji bor rendszeres használata és fontos funkciója a bécsi udvarban kétség kívül fejlesztette a királyi ital hírnevét. Az európai uralkodók néha meglepően szenvedélyes tokaji láza, amely pl. megmutatkozik az orosz cárok borvásárló bizottságában vagy Nagy Frigyes végrendeletében, egész biztosan nemcsak a minőség fejlődésével vagy az akkori divattal magyarázható, hanem a bécsi udvar marketing hatásával is. Az Imperial Tokay fogalommá vált.

Emellett az aranyvenyige legenda is hozzájárult a tokaji különleges státuszához. Még jóval Paracelsus tokaji útja előtt élt egy elképzelés, miszerint a tokaji bor színe, minősége növényi arany eredetű. A Habsburg kincstárban több tokaji vonatkozású aranytárgyat őriztek. Az 1750-es udvari kincstárjegyzékben, pl. szerepel a következő két tárgy: *„Ein goldener drath, so in Tockay an einer Weinreben gefunden worden, so 11 ducaten im gewicht”* valamint *„Ein stück von einen weinstock, woran ein vorbeschribener drath gewachsen und in Tockay anno 1672 gefunden auch an kais. Hof überbracht worden.”* Az első eltűnt azóta, de a másodikat, egy tokaji szőlőtőke darabot, amelyből kinőtt egy aranydrót, a Bécsi Művészettörténeti Múzeumban őrzik. A legérdekesebb darab alighanem a Magyar Nemzeti Múzeum aranykincsei között található üvegfalas doboz, amelyet Mária Terézia kapott egy magyar nemestől (egyesek szerint Batthyány Károlytól). A dobozban egy felemelt fejű szarvas fekszik, szájában egy tokaji aszúszemet, valamint aranyszemcséket tartva, melyeket a Szarvas dűlőben találtak.

4. ábra. Tokaji szőlőtőke darabból kinőtt aranydrót

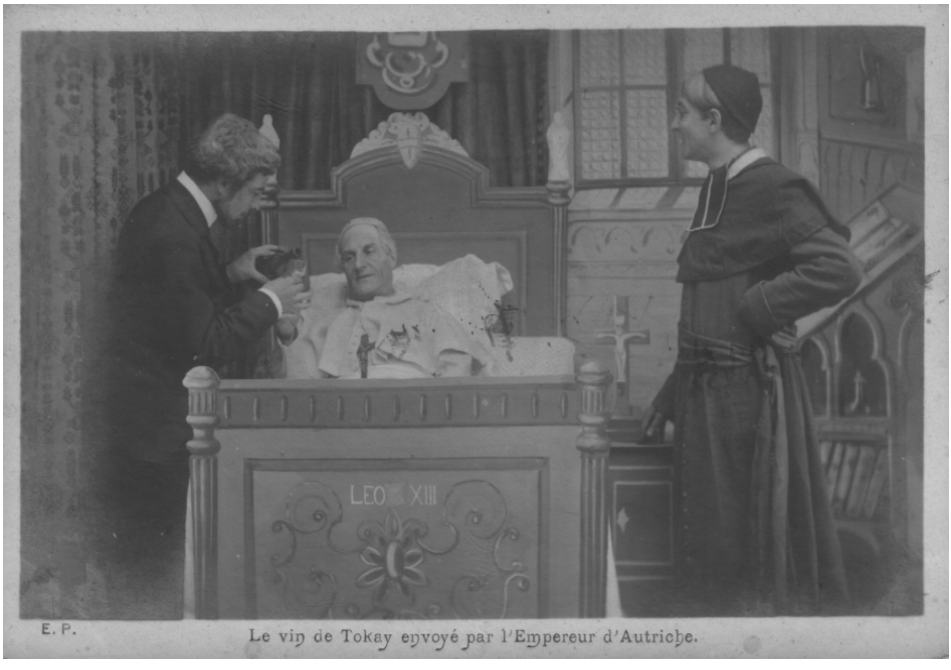

5. ábra. Képeslap a pápának küldött császári tokajiról

Mivel az udvar a legjobb dűlőket birtokolta, kialakulhatott az a vélemény, hogy csak a Habsburgi uralkodói család rendelkezik a legjobb tokaji borokkal. Egy ilyen monopolhelyzetben a tokaji új funkcióhoz jutott. A diplomáciai kapcsolatok ápolására lehetett használni a bort. Mária Terézia uralkodása alatt számos esetben más uralkodóknak küldtek borokat, és részletesen feljegyezték, hogy milyen ajándékokat kaptak cserébe. Az orosz borvásárlói bizottság kb. 60 éven keresztül folyó működését a politikai helyzettől függően hol engedélyezték, hol gátolták. Sajnos inkább az utóbbi volt napirenden.

Mint orvosság, a tokaji további lehetőségeket nyújtott. A beteg pápáknak Rómába küldött tokaji szállítmányok annyira ismertek voltak, hogy képeslapokon is megjelenítették.

Az udvar hegyaljai birtokai igazgatói állásának betöltése belföldi politikához tartozott. Ebben a pozícióban borászok, szőlészek helyett inkább kitüntetett, volt katonákat találunk.

Gazdasági-kereskedelmi oldal

A birodalom hegyaljai birtokaihoz (királyi szőlőskertek - Kronweingärten) tíz dűlő tartozott (Szarvas, Hétszőlő, Gyapáros, Bakonyi, Bartalos, Messzelátó, Bajóka, Darozi, Térhegy, Cziróka). A központot a mai tarcali királyudvar épületegyüttese képezte, de voltak máshol is ingatlanai, pl. Tolcsván (bérelt lakás, iroda, 2 présház, pince, csirkeház, disznóól) és Tokajban (3 bérelt lakás, iroda, 2 présház, istálló, pince). A birtokokat a Hofweinberg-Verwaltung üzemeltette, amely a bécsi Obersthofmeisteramt alá tartozott. A Hof-Controlaramt és a Hofwirtschaftsamt ellenőrizték a tevékenységét.

Bécsben, a Hofburg Leopoldi és Amalien-szárny alatt húzódó három emeletes birodalmi pince egyik ágát tokaji ágnak hívták. A pince élén állt a Hofkellermeister, alatta számos alkalmazott. 1771-ben Mária Terézia bevezette a „Tokajer Weininspektor” állást a pincében lévő tokaji borok kezelésére.

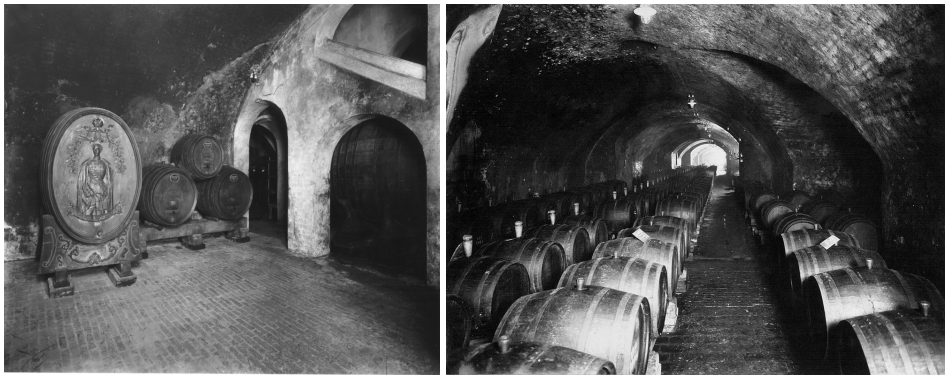

6. ábra. Az egykori bécsi Hofkeller 89

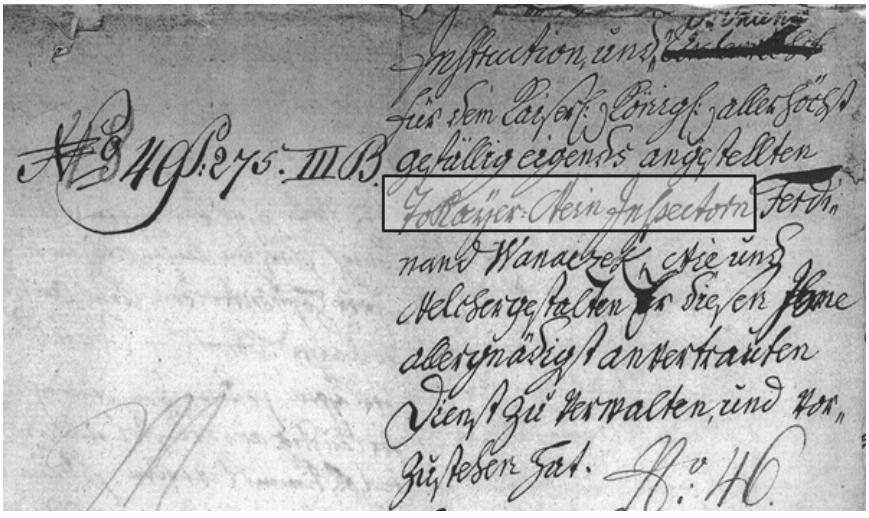

7. ábra. Munkaleírása a tokaji Weininspektornak

Szoros kapcsolatban állt a Hofweingut-Verwaltung Béccsel. Odaküldték az elvégzett munkákról szóló részletes beszámolókat, fontosabb ügyekről tárgyaltak, és később, amikor már volt távirat, engedélyt kértek a szüret kezdésére, és a mustfokokról jelentéseket küldtek.

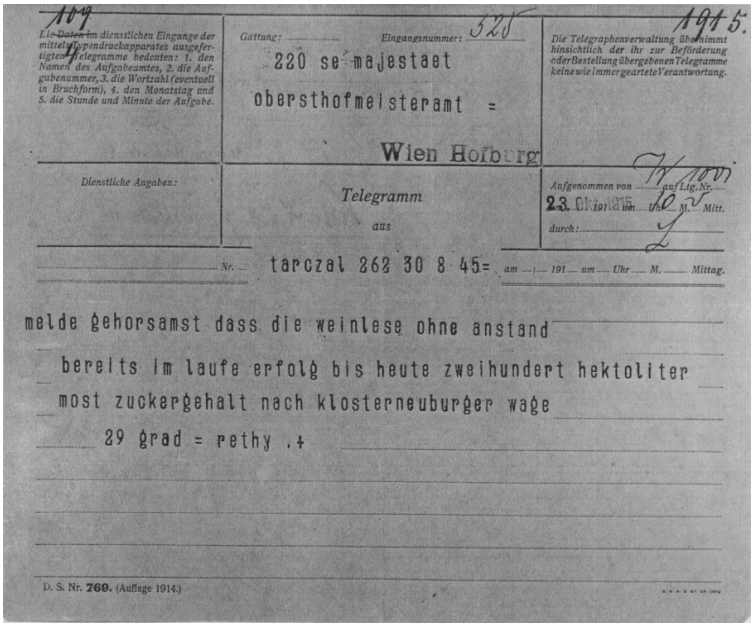

109 1915.

Die Daten im dienstlichen Eingange der mittels Typendruckapparates ausgefertigten Telegramme bedeuten: 1. den Namen des Aufgabeamtes, 2. die Aufgabenummer, 3. die Wortzahl (eventuell in Bruchform), 4. den Monatstag und 5. die Stunde und Minute der Aufgabe.

Gattung: Eingangsnummer: 525

220 se majestaet
obersthofmeisteramt =
Wien Hofburg

Die Telegraphenverwaltung übernimmt hinsichtlich der ihr zur Beförderung oder Bestellung übergebenen Telegramme keine wie immer geartete Verantwortung.

Dienstliche Angaben:

Telegramm
aus

Aufgenommen von W 1001 auf Ltg. Nr.
23. Okt. 1915 um 10 Uhr 5 M. Mitt.
durch: L

Nr. tarczal 262 30 8 45= am 191 um Uhr M. Mittag.

melde gehorsamst dass die weinlese ohne anstand
bereits im laufe erfolg bis heute zweihundert hektoliter
most zuckergehalt nach klosterneuburger wage
29 grad = rethy .+

D. S. Nr. 769. (Auflage 1914.)

8. ábra. Szüreti távirat Bécsbe mustfok jelentéssel

Mivel a koronabirtokok több bort termeltek, mint amennyi fogyott, a 20. század elején már foglalkozhattak a borok értékesítésével. A borok palackban kerültek piacra, de emellett tokaji bonbonokat, és tokaji Cognacot és Vermutot is készítettek. Jelentős marketing tevékenységet is folytattak: indultak a Hofkeller tokajiak borversenyeken, árlistákat nyomtattak, és képeslapok hirdették a tokaji minőségét.

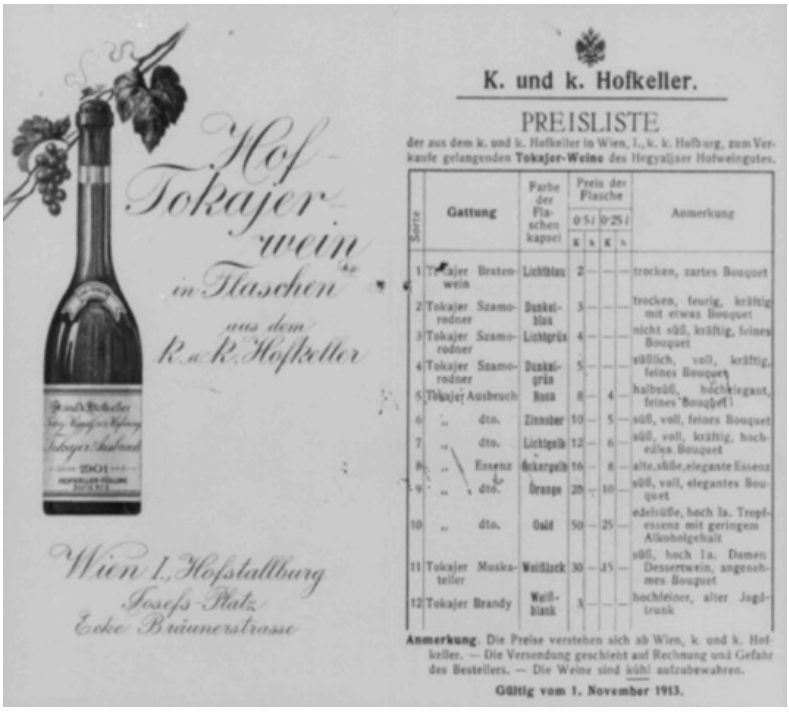

9. ábra. Udvari pincéből származó tokaji borok árlistája (1913)

A borok legnagyobb értékesítését 1918-ban, az első világháború végé felé bonyolították, amikor a Bécsi Hofzahlamt pénzhiány miatt már alig tudta kifizetni az udvari alkalmazottak béreit. Fuchs Lajos tolcsvai borkereskedő közreműködésével 15 millió koronáért 600 hektoliter tokajit adtak el a „Reichsdeutsche Weinzentrale”-nak. Fuchsnak 1918.október 15-én adományozták a királyi magyar tanácsos címet, míg a Hofkellerverwalter Joseph Franz Renglovicset magyar nemesi rangra emelte.

A Monarchia összeomlása után még egy darabig üzemeltették a Hofkellert. A háború után megmaradó tokajit (32 000 palack és 35 hektoliter, hordókban) átadták a háborús rokkantak pénzalapjának. 1925-ben egy borozót nyitottak, amelyben eladták a Hofkeller borokat. Az Alte Hofapotheke (ma már nem üzemel) még a 20. század 80-as éveiben is rendelkezett medicinalis tokajival.

10. ábra. Udvari tokajiból készített bonbonok

A Hofkellert a második világháborúban légvédelemi teremnek és parancsnoki központnak használták, ezután gipszmodell raktár lett. Azóta nem használják, és csak külön engedéllyel látogatható, mert az osztrák államfő irodái vannak fölötte.

A Habsburg tokaji a művészetekben

Legendás bor volt a Habsburg tokaji, így nem véletlen, hogy számos irodalmi műben, művészeti alkotásban fordul elő. Különböző szerepet töltött be az alkotásokban, legtöbbször mint ritka, kincsnek számító italt említik, de megjelenik gyógyszerként is, értéktárgynak vagy olyan anyagnak, amely különleges tulajdonságokkal bír. A korlátozott hely miatt a sok példa közül csak három jelentősebbet mutatok be.

A „My talks with Dean Spanley" című regényben Imperial Tokay segítségével a főhős visszaemlékszik egy korábbi életre. 2008-ban filmesítettek meg a történetet.

„Ich habe eine Flasche **Imperial Tokay** im Keller," sagte ich.
„Imperial was!" fragte der Dekan.
„Imperial Tokay," sagte ich.
„Imperial Tokay," wiederholte er.
„Ja," sagte ich. Denn ich hatte diesen von einem Freund geliehen bekommen, der irgendwie in den Besitz eines halben Dutzend Flaschen dieses seltenen Weins gekommen war, der bis vor kurzem nur auf Befehl der **Kaiser von Österreich** entkorkt wurde. Wenn ich sage, einen Wein zu verleihen, dann meine ich, dass ich meinem Freund, der absolut unwissenschaftlich war, sagte,

dass ich etwas von diesem Dekan in Erfahrung bringen wollte, und dass ich keinen anderen Weg dafür sah, als ihm einen Wein anzubieten, dass er, wenn er sein übliches Trinklimit erreicht hatte, über diesen Punkt hinaus gehen würde … Ich bezweifle, dass meine Forschungen, die ohne diesen **Imperial Tokay** unmöglich gewesen wären, ihn in irgendeiner Weise interessieren. Nun, der **Imperial Tokay** wurde hereingebracht, und ich goss Dekan Spanley ein Glas ein. Er trank es auf der Stelle aus. Ich weiß nicht, ob ein Dekan eine andere Vorstellung vom Himmel hat, eine klarere Vision, als der Rest von uns. Ich kann das nur vermuten auf Basis dessen, was ich in seinen Augen sah, als er den **Imperial Tokay** trank.

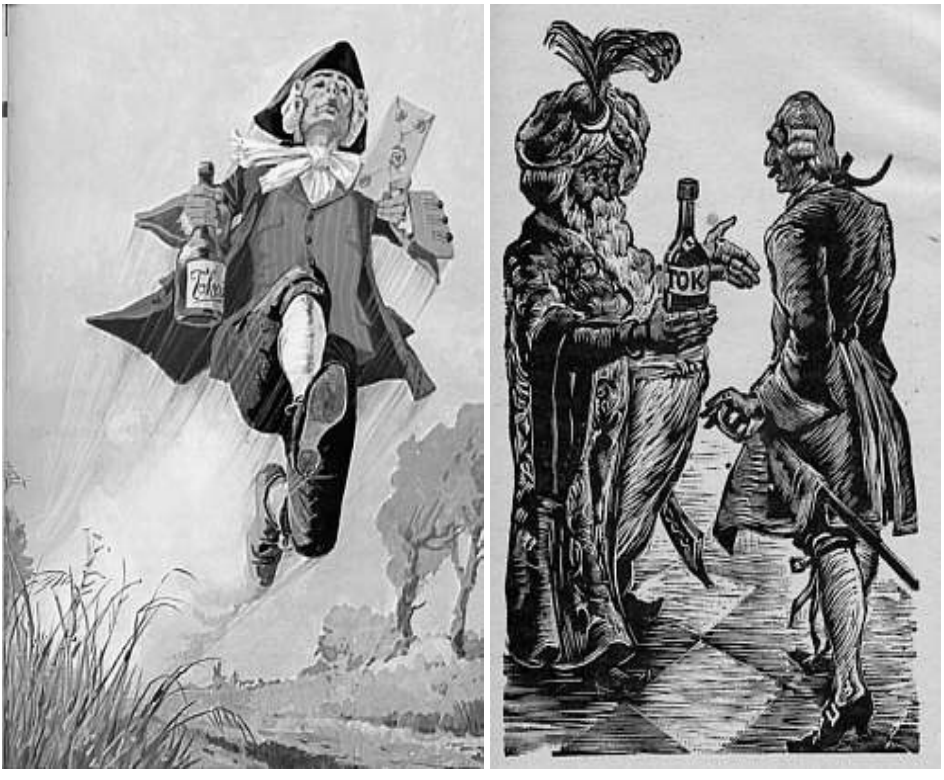

11. ábra. Münchhausen illusztrációk
(A közölt reprodukciókat a szerző készítette)

12. ábra. Romy Schneider, mint tokajit fogyasztó magyar királynő a „Sissi - Schicksalsjahre einer Kaiserin” című filmben (1957)

Tokaj titkai

Zelenák István

A Tokaji borvidéken a szőlő igényei, s különösen az elvárt utóérés számára jó klímánk, a felszín tagoltsága és a mikroklíma különbségei miatt nagyon sokféle kiváló ültetvény található. Évszázadok óta folyik a területi klasszifikáció, mely a jelenlegi borpiac elvárásai szerint újraértelmezést nyer. A termőhelyek adottságai szerint nagyon sokféle kiváló bor terem.

A termőtáj gyakori kőzet- és talajtípusai szerint többféle borstílus jellemző a birtokokra. A lösz egyszerűbb, illatos, karcsúbb bort ad. Savakban gazdagabb a veres nyirok termése. Az andezit és riolitláva törmeléklejtőin a gyökérzet által kihasználható réteg vastagsága különböző feltételeket jelent a lejtő felső és hegylábi szintjein. A földásványokban gazdag, kőtörmelékes sovány talaj a legösszetettebb, tömör szerkezetű, hosszú életű borok termőhelye.

Mi, ezen a „pannon, vagy mediterrán típusú tájon" élők bizonyosak vagyunk abban, hogy borainknak a világ legjobbjai között van a helyük, s az aszú pedig egyedül foglalja el a trónt. Ezt olyan titkoknak köszönhetjük, melyek együttes hatása teremti ezt az értéket. A titkok komplex rendszert képeznek, s mi ezeket külön-külön egy-egy csodának tartjuk. Vagyis mindegyik egyedi, különleges tény, vagy jelenség. Ebből következik, hogy valamelyik tényező hiánya, vagy időleges kiesése eltérő helyzetet eredményez. Ilyenkor nem valljuk szerencsésnek magunkat. A borászok számára igazi kihívást jelent a titkok megismerése. Ezek a titkok:

1. A „vénasszonyok nyara". A legelső titok: a hely szelleme, a genius loci. A sokféle feltétel együttes létezése. Ennek lényege az aszútermelés lehetősége. Sok édes bort termő helye van a világnak, de Tokaj egy vonatkozásban mindegyiktől különbözik. Ez pedig a vénasszonyok nyara.

A Kárpát-medence belsejének szélsőségesen szárazföldi, vagy éghajlattani kategóriával mondva „nedves kontinentális" éghajlata, ahogy a Kárpát-medence belsejéről mondani szokták: a legnyugatibb sztyeppék és sós tavak világa. Ennek tudható be, hogy Tokaj és Ruszt a két legjobb aszútermő vidék. Tokaj és Ruszt sajátossága a Fertő-tó és a Tisza-Bodrog mocsárvilágának hatása: ez a tömeges aszúsodás okozója.

Eszerint a szélsőséges szárazföldi éghajlat egy speciális, párát adó vidéke, s egy szintén egyedi, utóérést biztosító kései napfényes időszaka együtt eredményezi Tokaj csodáját: a botrytiszes aszú keletkezését.

A csodák azonban ritkák, vagyis nem minden évben van tömeges aszúsodás. A csoda nem egyszeri pillanat: a szőlő érési időszaka egészének kedvező alakulása szükséges. Például esős szüreti idő a már létrejött csodát megsemmi-

sítheti, mint 2009 őszén történt. Ennek ellenkezője következett be 2011-ben. A már érő szőlőre féléves száraz időszak várt. A töppedés, vízvesztéses utóérés némi botrytis fertőzéssel kései szüretelésű termést eredményezett.

Más években a szeptember végi-október eleji kiadós esők elmaradása, vagy a hűvösre változó időjárás meggátolhatja a szőlő héjának beérését, elvékonyodását, s az addig kedvező érési folyamat méltatlan befejezést nyer. Ezért a régi közmondás: „Az időjárás a mester!" Szükség van az égi hatalmakra. Így is értelmezhető a misztikum: Bacchus trónja a Kopaszon van.

Tokaj szőlőtermelői az aszú keletkezésének sok-sok feltételét megfigyelték már. Megtanulták: nem minden évben lehet számítani a tömeges aszúsodásra.

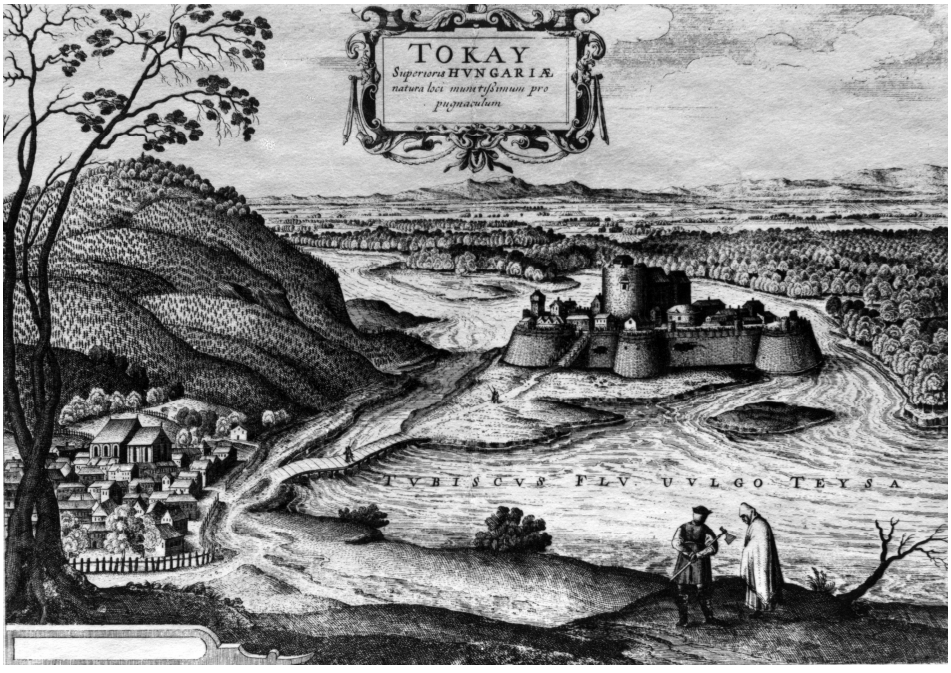

Tokaj a 17. század közepén

2. A második csoda az első következménye: a nektár keletkezése. A botrytis és a szőlőszem legteljesebb kapcsolata, vagyis a „nemes rothadás". Az aszúszem az utóérés különleges terméke, a szőlőbogyó beltartalmának koncentrált megjelenése.

A világ sok aszútermő vidékét úgy ismerjük, hogy kisebb mértékben történik aszúsodás, ezért a szőlőcukor koncentrációja kisebb mértékű, mint Tokajban. Vagyis a nemes rothadás ismereteink szerint Tokajban megy végbe a legteljesebben.

A bodrogkeresztúri Bacchus-szobor

A tállyai Bacchus-szobor

A penészgombák egyszerű és nagyon elterjedt élőlények, ez esetben azonban ténylegesen csodát művelnek. A körülményeket az érett, cukorban gazdag szőlőszemek, a szőlő víztartalmának elvesztése, a napfényes, meleg időjárás és a hajnali ködök befolyásolják. Kiadós eső után a már megtelepedett nemes penész 10-15 nap alatt képes aszúvá változtatni. A botrytis bonyolult gombafonalai behatolnak a szőlőszembe, felgyorsítják a vízveszejtést, vagyis magas cukortartalom mellett őrzik meg a szőlőszemek íz- és zamatanyagait, extrakt tartalmát. Ez ember számára értékes, sőt bizonyos vonatkozásban gyógyító anyag jön létre.

A leírt folyamatban a szőlőfajtának is szerepe van: íz- és aromaanyagai szerint meg lehet különböztetni a tokaji fajtákra jellemző aszúszemeket. Az aszúszemek fajtajellege töppedés alkalmával felerősödik.

3. A harmadik csoda: szőlő és bor. A szőlőnövény, az élet és a gazdagság jelképe, s terméke a bor, az átváltozás és a megújulás szimbóluma. Mindkettő különleges, mindkettő az emberi érzések, gondolatok, a filozófia és a művészetek forrása és visszatérő témája.

Szőlő és bor az emberiség közös kincse. Tokaj esetében az aszútermő szőlő „tulajdon fajtája" a furmint, társai a hárslevelű, a muskotály és a gohér. Újabban a zéta és a kövérszőlő is elfogadottá váltak. A fenti szőlőfajták borai a tokaji borkülönlegességek.

A furmint ősei széles körben elterjedtek a Kárpát-medencében, igazi autochton fajta. Tokaj vidékén 1611 óta bizonyítottan él. Itt lett „világfajta." Több évszázad helyi fejlődése tette a borvidék vezető szőlőfajtájává. Más vidékeken kevésbé sikeres a termesztése. A furmint és társai sajátos szerepe az aszúsodás és rájuk jellemző ízek világa.

4. A negyedik csoda a Tokaji borvidék vulkáni eredetű, rendkívül sokféle, s a szőlőnövény számára különlegesen kedvező termőtalaja.

A részben felszíni, részben felszín alatti vulkáni láva és tufarétegek szerkezetileg tagolt, mozaikszerű geológiai kifejlődés útján létrejött sokszínű tájat eredményeztek, ahol gyakran egyetlen hegyoldalon is többféle alapkőzeten ment végbe a talajok keletkezése. Legnagyobb kiterjedésben olyan riolittufákon keletkeztek a talajok, amelyeket az utóvulkáni működés jelentősen átalakított. Gyakoriak a lávák mállásával létrejött lejtőtörmelékek és a lösszel kevert, vagy fedett vulkáni kőzetek. A szőlő és a bor szempontjából fontos, hogy az ültetvények jelentős része zeolitokon, különleges, nyomelemekben gazdag riolittufa málladékokon fekszik.

A tokaji szárazborok és az aszúk egyaránt sajátos ásványi tartalmat, egyedi ízeket tartalmaznak, mert a szőlő gyökerei behatolnak az alapkőzetekbe, s a növény képes a termőhely sajátosságait megjelenítő borokat teremni.

Úgy ismerjük a borvidék termőtájait, hogy visszaadják a kőzetek és talajok egyediségét. Ehhez az ültetvények helyének jó megválasztása, s a termőhelyek klasszifikálása szükséges.

5. Ötödik csodának tartjuk az emberi teljesítményt, vagyis a tokaji borvidék termelőinek és tudós fejlesztőinek ezer éves tapasztalatát, mely a magyar honfoglalás óta felhalmozódott Tokaj vidékén. Ennek főbb mozzanatai: a termőtáj kiválasztása (10-13. század). A Kárpát-medencében a magas hegyek és a vizek kivételével mindenütt megél a szőlő, de borvidék nem mindenütt alakult ki.

A borvidéken belül a kereskedelmi forgalomra méltó borok termőhelyei, a napos hegyoldalak, védett hegylábak kiválasztása (13-16. század).

Az aszútermés tudatos felhasználása (16. századtól).

Sajátos társadalomszerkezet (a 13. században a „vinitorok" telepei, majd mezővárosok) és gazdasági szervezet (szőlőtermelő majorságok, bebírók vagyis extraneusok birtokai, paraszti árutermelés) kialakulása.

Szakemberek sokasága, a szakmai tudás felhalmozása (vinitorok, vincellérek, paraszti „vinclérek", intézők, pincemesterek), szőlész és borász szakemberek képzése.

A szőlőhöz és borhoz kötődő úzusok jogszokások, mezővárosi „törvénykönyvek", majd a táj sajátosságait külön kezelő törvénykezés létrehozása. Az egységes borvidék, majd az eredetvédelem szervezetének, jogi kereteinek megteremtése.

A szőlőfajták kiválasztása (16. századi eredmények a pataki kollégiumban, majd 18. századi tudományos eredmények).

Az eredetvédelem, minőségvédelem eredményei, harc a borhamisítás ellen. A világ első „zárt borvidéke" létrehozása (1737).

A táj termőkapacitásának sokszori megújítása (rekonstrukciók) és a piacokért folyó küzdelem. (A történelem és a természet csapásainak leküzdése).

Az aszú és a száraz borok készítésének megújítása napjainkban. A termőtáj borászai a rendszerváltás után ismerték meg a borászaink a piac több évszázad alatt kialakult ízlését, ezt elfogadva kezdtek bort készíteni. A múlt tiszteletéhez a megújulás eltökéltsége társul. Fel kellett ismerni, hogy az édes borban nem az érleltség és a magas cukortartalom jelenti a vonzerőt, hanem a harmónia, a finom savak egysége és a komplexitás. Ezt nevezzük a bor élvezeti értékének.

A borászok véleménye, hogy Tokajt adottságai a világ legjobb termőhelyei közzé sorolják. Kevésbé szerényen fogalmazva, mi a legjobb adottságú borvidéknek tartjuk, melyhez Burgundia adottságai állnak a legközelebb. A történelem során azonban Tokaj sokszor elpusztult. „Ha nyugaton lennénk, világhírű lenne borunk!" – mondják a szomorú tapasztalatot a borászok. Most éppen az 1945-ben félbeszakadt fejlődésen átesett, sok évtizedig ellentétes irányban, a mennyiségi elv szerint működő borvidéket kell minden téren megújítani.

Miközben a hagyományok tiszteletéről beszélünk, mai piaci igényeknek megfelelő friss, gyümölcsös és telt borokat kell készítenünk. Tokaj borvidékén nagyon sok kiváló szakember van, s általános a törekvés a termőhelyek adottságai kihasználására.

A tokaji borászok keresik annak módját, hogyan kell megfelelniük korunk kihívásainak. Milyen a jó borász? A szőlőtermés és a borkészítés sokrétű elméleti és gyakorlati ismeretére, szerénységre, hitre és elhivatottságra, a tökéletes eredmény elérésének szándékára, újító szenvedélyre, s még számos jó tulajdonságra szüksége van. A szőlő, az ember, az ősök, a múlt, a szülőföld és a munka tisztelete és szeretete, kitartás, akarat, eltökéltség mind szükséges. A legjobb borok készítésére csak ilyen szakembereknek van esélyük.

A borvidék termőhelyei

A borászok másik izgalmas feladata a termőhelyek kiválasztása és saját birtokuk megismerése. „Hegyalját a Jóisten jókedvében teremtette" – tartja a régi vélekedés. Vagyis sokfelé találunk jó termőhelyeket és sokféle jó bor terem. A Hegyalján a dűlő maga a misztikum – mondják az ültetvények gazdái. A jó gazdának több tudományág megismerésére is szüksége van. Egyik a geológia és a geokémia.

Sok összetett és érdekes tája van a világnak, közöttük talán Tokaj a legizgalmasabb. Tűz és víz együtthatása is közrejátszott különös földásványai létrejöttében. A kb. 15 millió éve létrejött vulkáni hasadéköv mintegy 5 millió éven

át az izzó anyag felfelé áramlása jegyében zajlott, s ez alatt hatalmas mennyiségű riolit ártufa, majd riolit- és andezit láva került a felszínre. Lemezmozgások, földrengések történtek, állandó változás zajlott, s a felhalmozás közben az anyag átalakulásának sokfélesége különleges kőzeteket, ásványi összetételt eredményezett.

A borok sajátos ízeit, könnyűelemekben való gazdagságát ma már a tudomány, elsősorban a biokémia is meg tudja magyarázni. A terület szubdukciós övezet része. Vagyis az óceáni kőzetlemez alábukik a szárazföldi lemez alá. Itt megnövekedő nyomás- és hőmérsékleti viszonyok között, két lemez határán illóanyagok szabadultak fel. Az illóanyag felhalmozódott a felette lévő kőzetrétegekben. A vulkáni magmakamrákból pedig felfelé áramlott az izzó kőzetanyag. Ezek a vulkáni felhalmozódások a felszín arculatának meghatározói. Sajátos geológiai folyamat egyedi összetételű kőzetek keletkezésével járt. Ez az egyediség hasznosul a szőlőtermelés során.

Az andezit rétegvulkánok anyaga semleges összetételű, 55-60%-os kovasavtartalommal. A riolit-vulkánok egységes tömbjei savanyú összetételűek, az előbbit meghaladó kovasavtartalommal.

A kőzetek mész-alkáli jellegű fő elemeik mellett jelentős mésztartalommal bírnak, emellett nyomelemeket (bór, klór stb.) is tartalmaznak. Ezek a vizes oldatokban könnyen mozgó nyomelemek a bór, klór, bárium és subidium. Ezek a szubdukciós folyamatban felszabadulnak a szárazföldi lemez üledékeiből, vagy az óceáni lemezből.

A Tokaji- (Zempléni-) hegység kőzetanyaga az óceáni kéregből származik, melynek jellemzője a bárium és a bór magas koncentráltságban létrejött mennyisége. A kőzetek keletkezésének általános jellemzője ezeknek az olvadással együtt járó felszabadulása. Ezt bonyolítja, hogy a nyomáscsökkenéssel kiegyenlítés jár, ezért felboltozódás zajlott. A hőmérséklet ugyanakkor emelkedik, s az olvadás közben könnyen mozgó nyomelemek keletkeznek.

A kb. 15 millió éve indult, s 5 millió éven át tartó meredek alábukási folyamatban keletkezett vulkánok anyagában az andezit és a riolit közel azonos arányban van jelen. Ebben a zónában az ún. utóvulkáni működés forró-vizes oldatok felfelé áramlása és átalakító hatása bontakozott ki, s átalakult kőzetféleségek keletkeztek. A különleges vulkáni kőzetekből a szőlő káliumot, kalciumot és nyomelemeket tud felvenni. A lösztalajok alatti vulkanitok is kedvező hatásúak.

A biokémia segít megértetni, hogy itt nagy savtartalmú és ásványi anyagokban gazdag borok készülhetnek. A magas savtartalom az aszúnak is jellemzője.

Sokféle klimatikus, időjárási adottság ismerete szükséges. Ezekből most a cukrosodás témáját emeljük ki. A természetes folyamatok komplexitása abban is jelentkezik, hogy a napsütötte, déli kitettségű lejtők erőteljes cukrosodási folyamattal, a környező mocsarak, folyók magas páratartalmú levegője kedveznek a botrytiszes borok keletkezésének. Mindezt az időjárás változatossága különböző „évjáratokkal," s a mikroklimatikus viszonyok egyedi helyzetekkel társítják.

A szőlő érésének, a cukrosodásnak megvannak az évszázados tapasztalatai. Az utóbbi évtizedekben mérések és elemzések tudományos eredményei ezeket megerősítették. A „szőlőöv" északi határvidékén fekvő borvidékünk déli, délkeleti és délnyugati kitettségű lejtői nem alul és nem a nagy magasságokban, hanem a kettő közötti övezetben, elsősorban a napsugárzás áldásos hatás következtében és más kedvező körülmények együttes megléte esetén olyan bortermést adnak, mely nagyon magas beltartalmi értékekkel, ízekkel és zamattal megáldva egyedi italt, a tokajit jelentik számunkra. Ezért mondták eleink: hegyeink gyönyörűséges jó bort teremnek.

A borvidék „mozaikszerű" táj, kis távolságokon belül egészen különböző adottságok befolyásolják a termés, a bor milyenségét. A termőhelyek egyediségének néhány példája:

A Tokaji-hegy geológiai múltja, felszínfejlődése és termőhelyei

A Tokaji-hegy alacsony tájakból szigetszerűen kiemelkedő vulkáni kúpja törésvonalak metszéspontjában épült fel. Keletkezése nem választható el az egész vulkáni övezet létrejöttétől. A hegy kialakulásának szakaszai:

A vulkáni vonulat kialakulása kb. 16-14 millió évvel ezelőtt kezdődött, amikor a földkéreg törésein át gázdús explóziós anyag került a felszínre, melynek eredményeként a középkori üledékekre vastag riolittufa réteg halmozódott fel. Később ismétlődő erupciós folyamat eredményeként riolit- és dacitláva jutott a felszínre, s ezek kikristályosodott anyaga képezi a hegység magas hegytömegeit. Az említett riolit „ártufa" képződménynek déli elvégződésénél alakult ki évmilliókkal később a különálló Tokaji-hegy. Kora is, anyaga is különbözik a hegység közeleső riolittufa-képződményeitől, melyek legközelebbi része a bodrogkeresztúri „fehérkő" bánya környéke.

Kb.11-12 millió éve a riolittufa felszín déli peremének egyes részeire a töréseken át „savanyú" oldalékanyag (riolittufa) rakódott. Riolitláva kúpok keletkeztek, ezek a tarcali Terézia-domb, Henye és Nagy-Kövesd, s a keresztúri Dereszla és a Lebuj sziklája a Szentkereszt-hegy elvégződésében. Ezek a lösszel és nyirokkal fedett kúpocskák kapcsolják a hegyet a Tokaj- (Zempléni-) hegység többi részéhez.

A pannon időszak elején a magmakamra mélyéről neutrális olvadékanyag áramlott a felszínre, kialakult a táj legjellemzőbb eleme a Kopasz dacitkúpja. A láva nemcsak a Kopasz fő kráterén, de kis parazitakrátereken (Kis-Kopasz, Szentkereszt-tető, Szeles-tető) is a felszínre tört. A lávaárak néhol feltorlódtak, majd folyamatosan lealacsonyodtak. Elvégződésük vagy a mai felszín közelében, vagy 40-60 m mélységben van.

A pannon időszakban a Kárpát-medence megsüllyedt, s tenger öntötte el, melyből a vulkáni kúp szigetszerűen emelkedett ki. A tenger a Keresztúri-nyeregben is hullámzott. Szintje a jelenlegi 120 m tengerszintfeletti magasság-

ban volt. A hegy szerkezete a kéregmozgások ellenére lényegében nem változott. A korszak végén erőteljes lepusztulás, mállás és nyirokképződés indult meg. A tenger feltöltődött.

A negyedkor elején (levantei időszak) folytatódott a lepusztulás és a völgyek képződése. A jégkorszakban a fizikai mállás és a lejtők alján az anyagfelhalmozódás nagy méreteket öltött.

Az utolsó eljegesedés (würm) idején az erős északi, északkeleti szelek a Bodrogköz és a Nyírség homokfelszínei finom poranyagát felkapták és a hegyek keleti lábain és oldalain lerakták. A lösz vastagon elfedte a megelőző időszak felszíni formáit. A tokaji lösz keletkezése kb. 50000 éve kezdődött.

A jégkorszakot követő felmelegedés időszakában a csapadékvíz lett a legfontosabb felszínformáló erő. A lösz vízben oldódik, ezért erőteljes a vonalas erózió és a hegylábi anyagfelhalmozódás. Mély árkok és löszmélyutak keletkeztek.

A Tokaji-hegy déli lejtője a tarcali templomoktól a tokaji hídig terjedő Mézesmál, melyet először egy 1435-ben kelt dokumentum említ. Ezen kiváló ültetvények sora helyezkedik el, melyek az aszútermelés kiemelkedően jó termőhelyei. (Királygát, Agyag, Deák, Barát, Bige, Melegmáj (Cserfás), Túrzó, Szarvas, Kócsag, Tajpó, Baksa, Nagyszőlő, Hétszőlő, Lencsés, Szerelmi, Óvár és még számos más).

A tokaji Hétszőlő: A Tokaji-hegy egyetlen vulkáni kitörési ciklusban, ismétlődő lávafolyások anyagából kikristályosodva épült fel. A csúcsból egyetlen irányban nem indult lávaár: délkelet felé. Itt a hegy meredeken induló, majd enyhére váltó lejtővel éri el a síkot, melynek tszf. magassága 95 m. A lejtőszög alul 5-10, fentebb l5-25 fok között van. Ennek a 400 méter szintkülönbséget befutó lejtőnek 110 és 350 m. tszf. magasságok közötti mikrotájain fekszik a Hétszőlő birtok.

A birtok tengelye a kis eróziós völgyben induló Kusaly-árok, ettől nyugatra a Nagyszőlő fekszik, háromszög alakú elvégződése a Kungyörgy-dűlő. Felette a Ménesoldal parlagterülete húzódik, melynek csak kis része tartozik a birtokhoz. Itt nyitották az 1930-as években a Bináth-kőbányát. A Kusaly-ároktól keletre délnyugati fekvésben helyezkedik el a névadó Hétszőlő-dűlő, felette a magasan fekvő Kusaly- és Kis Garai-dűlők. Utóbbi dűlőben van a birtok határát képező Hubertus-kőbánya. A peremi ültetvények egy-egy dombvonulatra kapaszkodnak fel, s körülölelik a medenceszerű öblözetet képező birtokot.

Ezen a területen már legalább 800 éve szőlőtermelés folyik. A Tokaji-hegy déli lejtőit a tarcali templomoktól a tokaji templomokig terjedően a XIV. és XVIII. század között Mézesmál néven emlegették. A név jelentése: édes szőlőt termő lejtő. A Hétszőlő a legkedvezőbb fekvésű, s egyben a legjobb aszútermő. Lejtőszöge alul 15, feljebb 20 fok körüli. Déli-délnyugati kitettségű, nyugati pereme katlanszerűen lemélyül. A terület jelentős része a 120-150 tengerszint feletti magasságokba esik, ami a napfény és a hőmérséklet érvényesülésében a legjobb.

Hegyalja egyik leghíresebb promontoriuma: a tokaji Hétszőlő

A Nagyszőlő kisebb lejtőszögű, alacsonyabb dombhát, aminek keleti pereme szintén lemélyül, s ezért a Hétszőlővel együtt katlant alkot. Ez az aszúsodásban előnyös, mert reggel sokáig megül a párás levegő.

A Kungyörgy a legkedvezőbbnek tartott délkeleti fekvésű, kb.15 fokos lejtőszögű dűlő. Alatta a Kassa-városnak nevezett lankás területtel együtt, szintén jó aszútermő rész.

A Kis-Garai a terület felső része, átlagos magassága 300 m körül van. Mivel a csapadékvíz erről gyorsan lefut, rosszabb a talaj vízháztartása. Ezért száraz években sok napfény mellett sem terem elegendő aszút. Ezt az állandó széljárás is akadályozza.

A klimatikus tényezők szerepe (A tokaji Hétszőlő példája)

A jó minőségű borok készítésében a talajnál is fontosabb szerepe van az éghajlatnak. Vidékünk éghajlata kifejezetten kontinentális, a mérsékelten meleg, mérsékelten száraz típusba tartozik. A napsütéses órák száma évi 1900 óra fölött van. A középhőmérséklet 9, 7-9, 9°C fok, a vegetációs időszak középértéke 17°C fok. A napi középhőmérséklet ebben az időszakban 189 napon át 10°C fok körül van. A maximális hőmérséklet a nyár közepén 33°C fok, a minimális hőmérséklet -15, 5°C fok, ami rendszerint nem tartós.

A csapadék évi mennyisége 590-630 mm körüli, meglehetősen változó. Nyáron ebből 370-380 mm körüli mennyiség hullik. A hőségnapok száma kb.40 szokott lenni. A hideg ÉK-i szelektől a hegy a Hétszőlőt megvédi. Az ültetvényen fagyzug nincs.

Az éghajlat tehát kedvez a szőlőtermelésnek, azonban az időjárás szeszélyessége miatt ez egyes évekre nem vonatkozik. Esetenként késik a tavasz, néha virágzáskor köszönt be hideg és erősen szeles idő. Vagy nyáron többhónapos aszály gátolja a növényzet fejlődését. Nem terem jó minőség, nem következik be aszúsodás, ha szeptember elején nincsenek áztató esők, s elmarad a „vénaszszonyok nyara", azaz az utóéréshez szükséges száraz és meleg idő. Az érő bogyók rothadásához vezet, ha ilyenkor hosszantartó esős, párás idő van. Vannak tehát jó és rossz évek, s ennek megfelelően jó és rossz évjáratú borok. Tapasztalat szerint 10 évből 3-4 szokott jó minőséget hozni.

A kiemelkedő minőség létrejöttében különleges szerepe lehet a mikroklímának. Például a Hétszőlő kiváló fekvésű lejtőin fontos fenológiai időszakokban /virágzás, érés/ a talajfeletti légrétegben 4-5 órán át 2-4°C fok hőtöbblet alakulhat ki a hegylábi helyzethez képest. Ilyenkor gyorsabban és tökéletesebben zajlik le a virágzás, illetve gyorsabb és eredményesebb a bogyók érése.

A mádi Királyhegy és környéke

A Királyhegy, a hozzá kapcsolódó Kővágó, s a közeli Becsek dombjai közötti völgyület és hegylábi részek a Tokaji borvidék egyik meghatározó, varázslatos területe tájképi és termőhelyi értékeit tekintve egyaránt.

Régi tapasztalat szerint a Tokaji-hegy és a mádi Királyhegy az aszútermelés legnevesebb helyszínei. Mád környékén, a szerencsi limnikus félmedencében, melyhez a mádi dombok szerkezetileg tartoznak, tengerbe hulló tufaanyag, mélységi láva felhalmozódás, majd az utóvulkáni működés során a forró vizes oldatok és gőzök, a kitörő gejzírek és hőforrások átalakították a már régebben fejhalmozott tufarétegeket.

A mélységi vulkánosság volt jellemző erre a területre, majd kb. 10-11 millió éve észak-kelet felől savanyú andezitláva borította be a felszín jelentős részét, s a magasabb hegyek felső szintjeit ez képezi. Szélei elvékonyodnak, s felszabdalódva kisebb részleteket fednek. A földtörténeti negyedkorban megemelkedett a hegység, s erőteljes csapadékvíz erózió pusztította. A mai domborzati viszonyok nagyrészt ennek a következtében jöttek létre. A keményebb kőzetek kipreparálódtak a fedőrétegek alól. A puha tufák az erózió áldozatává lettek, s ez különösen nagy felszínkülönbségeket okozott. Ahol azonban kovás kőzetek, vagyis a kovasavas átalakulásban megkeményedett tömbök ellenálltak az eróziónak, ezen kívül pedig a felszínt befedő andezit lávanyelvek által megvédett tufarétegek magasan maradtak.

Mád környékén, ahol a borvidék szőlőinek kb. egyötöde található, az ültetvények főként riolittufákon települtek. Nem is talajon, hanem a mállott kőzeten folyik a termelés. Ezek között az átalakult riolittufák közül a vöröses és barnás változatokban előforduló kovás, kemény szikláktól durva homokszerű tufaformációkig, vagy a finom porcelánföldig a mállott anyagok sokfélesége található. Mátyás Ernő geológus szerint kb. száz konkrét formában, sokféle színben és megjelenésiben előforduló riolittufák, földásványos zeolitok közös tulajdonsága, hogy a legtöbb erősen mállik, s így a szőlő gyökerei segítségével ásványi anyagai felszívódhatnak.

A Királyhegy tetejét andezit fedi, a kúp alatt azonban limnokvarcit halmozódott fel. Az egykori gejzírek és felfelé áramló melegvizek övezete ez. A hegy oldalában nyitott bányában porcelánföldet bányásznak, a felszínt vöröses málladék borítja. Ez alatt a hegy palástja felső övezetében riolittufa, majd egy szinttel lejjebb andezittufa található, a déli lejtőre keresztben hosszan elnyúlva. Végül a palást legalján durva homokszerű tufa borítja a völgyet. A hegy csúcsa és a Burja között kovás riolittufa gerinc ível a Veresek felé, anyaga már a Becsek közönséges fehér tufáihoz tartozik. Ez utóbbi kis gerincét egy a felszín alatt másfél-két méterre, a lejtő irányában húzódó szelíd kitüremkedés képezi. Ez a birtok a szomszédos domborulatok által csaknem teljesen körbezárt völgyben fekszik, a Királyhegy védelmében. A völgyület a reggeli ködök párája, majd a napnak kitett lejtőn jól érvényesülő napfény és meleg hatására az aszúsodás exponált helye.

A Szent-Tamás dombja keleti, Szilvás-fürdő felé lejtő oldalán porhanyós riolittufán folyik a termelés, melynek talaja esők után kissé vörös lesz. Az ültetvény a délelőtti napfényt jól hasznosítja, de az őszi köd itt is a botrytis terjedését segíti. A délután melege kedvez az aszúszem fejlődésének. A keleti fekvés megmenti a kőporos tájat a nap égető hatásától, azért a savak létrejötte erőteljesebb, mint a domb déli lejtőjén. Mindegyik köves és málladékos ültetvényre jellemző, hogy könnyen veszi át a hőt, s tárolja az éjszakai órákra.

A zombori Királyhegy

A Disznókő Rt. kb. 100 hektár területe az előhegyek övezetében fekszik. Két hegy, a Zombori, vagy Kis-Király, s a keletről csatlakozó Nagy-Hangács lejtőin vannak ültetvényei. A Kis-Király, melynek hátterét a tájban a mádi Nagy-Király képezi, kettős csúcsa (Harcsa-tető, 332 m és Disznókő, 328 m), valamint kiterjedt kettős domború tömbje miatt kaphatta nevét. A környéken sok hegy az állatokról van elnevezve.(Medve, Kakasok. A Harcsa-tető talán a tövében, a Szilvás-patak felduzzasztásával képzett halastó miatt. Keresztúr határában, a Medvehegy lábainál szivárgó vizek helyén a XVII. században szintén volt Halas, ma is így hívják. A Tokaji-hegyet a nép pihenő tevéhez hasonlította.) A Kis-Királyon a két csúcs közötti nyeregben van a Mandulás, s a délnek kitett szomszédjában a Messzelátó. (Ezek nem tartoznak a birtokhoz).

A Kis-Királyhegy a régebbi vulkáni működés eredménye. A geológusok extruzív vulkáni tömzsnek határozták meg. A riolit habláva (igniszpumit) a tájat beborító riolit-ártufa rétegek alatt hatalmas tömbként felhalmozódott, s még felmagasodó csúcsa sem ért a felszínre. A fedőréteg a laza, könnyen málló tufa a kiemelkedések következtében lepusztult a riolitról. Sajátossága éppen az, hogy a csúcsszintjén és a nyugati oldalán, ahol közel volt az erózióbázis, az alapkőzet felszínre került. Alig van rajta talajként szolgáló mállott anyag. Kavics és murva fedi, melyből hatalmas lekerekített sziklák emelkednek ki. A nyugati lejtőkön különösen közel az egységes sziklafelszín, s a munkák során tapasztalható puffogó hang miatt nevezhetik Dorgónak. (Ez a név Tállya határában is előfordul). A csúcs déli lejtője szintén kopár szikla volt, ezért az 1980-as évek telepítési munkálatai közben ide bányameddőt hordtak a közeli keresztúri fehérkő-bányától.

Kőgát a Disznókő keleti oldalán

Az említett sziklák nem egy távolról érkezett lávatakaró részekre bomlása folytán jöttek létre, mint a közeli Lapis, Nyerges, keresztúri Messzelátó csúcsszintjén. A hegyet alkotó riolit kristályszerkezete laza, anyaga üvegszerű, szabálytalan törésfelszínnel válik. A kristályok a határoló síkok mentén könnyen szétesnek. Ennek az a magyarázata, hogy a felszín alatti lávaömlés után zárt térben igen lassan, viszont tökéletesen sikerült a kristályosodás. A Disznókő nyugati lejtőjén a 100 m-t meghaladó szintkülönbség miatt erőteljes volt a lepusztulás, keleti lejtőjén a kisebb reliefenergia miatt fokozatosabb lepusztulás zajlott, s délkeleti irányban egyenletes lejtésű felszín jött létre (Virginás).

Erdőbénye: A természeti lehetőségek és a táj sajátosságai (Béres Rt, Tóth György, Homonna Attila és mások szőlői)

Erdőbényén egyedi bor terem. Erőteljes savak teszik gerincessé és eltarthatóvá. A vulkáni kőtörmeléken és málladékon gazdag és változatos ízvilágú ital születik. Adódik a kérdés: miként keletkezett ez a megkapó szépségű táj? Hogyan jutottak el az emberek a táj kihasználása és formálása során addig, hogy ezen a termőhelyen a tudomány ma ismert eredményei felhasználásával termeljék meg a sajátos bényei bort?

A település a Tokaji-hegység zárt medencéjében alakult ki. Északkelet felől a Horváti-Szokolya (611 m) és a hozzá tartozó hegycsoport zárja le a medencét. Ezek a hegyek 10-11 millió évvel ezelőtti riolitláva-kitörés eredményei. Az izzó láva riolittufa-felszínre halmozódott fel. Ehhez a hegycsoporthoz tartozik a Mondoha (496 m), keletre leereszkedő Felhegy, a Dóka-hegy, Veres. Tolcsva felé a terjedelmes Térhegy, melynek kidolgozott láva-többje a Tolcsva-hegy.

Erdőbénye látképe a Mulató-hegy felől

Egészen más folyamat eredménye az Erdőbényétől nyugati irányban elhelyezkedő Hollós-Molyvás hegycsoport. Fiatalabb, 9-10 millió évvel ezelőtti andezitláva-felhalmozás eredménye, rendkívül összetöredezett és tagolt. Legmagasabb csúcsa a Bényei-Szokolya (607 m). A két hegycsoport közötti hullámos medencében fekszik a település. A Felhegy oldalában, kb. 270 m magasságban ér véget a Szokolya kitörési központja felől egykor felhalmozó-

dott riolit. Szegélye aprózódik, s a kövek lassan haladnak lefelé a hegyoldalon. Ezt a részt a sziklákról Zsákosok névvel illetik a szőlőművelők. Alatta már a könnyen málló riolittufán folyik a művelés. Ez a hegyoldal az egykor Zsabás, ma Omlás dűlő.

A bényei táj nemcsak jó termőhely, de tájképi adottságai révén erőteljes turisztikai vonzerővel bír.

Keresztúrtól Szegilongig: Patricius Borház, Tokaj Nobilis és más birtokok szőlői

Hegyalja egyik jellegzetes övezetének, a Disznókőtől a Szegi Vámos-hegyig tartó vonulatnak a részei a borvidék egyik jellegzetes, összefüggő termőtáját jelentik. A Várhegy Hegyalja egyik jelképe.

Rendkívül érdekes a hegyvidék peremén elhelyezkedő termőtáj geológiai múltja. Két fő fázisban alakult ki a domborzat. A hegyek alacsonyabban fekvő, vagyis régebbi rétegét képviselő riolittufa több száz méter vastagságban felhalmozott anyaga 12-15 millió évvel ezelőtti vulkáni tevékenység eredménye. A köznyelven fehérkőnek nevezett tufának két jellegzetes megjelenési formája van. Ahol az utóvulkáni működés során a felfelé áramló forró vizek és gőzök hatására kovasavas hatás érte, kemény, a lepusztulásnak jobban ellenálló kőzet alkotja. Az ilyen tömbök alacsony, az erózió által lekoptatott és kipreparált dombokat alkotnak. Az emlegetett hegysor déli peremén ilyen a Hangács, a Csonkamál, a Lapis-kő és a Kakas. Utóbbiban működik a híres keresztúri „fehérkő" riolittufa bánya. A puhább, az erózió által lekoptatott riolittufák viszont az erózió áldozatául estek, helyükön „negatív" domborzati formák, völgyek és félmedencék vannak. Utóbbi a „keresztúri katlan" nevet viseli.

A vulkáni működés későbbi szakaszában, kb. 10-11 millió éve az előbbi „bázikus" riolittufa-felhalmozást felváltotta a „savanyú" andezit-és dacit lávaömlés. Az izzó anyag kihűlésekor kristályos kőzetek jöttek létre Kisfalud környezetében felhalmozódott a Tokaji-hegy dacit-tömbje, s a hegység peremét lezáró Cigányhegy kiömlési központja. Ebből a centrumból feláramló anyag nemcsak a Cigányhegyet építette fel, hanem lávaárként beborította az akkori felszínt. A Mudrány-tető-Poklos vonalán völgy volt, amit kitöltött a központtól távolodva lealacsonyodó láva. Szintén új réteget rakott a Lapis-kő tetejére és a Messzelátó, Nyerges, Sajgó irányban lapos rétegként kristályosodott ki. Ez később az erózió pusztításának esett áldozatul, s már csak a tetőkön található meg. A falu hegye, a Várhegy is ekkor keletkezett. A vékony lávaár a Cigányhegy felől a Bodrog irányában haladt, közben elvékonyodott. Nyelve feltorlódva ott van a Várhegy felső rétegeként. Az elvékonyodott részen az erózió idővel nyerget alakított ki, s a lávaanyagból csupán a Pipiske sziklatömbje maradt meg.

Ahol nem borította be a lávatakaró, ott ma már hiányzik a riolittufa is. Ugyanis a folyamat végén, már a földtörténeti negyedkorban, mondhatnánk a

napjainkban kiemelkedett az egész hegyvidék. Emiatt megnőtt a lepusztítást elsősorban okozó csapadékvíz ereje, s ahol nem védte láva, elhordta a laza tufarétegeket. Ezek anyaga, mint hegyláblejtő, fokozatosan csökkenő magassággal ereszkednek le a síkságra, vagyis a Bodrog irányába.

A kétféle, puha és kemény kőzetek másféle domborzati formát eredményeztek. Ezért hegység peremén elhelyezkedő hegyoldalak lentről változatos képet nyújtanak. A szőlők övezete főként a riolittufákon van, a hegyeket erdők borítják.

A bodrogkeresztúri Kakas-hegy

Számunkra legérdekesebb a riolittufa és a lávaréteg határa, ahol a kontaktus miatt sajátos anyag képződött. A láva átégette a tufaréteg felszínét, megolvasztotta és tömörítette azt. Részben égéstermék, részben kovásodott üvegszerű réteg jött létre. Az égett anyag morzsalékos, sötét- és vöröses barna árnyalatú, a kovás sárgás-, vagy barnásvörös. Ilyenből épült fel a gát a Barakonyi-szőlő tetején, s ilyen a talajnak alig nevezhető kőtörmelék, melyen a művelés folyik. A szőlőben lefelé haladva ez agyagosabb és löszösebb összletben van jelen.

A Lapis-hegy a Várhegyhez hasonlóan keletkezett, de a lávaár nem borítja az egész hegyet. Az alsó réteget itt is riolittufa alkotja, lapos teteje (Lapiskő) lepusztult kovasavas kemény felszín. A lávatömb a Lapiskő szikláitól a Cigányhegy felé emelkedő kúpot képez. Alacsonyabb szinteken, a Lapiskő körül rendkívül puha tufa van, mely részben a lineáris erózió, részben a lejtőn bekövetkező talajmozgás révén egészen a Bodrog folyóig kifejlődött hegyláblejtőt képez.

Bodrogkeresztúr: Kakas (Hegyfark, Demeter Z. ültetvénye)

A Disznókőtől a Szegi Vámos-hegyig húzódó hegyvonulat Kakas-hegy nevű része „fehérkő" bányája mellett, déli lejtőn, kb. 130 m tszf-i magasságban fekszik az ültetvény. Lejtőszöge 15-17 fok. Felette a bánya és bokros hegycsúcs következik.

A hegyvonulat hegyláblépcsőt képez, mely fiatal kiemelkedés eredménye. Kőzete riolit ártufa, kb. 12 millió éves. A kiemelkedés után erőteljes areális erózió pusztította. A puha rétegek lekoptak, csupán a hidrotermális folyamatokban kialakult kovasavas kemény tömb áll ellent az eróziónak, mely domború, kiugró tufabérce hegyecskét képez. A jégkorszakban gyorsan mállott a felszín: 1-2 méteres mélységben a fagy hatására a kőzet szétesett. A jelenkorban szintén erősen pusztul, a lejtőn a kőpor állandóan mozgásban van. A vékony talaj agyagos és morzsalékkal kevert. A terület védettsége, meredek lejtése és a kőzet jelenléte miatt a szőlő kedveli. Erős besugárzás éri. Korai rügyfakadás, virágzás és érés jellemzi.

Abaújszántó: a Kis- és Nagysátor (a Pendits Kft. ültetvényei)

A szántói Sátorhegy a borvidék egyik emblematikus helye, jelképe. A település felett, a Sátor csúcsán (338 m.) ősidők óta feszület áll. Jelenleg is tart az a szokás, hogy a helyi egyházak lelkészei a csúcson ökumenikus istentiszteletet tartanak tavasszal. Ez a hegy az emberek számára ég és föld, pontosabban Isten és az emberek kapcsolatát jelképezi. Fentről várjuk az áldást, a hegycsúcson könyörgünk Isten oltalmáért, segítségéért és szeretetéért.

Abaújszántó hegyes-völgyes vidékén szétnézve a természet erői működését látjuk megvalósulni. A Hernád és a Bodrog völgye közötti övezet a földkéreg két kőzetlemeze határán fekszik. Hatalmas erők hozták létre a tektonikai süllyedéseket. (Ezek: Hernád völgye, a vele párhuzamos Szerencs-patak völgye, s a főként azt a vulkáni hasadékövet, ahol 15 millió éve kezdődtek a mai felszín létrehozását eredményező szerkezeti változásokat és a vulkáni anyagok felfelé áramlását és felhalmozódását eredményező folyamatok.)

Sátorhegy: Vulkáni anyagok, riolitláva és riolittufa felhalmozódásának eredménye. A hegy alján, a mai felszín alatt egy régi riolitláva réteg található. Feltárása a település déli bejáratánál ismert. (Részben lávamaradvány, részben széteső, darabos riolit alkotja.)

Erre a rétegre riolittufa található vastag kifejlődésben. Ez alkotja a hegy fő tömegét. Felszínén a könnyen málló tufából keletkezett lejtőtörmelék, agyagos málladék fedi, s ezeken barna erdei talaj (nyirok) keletkezett. (A riolittufa sziklái, ha felszínre kerülnek, darabosan és könnyen széttörő, különböző színű részekből állnak.) Ezt a hegyoldalt áthalmozott riolittufának is nevezik (felszínét illetően). Kőzeteire szürkés, barnás és fehér színárnyalatok jellemzőek.

A hegy legfelső szintjét a folyékony (pontosabban izzón folyó, majd kihűlt) riolitláva takaró borítja be, részben azonban széteső, darabos kifejlődésű anyagból áll. Míg az alsó két réteg valószínűleg mélységi anyagfelhalmozás eredményei, ez a réteg felszíni lávamozgás eredménye. A lávaár takaró a kettős csúcsú hegy Krakó-hegynek nevezett részén (408 m.) keresztmetszetében, természetes feltárásban látható.

Az abaújszántói Sátor- és Krakó-hegy

A terület a földtörténeti negyedkorban erőteljesen megemelkedett. A könnyen lepusztuló riolittufa-rétegek elhordásával, a csapadékvíz, a patakok erőteljes pusztító munkája révén létrejött a két Sátor közötti völgyület, másrészt kidolgozódott (kipreparálódott) a hatalmas sziklaszirt, a kettőscsúcsú Sátorhegy. Ezt a felszínt a jégkorszakban (Kezdete: 2,4 millió éve, vége kb. 10000 éve.) a fagy erőteljesen pusztította, a mállás révén a felső lávaréteg sziklái, kövei, kavicsai és murvája a lejtőn lefelé mozogtak, s ez ma is tart.

A Sátorhegy nem szabályos kúp, lejtőjének alján az egykori riolittufa részben teljesen mállott, részben azonban keményebb, ellenállóbb részeket képez. Ahol az anyag szerkezete erősen mállott, lemélyült a két Sátor közötti völgy, ahol viszont keményebb, ott sekély talajjal borítva magasan maradt a riolittufa. A két Sátor közötti völgyület a szőlőtermelésben jól hasznosítható, délies kitettségű, széttagolt, teraszosnak ható érdekes völgyoldalt alakított ki. Lépcsőit „Grádics" néven illetik. Ahol viszont a keményebb kőzetek kúpfelület-szerűen ereszkednek lefelé, az embernek kellett a lefelé mozgó sziklákból kőgátakat építenie, melyekkel lassítja az anyag mozgását.

Felhasznált irodalom

BOROS L. (2005): A természetföldrajzi tényezők szerepe a szőlő cukorfokának alakulásában Tokaj-hegyalján. Földrajzi. Közlemények, CXXIX. (LIV), 3-4. sz. 147.p. 2, 3. ábrák, 5. táblázat.

FRISNYÁK S. szerk. (1983): Zempléni-hegység turistakalauz. Miskolc, 430 p.

GYARMATI P. ÉS TÁRSAI: MÁFI magyarázó Sátoraljaújhely térképlapjához. Budapest, é.n.

KISS P. – GMÉLING K. – MOLNÁR F. (2011): Mi van a szőlő alatt? Élet és Tudomány, 43. sz. 1361. p.

PINCZÉS Z. (1998): A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő, XLVII. 3. pp. 379-393.

PINCZÉS Z. (1998): A Tokaji-hegység kialakulása és geomorfológiai értékei. Földrajzi Értesítő. CXXII. (CLVI), 1-2. pp.1-10.

ZELENKA T. (1964): A „szerencsi öböl" szarmata tufaszintjei és fáciesei. Földtani. Közl. 33.

A Bükki Nemzeti Park geológiai viszonyai. (internet)

A filoxéra és az ármentesítés hatása Tokaj-Hegyalja tájhasználatára*

Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Gál András

Tokaj-Hegyalja mint gazdasági mikrorégió

Tokaj-Hegyalja a Zempléni-hegység keleti és déli peremlépcsős szegélyterülete. A kettős peremlépcső alsó szintje 30-50 m relatív magassággal emelkedik a Bodrog- és a Taktaköz alluviális síksága fölé. A 2-3 km széles, hullámos felületű övezet tengerszint feletti magassága 120-150 méter, melyet kisebb kiemelkedések és a hegységből lefutó patakok völgybevágódásai tagolnak. A magasabb szerkezeti lépcső, a kistáj jellegzetes 250-300 m-es dombsora a Zempléni-hegység törzsét veszi körül *(Peja 1958)*. A természetföldrajzi és a gazdasági értelembe vett Tokaj-Hegyalja nem azonos kiterjedésű: a települések gazdálkodási tere (= 887 km^2) a két geomorfológiai lépcsőn kívül a Bodrog- és a Taktaköz ártéri síkságának mintegy 97 km^2-es peremövezetét is magába foglalja *(Boros 1996, Marosi-Somogyi 1990, Tuba 2008)*.

Tokaj-Hegyalja a honfoglalás és a kora Árpád-korban fokozatosan benépesült. A magyarság – és a később betelepült vallonok, majd a 18. században a németek és más etnikumok – a *táj- és a természeti erőforrások racionális hasznosítására* törekedtek. A mikrorégió gazdasági életét meghatározó szőlő- és borkultúra alapjai már az Árpád-korban kialakultak. A belső (autochton) fejlődés, a kívülről érkező impulzusok és innovációs folyamatok (a szőlőművelés és borkészítés módszereinek és eszközeinek tökéletesedése) a 16-17. században fellendítették a kisrégió gazdaságát *(Balassa 1991, Boros 1996, 2007)*.

A 16. században, amikor a török elfoglalta hazánk legfontosabb borvidékét, a szerémségi Fruska Gorát, a szőlő- és a minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött a Mátra és a Bükk déli hegylábfelszínére és Tokaj-Hegyaljára. A 16. században a klíma hűvösebbé válása (kisjégkor) miatt a Felföld középkori eredetű szőlőkultúrája megsemmisült vagy jelentéktelenné vált, így a bánya- és kereskedővárosok gazdag polgársága Tokaj-Hegyalján és a többi borvidék mezővárosaiban vásároltak bort, majd egyre nagyobb mértékben szőlőbirtokot is. Tokaj-Hegyalja az európai szőlő- és bortermelés északi areahatárán, a 9,5-10°C-os évi izoterma-vonalon – összességben kedvező ökológiai és társadalmi-gazdasági tényezők hatására és a szőlőművesek szorgalmának, magas termelési

* Megjelent Füleky György szerk.: A táj változásai a Kárpát-medencében – Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században c. kötetben. Gödöllő, 2010. pp. 166-172.

kultúrájának is köszönhetően – gyors ütemben fejlődött. A 17-18. században Tokaj-Hegyalja a történelmi Magyarország egyik leggazdagabb, legfejlettebb és legsűrűbben lakott mikrorégiója volt *(Frisnyák – Gál – Horváth 2009)*.

Tokaj-Hegyalja hagyományos telepítésű szőlő- és gyümölcskertjei a károlyfalvai Esztáva lejtőin

Tokaj-Hegyalja szántógazdálkodási övezete (Olaszliszka)

Tokaj-Hegyalján a *földhasznosítási formák a makro- és mikroreliefhez igazodva magassági övezetekbe rendeződtek (1. ábra)*. Az övezetességben és az övezethatárok stabilitásában az ésszerű alkalmazkodás, a természet és az ember együttélésének dinamikus összhangja érvényesült. *A 18. század vége felé a borfalvak és -városok kultúrtájai a településközi térben összekapcsolódtak és egységes gazdálkodási rendszert alkottak (Frisnyák 1995)*. A mikrorégió 15-30°-os lejtőit, kb. 250-300 m tengerszint feletti magasságig a *szőlőskertek* és *-ültetvények* foglalták el, az ettől magasabb részeket *középhegységi erdők* borították. A szőlőövezet alján helyenként *gyümölcsöskertek* és *legelők* képeztek átmenetet a hegylábfelszín alacsonyabb térszíneit elfoglaló *szántóföldek* felé. A szőlő és a szántóföldek közötti *gyepsáv* a 18. század végén csak a Felső-Hegyalja településcsoportjára (pl. Olaszliszka és Sárospatak határára) jellemző. A *települések* egyrészt a szőlő- és a szántóövezet határán[1], másrészt a szántóföldek és a Bodrog folyó vagy a taktaközi ártéri síkság közötti területsávban alakultak ki[2]. Több település, pl. Bodrogkeresztúr, Bodrogolaszi, Olaszliszka, Sárospatak, Szegilong stb. határa az ártérövezetben is folytatódik, ahol a folyók, holtágak, az ártéri erdők, kisebb-nagyobb mocsarak, lápok és gyepek a *differenciált ártéri gazdálkodás* színterei voltak *(Tuba 2008, Viga 2008)*.

A szőlőhegyek területe a 18. század végén érte el legnagyobb kiterjedését (14.000 kat.hold=8050 hektár). A promontóriumok és a kerti szőlők ez idő tájt a természetföldrajzi Hegyalja 1/3-át, a települések közigazgatási (gazdasági) területének 8-9%-át foglalták el *(Csorba 1987, Gál 2003)*. A szőlőföldek területi aránya alapján nem beszélhetünk szőlő-monokultúráról. A 8-9%-os területi aránynál lényegesen nagyobb volt a szőlő- és borgazdasági komplexum részesedése a kisrégió teljes termelési értékéből. A szőlő- és borgazdaság termelési értéke három-négyszerese (egyes években ennél több) is lehetett mint a ráfordítások összege. A statisztikai, kartográfiai és egyéb források alapján megállapítható, hogy Tokaj-Hegyalja *polikultúrás gazdasági mikrorégió, amelynek meghatározó ágazata a szőlő- és borgazdaság.* A 18. század utolsó harmadában – a külföldi piacvesztés és a Habsburgok vámpolitikája miatt – valamelyest csökkent a történelmi borvidék termelése, de a mennyiségi változás még nem módosította a tájhasználat struktúráját.

Az 1865. évi helytartótanácsi statisztikai felmérés szerint a szőlő 8,2%-kal, a szántó és kert együttesen 23,4%-kal, a rét és legelő 30,3%-kal, az erdő 17,5%-kal és az egyéb („haszonvehetetlen" és beépített) terület 20,6%-kal részesedett a mikrorégió teljes földalapjából. *A táj- és a természeti erőforrások használata a 19. század közepéig megfelelt az agroökológiai feltételeknek (2. ábra)*. A környezetkímélő tájhasználat leginkább a szőlőtermesztés övezetében összpontosult, ahol a 17. század óta a talajeróziót csökkentő teraszok (kőgátak), vízvezető árkok és az ún. liktorgödrök létesítésével intenzív talajvédelmet valósítottak

[1] Pl. Abaújszántó, Tállya, Mád, Szerencs, Tarcal, Tokaj, Erdőbénye, Tolcsva, Sátoraljaújhely stb.
[2] Pl. Szegilong, Olaszliszka, Bodrogolaszi, Sárospatak stb.

meg. A többi munkaföldrajzi övezet a helyi élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagtermelést szolgálta. A szántóföldi gazdálkodás a rendelkezésre álló területen nem tudta biztosítani a kisrégió lakóinak és idénymunkásainak kenyérgabona ellátását. A szőlőtermelést követő második legfontosabb ágazat az *állattenyésztés* volt, ennek extenzív és intenzív formája a hús-, tej- és tejtermék ellátás mellett a szőlő- és kertgazdálkodás természetes trágya-szükségletét is kielégítette. A borfalvak és -városok 1896. évi állatállományát (21500 szarvasmarha, 5100 ló, 15400 juh, 25700 sertés stb.) a népességszámhoz (=79.000 fő) viszonyítva, jelentősnek mondható.

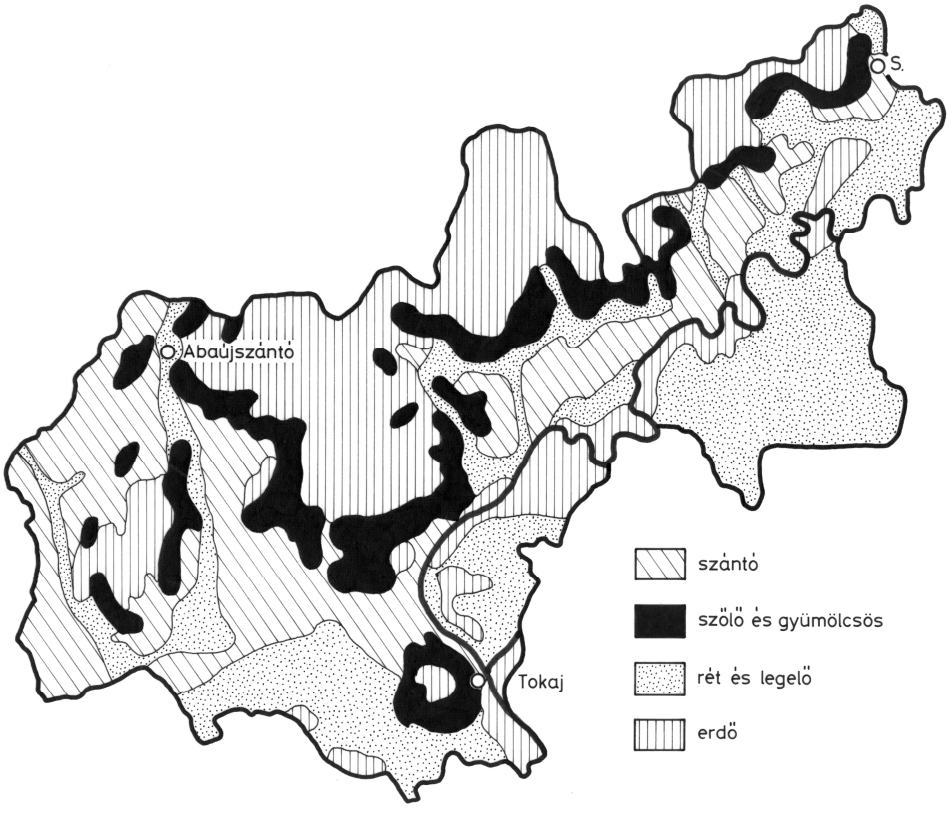

1. ábra. Tokaj-Hegyalja tájhasználata a 18. század végén

Az agrárium mellett a mezővárosok sokféle tevékenységet folytattak. A természeti környezet ásványi nyersanyag-előfordulásaival, a szőlőtermesztéssel és a borászattal is összefüggő foglalkozások (pl. kővágás, malomkőfaragás, pincevájás, hordókészítés, borfuvarozás stb.) voltak a leginkább meghatározók. A 18-19. században a mezővárosok népességének 1/5-e kézműipari tevékenységet folytatott. A hegyaljai oppidumok (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr,

Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Tarcal, Tállya, Tokaj és Tolcsva) a medenceperemi vásárövezetben mint *piachelyek* és *piacközpontok* a lokális árucsere-forgalmon kívül az interregionális kereskedelmi kapcsolatokban is kiemelkedő szerepet játszottak. Sárospatak kulturális szerepköre (1531-ben alapított híres kollégiuma) az északkeleti országrészre kiterjedő vonzáskörzettel rendelkezett.

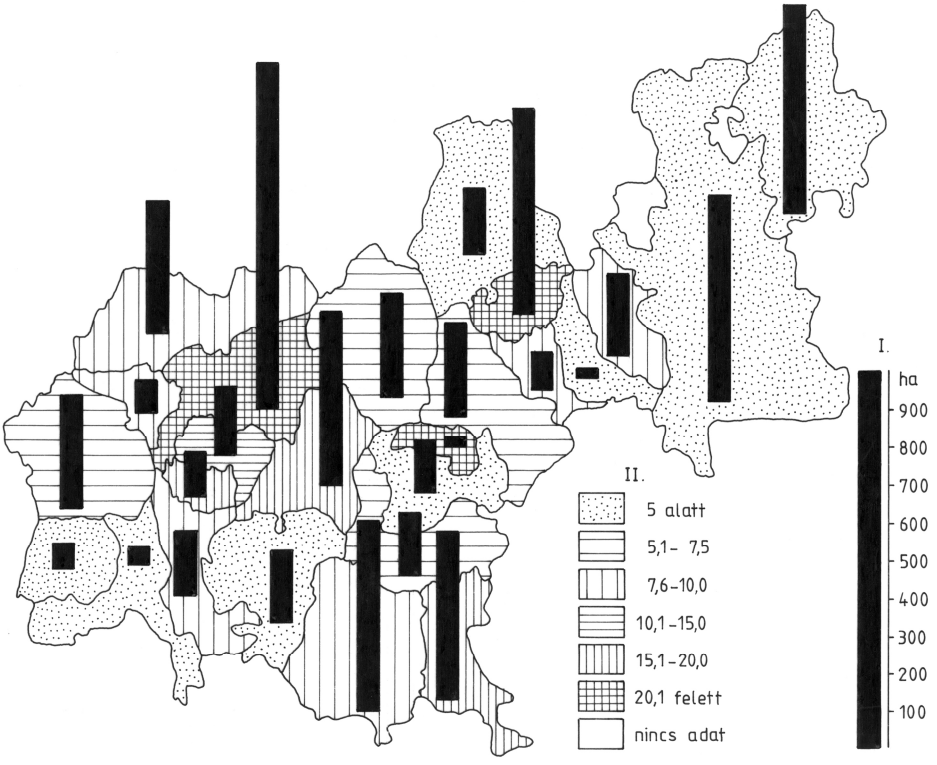

2. ábra. A hegyaljai borfalvak és -városok szőlőterületei (I) és a szőlők %-os arányai (II) 1873-ban

A filoxéra megjelenése és pusztítása Tokaj-Hegyalján

A Tokaj-hegyaljai történelmi kultúrtáj az antropogén tájformálás (környezetátalakítás) eredménye. Az erdő és gyep transzformációja kisebb mértében már a honfoglalás előtt megindult, majd a magyarság megtelepedésével – a termőföldnyerés céljából – intenzíven folytatódott. A középkori erdőirtás és a gyepfeltörés a *létfenntartáshoz szükséges*, kultúrtájteremtő folyamatként értékelhető, nemcsak Tokaj-Hegyalján, az ország teljes területén is. A 17-18. században a hegyaljai települések különböző földhasznosítási területei elérték

optimális határukat és összekapcsolódva strukturális egységet képezve beágyazódtak a Kárpát-medence gazdasági térszerkezetébe. A struktúraformáló – és a gazdasági életet alapvetően meghatározó – tényezőként a kisrégiót átfogó-egybekapcsoló *szőlő-övezetet* tekintjük *(Frisnyák 1995)*.

A szőlőtermesztő terület a már említett orografikus határok között a történelmi időkben nem vagy alig változott, tehát egyrészt a tájhasználat racionalitását, másrészt a térbeli stabilitást jeleníti meg. A szőlő-övezet átformálását az 1885-ben megjelenő és több éven át pusztító filoxéra (gyökértetű) indította el. Az intenzív védekezés ellenére a Tokaj-Hegyalja déli részén felbukkanó filoxéra 1887-ig az egész mikrorégióban elterjedt *(3. ábra)*. *A hegyaljai őstermelők létalapját képező szőlőskertek és -ültetvények 88-90%-a megsemmisült (Balassa 1975, Pap 1985)*. A tradicionális szőlő- és bortermelés összeomlása mintegy 10000 szőlőbirtokos és több ezer szőlőmunkás elszegényedését vagy teljes tönkremenését eredményezte. A gazdaságuk helyreállítására képtelen szőlősgazdák és a munkanélkülivé vált bérmunkások elvándoroltak, többségük Miskolcon és a borsodi iparvidék más telephelyein kerestek megélhetőségi lehetőséget.

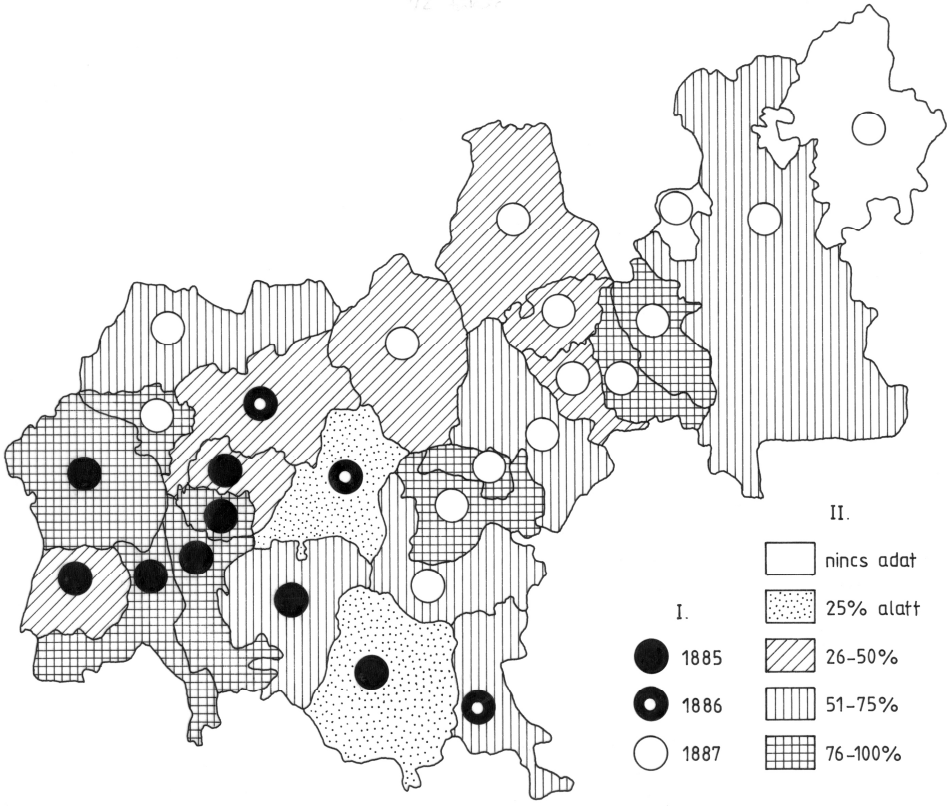

3. ábra. A filoxéra megjelenése (I) és pusztítása (II) Tokaj-Hegyalján

A filoxéra súlyos társadalmi-gazdasági következményein kívül a *hagyományos tájhasználat átrendeződését* is előidézte. A szőlőrekonstrukció – a szükséges anyagi források szűkössége vagy hiánya miatt – lassan haladt előre, nagyjából 1905/1906-ig tartott. Az *új telepítés a korábbinál kb. 100 m-rel alacsonyabb lejtőszakaszon* történt, így a szőlők felső határa és az erdő között egy *parlagsáv* alakult ki, mely összesen 37-40 km^2-nyi területet vont ki az aktív gazdálkodásból. A 17. században kialakított teraszok jelentős része, a Tokaji-hegy déli oldalán a Szil- és Murat-völgy között teljes egészében parlaggá vált. Az eróziós folyamatok felerősödtek, nemcsak a parlagsávban, a promontóriumokon és más tájhasznosítási övezetekben is. Az új telepítésű szőlőterület a szántóföldek felső szegélyeire és a hegylábi legelőkre is kiterjedt, és a rekonstrukció befejezésekor megközelítette az 1873-as méreteket. A szőlőgazdaság helyreállítása az egyes településeken – elsősorban a pénztőke hiánya miatt – nem azonos időben és ütemben történt. Pl. a 19. század végi statisztikai kimutatás szerint Golop, Hercegkút, Károlyfalva, Monok és Szerencs határában nem volt szőlő, három községben (Bodrogolaszi, Ond, Szegilong) csak 1-1 hektárnyi telepítést regisztráltak. A szőlőtelepítés – a régi szabálytalan formától eltérően – egyenlő sor- és tőketávolságban valósult meg, ami a korabeli vélemények szerint megszépítette a tájképet. A hajdan volt szőlőföldek egy részén *gyümölcsösöket* létesítettek (1896-ban 271000 gyümölcsfa volt Tokaj-Hegyalján).

A 19. század végén a történelmi tájhasználat térbeli szerkezete és ezzel összefüggésben a gazdaság struktúrája is jelentősen átalakult. A tájpotenciál természeti elemeinek hasznosítása a lehetőségek szintje alá süllyedt és a tájhasználat korábbi környezetkímélő-jellege is csökkent *(Bencsik – Viga 1988, Gál 2003, Konkolyné Gyúró É. 1990)*.

Az ármentesítés hatása Tokaj-Hegyalja tájhasználatára

A filoxérával kapcsolatos tájszerkezeti változások a magasabb térszíneket, a kettős peremlépcsős határrészeket érintették. A települések Bodrog- és Taktaközre is átnyúló területein már korábban, az 1850-es években meginduló *ármentesítés* hatására megkezdődött a *természeti ökoszisztéma átalakítása*. A 19. századi integrált – az egész Alföldre kiterjedő, a Bodrogköz és Taktaköz ártéri síkságát is érintő – környezetátalakító munkák célja egyrészt az *árvizek elleni védekezés*, másrészt a *termőföldek kiterjesztése*. A folyószabályozás, a láp- és mocsárlecsapolás, a belvízlevezető csatornák és gátak építése – a Körösvidék és az Ecsedi-láp után – a Bodrogközben a volt a legnagyobb. Először a kistájat határoló Tisza-szakaszt szabályozták: 1854-től 1864-ig a folyó hosszát harminchat kanyarulat átvágásával mintegy felére csökkentették. A Bodrog szabályozása 1860-tól 1890-ig tartott és ez időben létesítették a belvízlecsapoló csatornarendszert is. A 117 km hosszú gátrendszer három szakaszban, 1846-tól 1848-ig, 1857-től 1859-ig és 1895-ben épült. A Taktaköz ármentesítése hamarabb, 1859-ben fejeződött be *(Dóka 1977, Tuba 2008, Viga 2008)*.

Az ármentesítés előtt a hegyaljai településsor ártérövezetében a folyók vízszint-ingadozásához igazodó *differenciált ártéri gazdálkodást* folytattak (nagyállattenyésztés, sertés-makkoltatás, folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászat, vadászat, gyűjtögetés, erdőélés, nádlás stb.). A környezetátalakító munkák előre haladásával *az ősi (történelmi) tájhasználat fokozatosan átalakult*. A szántóföldi kultúra benyomult a Bodrog- és Taktaköz síkságára, a folyó mentén egykor összefüggő erdőborítottság szétszakadozott, a halak ívó helyei megszűntek, és a Bodrog legendás halállománya a korábbi 5-6%-ra csökkent *(4. ábra)*. A legszembetűnőbb változás a szántó térhódítása (területi aránya 1865-től 1913-ig 23,4%-ról 45,2%-ra növekedett). A gyep 30,3%-ról 23,2%-ra, az erdő 17,5%-ról 15%-ra, az épített környezet és a „haszonvehetetlen" terület 20,6%-ról 9,1%-ra csökkent *(5. ábra)*.

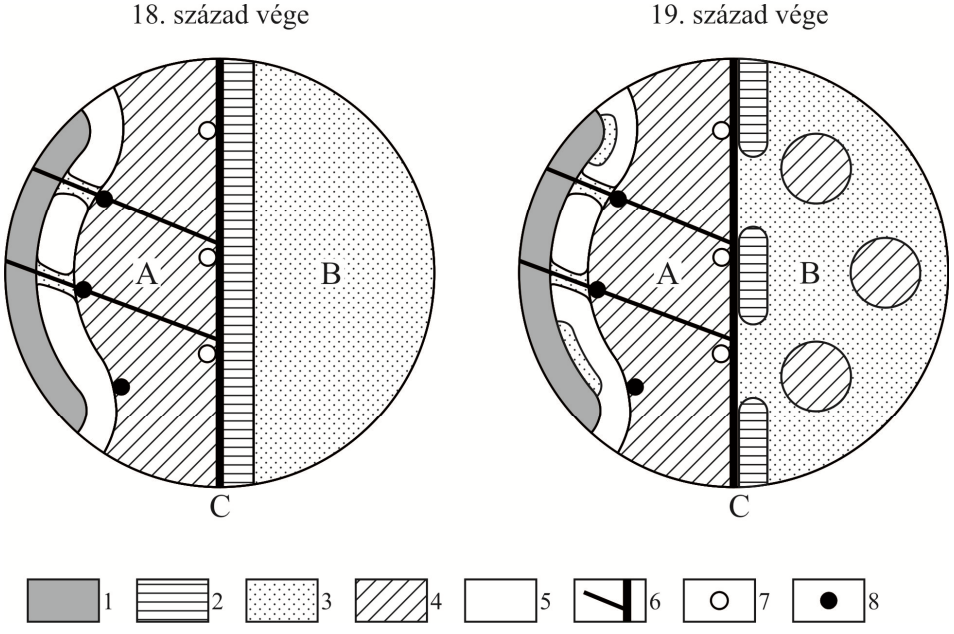

4. ábra. Tokaj-Hegyalja tájhasználatának változása a 18. század végétől a 19. század végéig.
Jelmagyarázat: 1= dombvidéki erdő, 2= ártéri erdő, 3= gyep, 4= szántó, kisebb gyepfoltokkal, a patakok mentén fás, bozótos gyepsávokkal, 5= szőlő- és gyümölcsös, 6= folyó, patak, 7= folyómenti település, 8= hegylábi település, A= Hegyalja, B= Bodrogköz, C= Bodrog

A hegyaljai települések síkföldjei az ármentesítés előtt – néhány pásztorszállást és halászkunyhót nem számítva – lényegében lakatlanok voltak. Sárospatak határának 2/3 része (kb. 120 km^2) a Bodrogközben található, így a környezetgazdálkodás változása, pl. a szántóföld nyolcszorosára növekedése szükségessé tette az ármentesített (alsó) határ benépesítését. Először a nagybirtokok központjai épültek ki, majd a szórványos tanyák és tanyaközpontok.

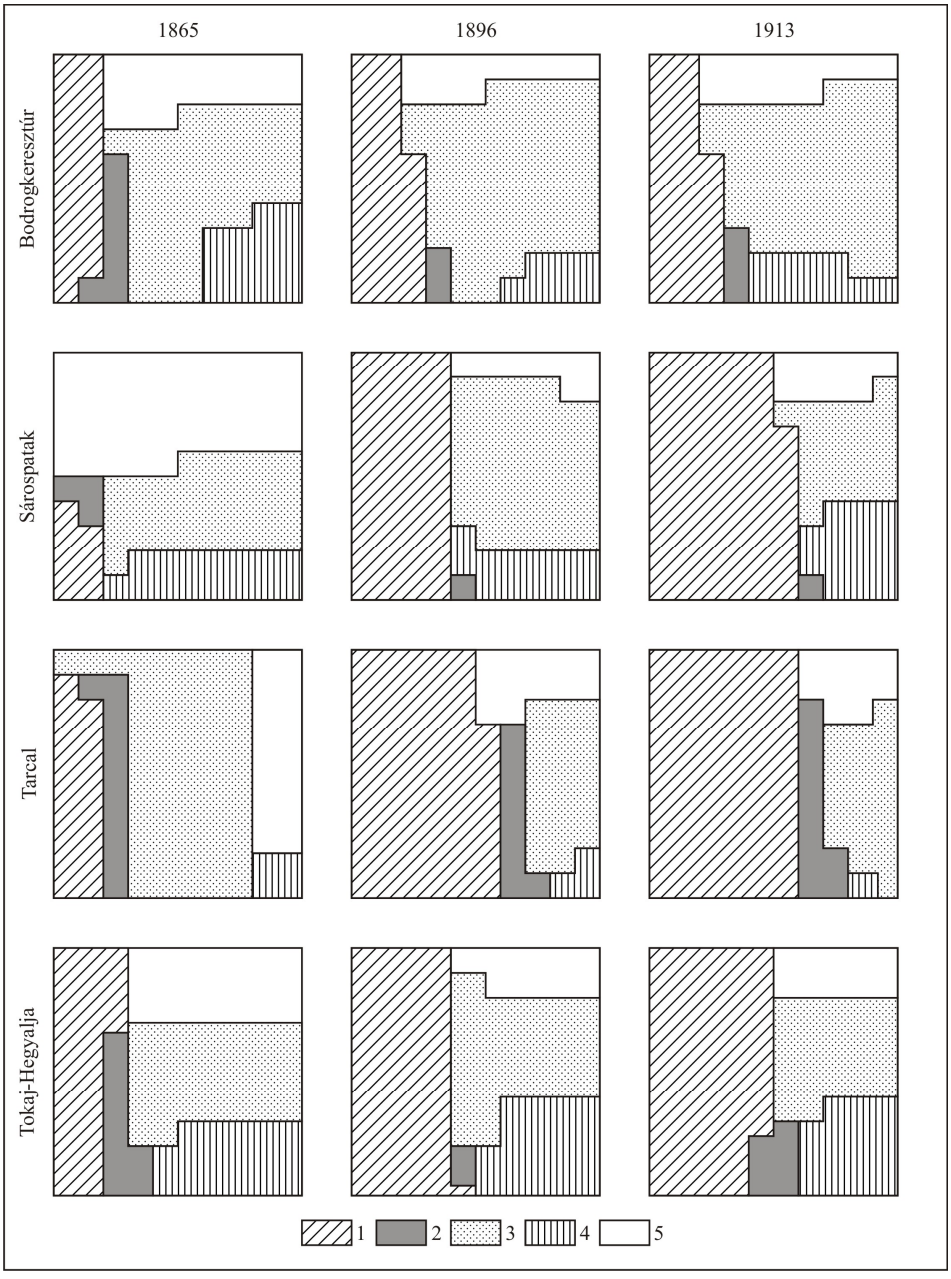

5. ábra. A tájhasználat (környezetgazdálkodás) változásai Tokaj-Hegyalján és egyes mezővárosokban (1865-1913).
Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb
(Az 1-4. ábrát Frisnyák S., az 5. ábrát Gál A. szerkesztette, rajzolta Mizsur B. és Mikó T.)

Összegezésképpen megállapítható, hogy Tokaj-Hegyalja tradicionális gazdálkodásának 19. századi átalakulása – a makrogazdasági folyamatokon kívül – két tényezővel, a *filoxéra-pusztítással* és az *ármentesítéssel* függ össze. A 19. században kialakított (és a 20. században tovább módosított) tájhasználati struktúra egyes elemei nem felelnek meg a természetföldrajzi (ökológiai) feltételeknek.

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidéken, melyet néhány évvel ezelőtt a *világörökség* részévé nyilvánítottak, vissza kellene térni az agroökológiai feltételeknek jobban megfelelő és a környezetvédelmi célokat is érvényesítő tájgazdálkodásra.

Irodalom

BALASSA I. (1975): A filoxéra Tokaj-Hegyalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV. Miskolc, pp. 305-332.

BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj

BENCSIK J. – VIGA GY. szerk. (1988): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Miskolc

BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza

BOROS L. (2007): Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Tokaj

CSORBA P. (1987): Tájökológiai tényezők minősítése és gyakorlati célú értékelése a Tokaj-Zempléni hegyvidék példáján. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest

CSORBA P. (2000): Tájökológiai kutatások Tokaj-Hegyalján. Habilitációs tézisek. Debrecen

DÓKA K. (1977): A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. Miskolc, pp. 105-131.

FRISNYÁK S. (1995): Contribution to the historical geography of the market towns of the Tokaj-Hegyalja region (16th-19th centuries). Acta Ethnographica Hungarica, 40. (1-2). Budapest, pp. 185-202.

FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs

GÁL A. (2003): A Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának történeti földrajzi vázlata. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről, Pécs

KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. (1990): A tájpotenciál és a tájhasználat össze-függései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest

MAROSI S. – SOMOGYI S. szerk. (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest

PAP M. (1985): A tokaji. Gondolat, Budapest

PEJA GY. (1958): A Zempléni-hegység felépítése, kialakulása és felszíne. In: *Nagy L.* szerk. Zempléni hegység (Útikalauz). Budapest, pp. 3-20.

PINCZÉS Z. (1998): A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő 3. pp. 379-393.

TUBA Z. szerk. (2008): Bodrogköz (A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája). Gödöllő-Sárospatak

VIGA GY. (2008): A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19-20. században. L Harmattan. Budapest

Tokaj-Hegyalja tájhasználata a 20. század elején*

Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Gál András

Bevezető gondolatok

Tokaj-Hegyalja mint gazdaságföldrajzi mikrorégió (történelmi borvidék) a természetföldrajzi tájfelosztás szerint *hat kistájhoz* tartozik *(Dövényi Z. 2010)*. A hegyaljai peremlépcső településsora (Bodrogkisfaludtól Sátoraljaújhelyig) a *Bodrogköz* területéhez, Tokaj, Tarcal és Szerencs a környező kisebb településekkel a *Tataköz* vidékéhez, Monok és Rátka a *Szerencsi-dombsághoz*, Tállya a *Központi Zemplénhez*, Bodrogkeresztúr a *Tokaji-hegyhez*, a többi szőlő- és bortermelő település a *Hegyalja* kistájhoz került besorolásra *(Dövényi Z. 2010)*. A táj geográfus kutatói részletesen foglalkoztak a kisrégió táj- és természeti erőforrás-hasznosításával, a tájpotenciál és a tájhasználat összefüggéseivel *(Boros L. 1996, Csorba P. 1987, 2000, Gál A. 2003, Kerényi A. 1998, Konkolyné Gy. É. 1990, Peja Gy. 2000, Pinczés Z. 1998, 2004)*. A hegyaljai szőlő- és borgazdaság történetét – több évszázados forrásmunkákra is építve – néhány szintézis-jellegű feldolgozás jeleníti meg *(Balassa I. 1991, Boros L. 1996, Orosz I. 1995, Pap M. 1985)*.

A történeti földrajz művelői Tokaj-Hegyalja borfalvait és -városait gazdaságföldrajzi területi egységként vizsgálják *(Boros L. 1996, Frisnyák S. 1988, 1995, 2000, 2009, Gál A. 2003b)*. Kutatásaink szerint a 18. század vége felé – amikor a falvak és mezővárosok egyes földhasznosítási övezetei a településközi térben összekapcsolódtak – *egységes gazdaságföldrajzi mikrorégiót* alkottak *(Frisnyák 1988, 1995)*, függetlenül a borvidék 16-19. századi körülhatárolásától *(Bodó S. 1988)*. A 16. században, amikor a török elfoglalta a Szerémséget, a leghíresebb (exportra is termelő) borvidékünket, a minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött az Északi-Középhegység déli peremzónájára, ahol *Tokaj-Hegyalja az ország legfontosabb szőlőtermelő tájegysége lett (Balassa I. 1991, Orosz I. 1995, Pap M. 1985)*. 1641-ben kelt szőlőrendtartás, melyet a mikrorégió mezővárosai és öt extraneus birtokos felvidéki város írt alá, a Sárospatak és Szerencs környéki bortermelő településeket nem sorolta a Submontanumhoz. Egy 1737-es királyi rendelet hivatalosan is meghatározta a Hegyaljához tartozó településeket, kihagyva abból a szintén bortermelő Szerencset és környékét *(Bodó S. 1988)*. A 19/20. század fordulójától a helyi és országos besorolás azt a településcsoportot tekinti hegyaljainak, amelyet ma is elfogadunk.

* Megjelent a „Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek" c. kötetben. Nyíregyháza-Szerencs, 2011. pp. 99-110

Tájhasználat a filoxéravész előtt

Tokaj-Hegyalja a Zempléni-hegység keleti peremlépcsős szegélyterülete két lépcsőfokkal ereszkedik le a Bodrog- és a Taktaköz alluviális síksága felé. A magasabb peremlépcsőt 250-300 méteres dombok (szőlőhegyek) alkotják. Az alacsonyabb (120-150 m-es) peremlépcső 2-3 km széles *(Peja Gy. 2000)*. A kétlépcsős tájat, a hegy- és domblábfelszíneket eróziós medencék, félmedencék és völgyközi hátak tagolják. Az alacsony lépcsőből emelkedik ki az 514 m-es Tokaji-(Kopasz-) hegy és a sárospataki kisebb rögcsoport *(1. ábra)*. A hegyaljai falvak és városok területe a kettős peremlépcsőn túl a Zempléni-hegység belső (erdős) területeire és az említett alluviális síkságokra is kiterjed. A települések közigazgatási (= gazdálkodási és építési) területe a 18-20. századi statisztikai források szerint 887 és 911 km^2 között változik *(1-2. táblázat)*.

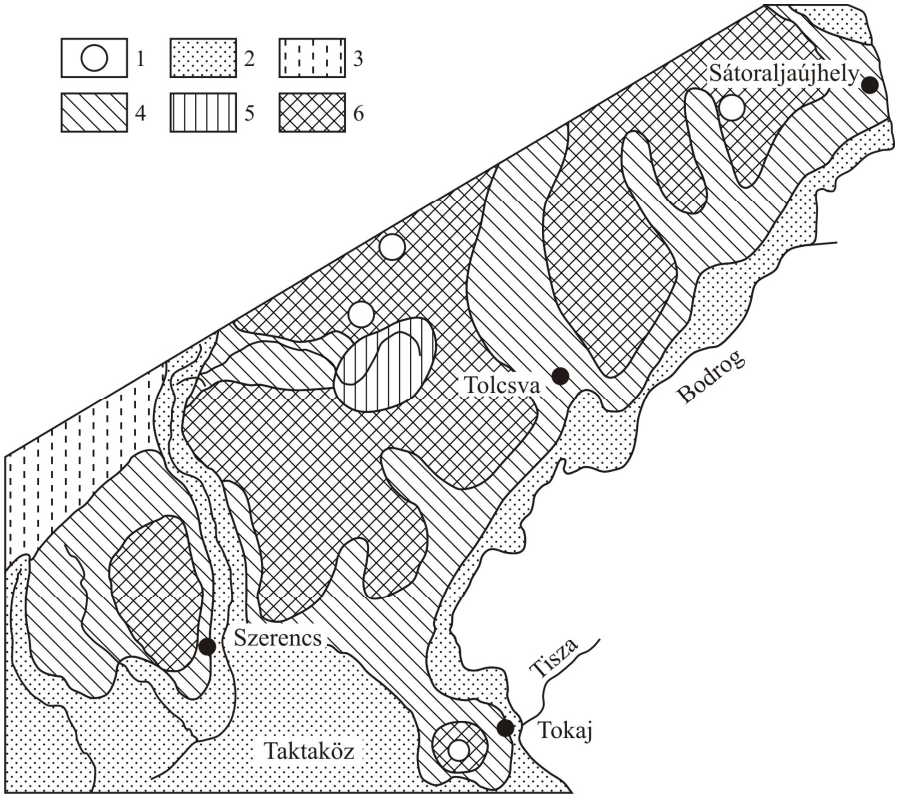

1. ábra. Tokaj-Hegyalja geomorfológiai térképvázlata (Pécsi M. és Pinczés Z. nyomán). Jelmagyarázat: 1= vulkáni kúp romjai, 2= jelenkori folyóvízi üledékek, 3= pleisztocén agyag és glaciális löszvályog hordalékkúp, 4= pleisztocén kori pusztuló hegylábfelszín, 5= pleisztocén kori denudációs hegyközi kismedence, 6= alacsony agyaggal, vályoggal és lösszel borított új-harmadidőszaki hegyhátak

A *tájhasználat* (a különböző emberi tevékenységek összessége) a termőhelyi potenciálok térbeli elhelyezkedése alapján formálódik és alkot területi rendszert *(Csima P.2008)*. A Hegyalja racionális tájhasználata (környezet-gazdálkodása) a 16. század végére kialakult és a későbbi korokban – a kisebb-nagyobb változtatások ellenére is – megőrizte alapszerkezetét *(Frisnyák S 1988, 1995)*. Az egyes települések és a Hegyalját alkotó településcsoport egész területét sajátos tájszerkezet jellemzi. A *tájszerkezet* a tájökológia megfogalmazása szerint *a tájalkotó-elemek és a tájhasználat térbeli megjelenése.* A Hegyalja népe – a geomorfológiai és agroökológiai tényezők változatosságának megfelelően – magassági szintekre tagolódó tájszerkezetet hozott létre. A mikrorégió 16. század óta legfontosabb termelési övezete, melyet a szőlőskertek és -ültetvények alkotnak, az alacsonyabb peremlépcső szintjétől a hegyek 250-300 méterig terjedő (túlnyomóan déli és délkeleti) lejtőszakaszait foglalták el. A 300 m fölötti területeket középhegységi lombos-erdők borították. A szőlőövezet alatt helyenként (pl. Olaszliszka és Tolcsva környékén) gyümölcsöskertek, az alacsonyabb hegylábfelszíneken szántóföldek (a területet tagoló patak-völgyek mentén rét és legelőföldek) képezték a tájhasznosítás tradicionális formáit. A települések Bodrog- és Taktaköz síkságára kiterjedő részein ártéri erdők, rétek és legelők voltak *(Baráz Cs. – Kiss G. 2007, Boros L. 1996, Frisnyák S. 1988, 1995, 2000, Gál A. 2003b, 2003c, Hézser A. 1924)*. A tájszerkezet és ennek egyes elemei (beleértve az épített környezetet, a települések belsőségeit is) Tokaj-Hegyalja *kulturális öröksége.*

Tokaj-Hegyalja történetének minden korszakában *polikultúrás gazdálkodást folytatott, szőlő- és bortermelési profillal*. A táj- és helytörténeti irodalom a szőlő- és borgazdaság meghatározó szerepét emeli ki és a tájhasználat monokultúrás jellegét vagy a monokultúra felé haladó szőlőtermesztést hangsúlyozza. A szőlő a legnagyobb kiterjedése idején, a 18. század végén 14.000 kat.holdat tett ki, a Hegyalja földjének alig 1/10-ét foglalta el, tehát a területi részesedése alapján nem beszélhetünk szőlő-monokultúráról *(Frisnyák S. 1988, 1995)*. A geomorfológiai értelmezés szerinti Hegyalján, amely a mikrorégiónál lényegesen kisebb terület, *Csorba P.* szerint az első katonai felmérés (1784) idején a szőlő 33%-kal részesedett *(Csorba P. 1987)*. Természetesen a történeti és gazdaságföldrajzi kutatások nem egy tájrész, hanem a teljes gazdálkodási tér tájhasználatát és tájszerkezetét vizsgálja. A *szőlő- és borgazdaság* az értéktermelés alapján a ráfordítások kétháromszorosát, néha ennél is többet jövedelmezett *(Orosz I. 1995)*, így tehát kimondhatjuk, hogy *minden időben meghatározó gazdasági ágazat volt.*

Az 1865. évi helytartótanácsi adatfelvételezés szerint a mikrorégió 23%-át a *szántóföldek* és *kertek*, 8%-át a *szőlők*, 31%-át a *rét-* és *legelőterületek*, 17,5%-át a középhegységi és ártéri *erdők*, 20,5%-át az *egyéb* (beépített és a korabeli megnevezés szerint haszonvehetetlen) területek foglalták el.[1] A táj és a természeti erő-

[1] A dolgozatunkban közölt statisztikai adatokat a „Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme (Buda, 1865). A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895 (Budapest, 1897) és Zemplén vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T.-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után (Budapest, 1913) c. munkákból merítettük.

források hasznosításához sorolhatjuk a Hegyalja *ásványi nyersanyag- és építőkő bányászatát* is, mely a szőlő és erdő közötti (pl. Tarcal, Tállya), a szőlők alatti (Erdőbénye) és a település közeli hegyeken (Tokaj, Sárospatak stb.) alakult ki és súlyosan károsította a tájképet, Tokaj-Hegyalja történelmi kultúrtájait.

1885-ben a mikrorégióban megjelent a *filoxéra* (=szőlőgyökértetű), mely néhány év alatt *a szőlőskertek és -ültetvények 80-90%-át elpusztította*, így a Hegyalja gazdasági létalapját jelentő (a legtöbb munkaerőt foglalkoztató) ágazat csaknem teljesen megsemmisült. A filoxéravészt követő években megindult a szőlőrekonstrukció: a szőlőtőkék korábbi rendszertelen elhelyezkedését a szabályos sor- és tőketávolság váltotta fel. A szőlők a 15-30°-os lejtőkön települtek újra, a legmeredekebb részek azonban *parlagon* maradtak. A tájhasználat és a tájszerkezet részleges átformálása már a filoxéravész előtt, a települések síksági részeit érintő integrált környezetátalakító munkák hatására megkezdődött. A Bodrog- és Taktaköz amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) síkságát a folyószabályozás, láp- és mocsárlecsapolás és a gátépítések révén ármentesítették. A Hegyalja Bodrog melléki és Taktaköz-peremi településeiről a szántóföldi kultúra behatolt a síkségi területekre. A szántóföldi termelés térhódítása a rét- és legelőterületek rovására történt. A gyepterület csökkenés ellenére a 19/20. század fordulóján még mindig igen jelentős állat- (22500 szarvasmarha-, 5100 ló-, 15000 juh- és 25-26000 sertés-) állománnyal rendelkezett Tokaj-Hegyalja.

A szerkezetváltás nem tudta megakadályozni Tokaj-Hegyalja 18. század vége felé megindult, a külföldi piacvesztéssel és a kedvezőtlen vámpolitikával magyarázható gazdasági hanyatlását. Tokaj-Hegyalja a 16. század közepétől a 18. század közepéig az ország gazdasági centrumtérségéhez tartozott, *hazánk egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott területeként (Hajdú Z. 1977)*. A 19/20. század fordulójától – a kisebb-nagyobb gazdaságélénkülés ellenére – Tokaj-Hegyalja perifériku jellegű kisrégióvá vált, különösen 1920-ban, a gazdasági térkapcsolatok további szűkülése és a makrogazdasági folyamatok következtében.

Tokaj-Hegyalja tájhasználata és az egyes mezőgazdasági ágazatok kataszteri tiszta jövedelme a 20. század elején

A tradicionális tájhasználat a tájpotenciál *természeti* (domborzati-, klíma-, talaj-adottságait) és *humán erőforrásait* ésszerű módon hasznosította. A gazdasági táj igénybevétele (terhelése) az ökorendszert alapvetően nem károsította. A környezetkímélő gazdálkodás (összességében az optimális területhasznosítás) a 19. század második felében az integrált környezetátalakító munkák és a filoxéra hatására fokozatosan megváltozott, más (külső) tényezőkkel együtt a mikrorégió leépüléséhez vezetett. A folyamat egy időmetszetét, az 1913-as statisztikai forrás elemzésével vázoljuk fel, először vizsgálva a Hegyalja egészére, egyes településeire és a különböző művelési ágakra jellemző kataszteri tiszta jövedelem bemutatásával.

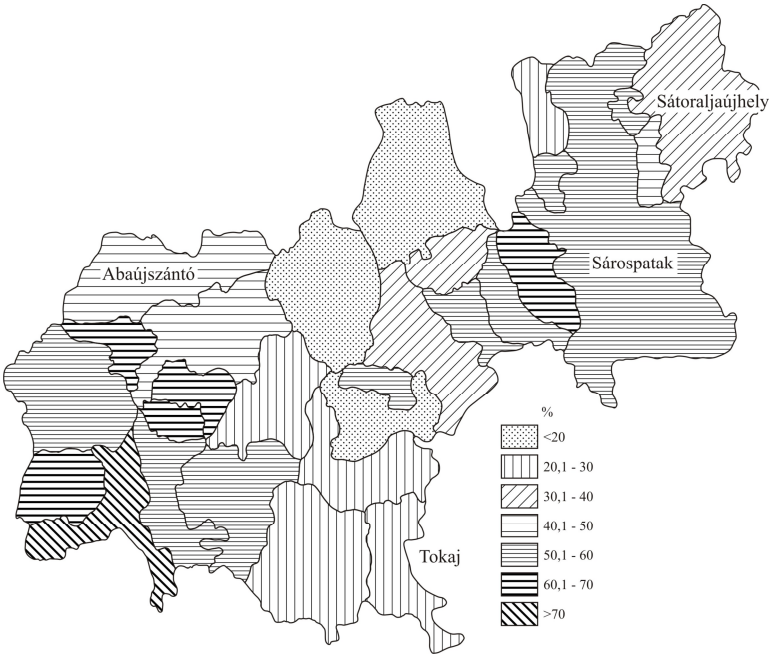

2. ábra. A hegyaljai települések szántóföldjeinek %-os aránya 1913-ban

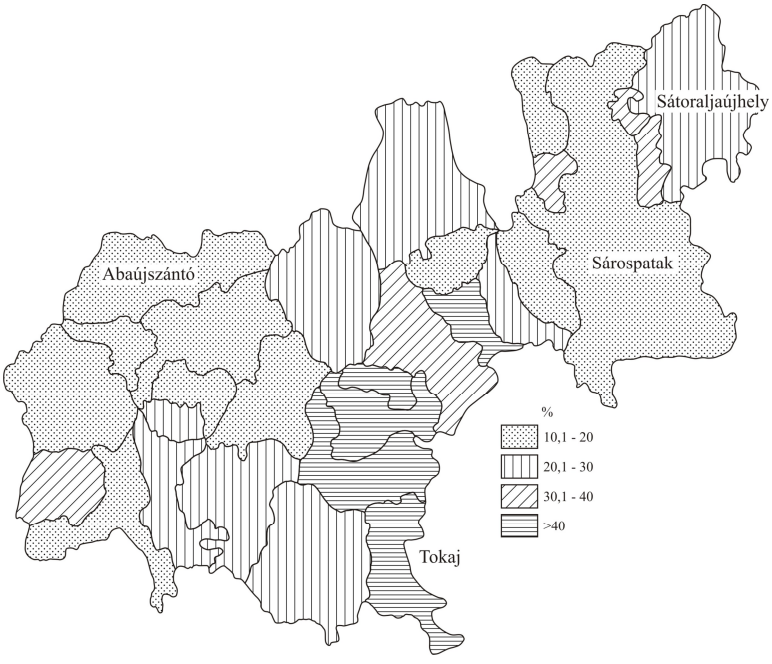

3. ábra. A hegyaljai települések rét- és legelőterületeinek %-os aránya 1913-ban

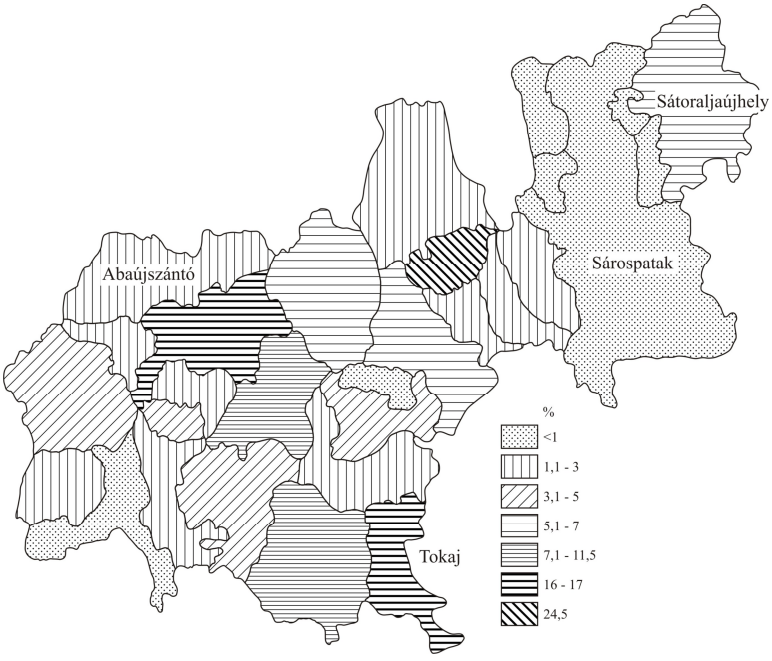

4. ábra. A hegyaljai települések szőlőterületeinek %-os aránya 1913-ban

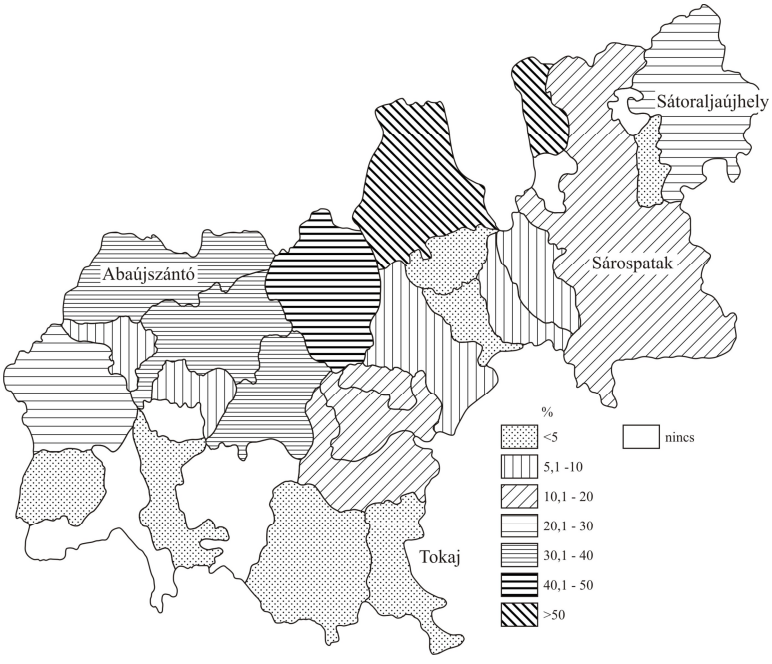

5. ábra. A hegyaljai települések erdősültsége 1913-ban (%)

1913-ban Tokaj-Hegyalja területének (= 158391 kat. hold) 44,9%-át a szántóföldek és kertek, 23,2%-át a rét és legelők, 5%-át a szőlők, 17,9%-át az erdők, 0,3%-át a nádasok és 8,7%-át a terméketlen (és beépített) területek alkották *(1. táblázat)*. A hegylejtők és hegylábfelszínek történelmileg kialakult övezetes tájhasználati rendje és tájszerkezete megmaradt. Az övezetes rendszerben új elemként jelent meg az erdő és a szőlőföldek közötti, 40-45 km^2-t kitevő parlagsáv. Az egyes művelési ágak %-os arányai a hegylábfelszín peremén fekvő (folyóparti) településeken nagyobb méretű volt, mint a táj második településsorát alkotó szőlőhegyperemi falvakban *(2-5. ábra)*. A hegyaljai települések mentesített ártérövezetében, a Bodrogközben és a Taktaközben a lecsapolt lápok, mocsarak és gyepterületek helyén kisebb-nagyobb kiterjedésű szántóföldek és külterületi lakott helyek, tanyák és majorsági épületek létesültek. A kultúrökoszisztéma ártéri kiterjesztése figyelmen kívül hagyta termőhelyi adottságokat, az agroökológiai tényezőket *(6. ábra)*.

1. táblázat. Tokaj-Hegyalja területének megoszlása művelési áganként (1913) (Szerkesztette: Frisnyák S. és Gál A.)

kat.hold

	szántó	*kert*	*rét*	*szőlő*	*legelő*	*nádas*	*erdő*	*terméketlen*	*összesen*
Abaújszántó	3192	150	408	97	370	-	3012	495	7724
Bekecs	3374	48	122	30	641	41	-	197	4453
Bodrogkeresztúr	1271	95	1334	146	1120	-	544	686	5196
Bodrogolaszi	2353	55	123	102	394	-	269	390	3686
Bodrogszegi	435	53	673	117	460	-	463	334	2535
Erdőbénye	1535	270	233	414	1502	-	3470	533	7957
Erdőhorváti	1225	152	855	108	1242	-	4788	338	8708
Golop	1053	53	73	20	219	-	100	102	1620
Hercegkút	668	20	47	-	368	-	-	55	1158
Károlyfalva	305	13	96	-	75	-	-	43	532
Legyesbénye	2174	81	265	54	711	-	26	219	3530
Makkoshotyka	461	32	81	4	144	-	1088	53	1863
Mád	1509	132	19	634	534	-	2097	600	5525
Mezőzombor	4059	124	869	268	843	239	-	400	6802
Monok	4180	158	195	198	894	3	1553	285	7466
Olaszliszka	2232	144	1322	396	1408	-	394	949	6845
Ond	878	20	104	60	168	-	-	91	1321
Rátka	1217	6	107	101	254	-	172	156	2013
Sárazsadány	1413	59	208	174	354	-	221	277	2706
Sárospatak	16142	290	2206	263	3527	18	3861	2657	28964
Sátoraljaújhely	3886	269	2284	764	1110	30	3070	1025	12438
Szegilong	607	66	836	195	410	-	393	282	2789
Szerencs	3003	77	546	115	694	132	59	387	5013
Tarcal	5515	137	380	904	1383	-	118	916	9353
Tállya	1676	106	215	1073	448	-	2422	688	6628
Tokaj	1040	126	768	823	1204	28	71	761	4821
Tolcsva	1179	244	48	713	266	-	47	407	2904
Vámosújfalu	576	48	503	74	371	-	85	183	1840
Végardó	975	10	365	-	394	-	24	233	2001
Összesen	**68133**	**3038**	**15285**	**7847**	**21508**	**491**	**28347**	**13742**	**158391**

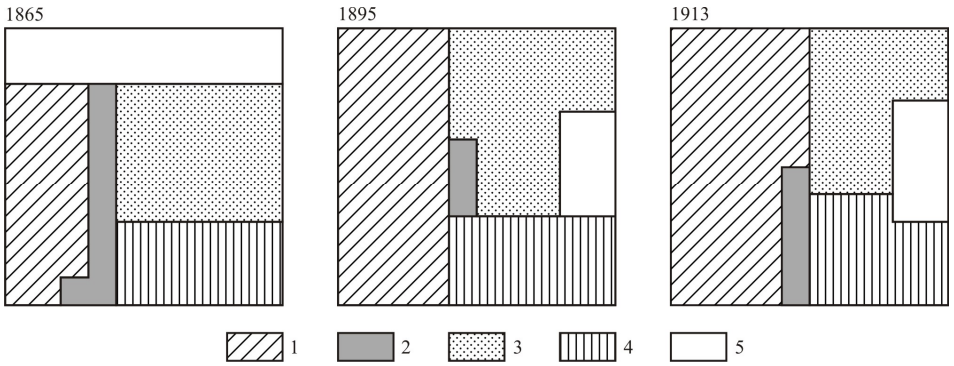

6. ábra. A tájhasználat változásai Tokaj-Hegyalján (1865-1913)
Jelmagyarázat: 1= szántó és kert, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb

A hegyaljai agrárium 1913. évi tiszta jövedelme 922.622 korona volt *(2. táblázat)*. Az összes jövedelem 61,9%-a a *szántó-* és *kertművelésből*, 18,2%-a a *szőlőtermelésből,* 16%-a a *rét-* és *legelőgazdálkodásból*, 3,9%-a az *erdő-* és *nádhasznosításból* származott. *Az egy kat. holdra jutó tiszta jövedelem 637 fillért tett ki, nem érte el az országos átlagot.* A települések között nagy jövedelembeli különbségek figyelhetők meg. Az egyes falvak és hajdan volt mezővárosok átlagos kataszteri tiszta jövedelme (pl. Tolcsva 1379, Bekecs 980, Legyesbénye 913, Monok 904, Ond 872, Tarcal 843, Tokaj 838, Rátka 830 fillér/kat. hold) jelentősen meghaladta az országos átlagot (= 648 fillér/kat. hold). Kilenc település kataszteri tiszta jövedelme az országos és hegyaljai átlag alatt maradt (Szegilong 604, Abaújszántó 591, Olaszliszka 524, Bodrogszegi 481, Sárospatak 448, Bodrogkeresztúr 426, Erdőbénye 358, Makkoshotyka 202 és Erdőhorváti 156/kat. hold). Az alacsony kataszteri tiszta jövedelem (pl. Erdőhorvátiban az országos átlag 24%-a) az erdő és a gyepterületek alacsony jövedelemtermelő képességével függ össze *(7. ábra)*.

A földhasznosítás területi egységeinek és azok kataszteri tiszta jövedelmének összehasonlítása markánsan megjeleníti az egyes termelési ágazatok hatékonyságának jelentős különbségeit *(8. ábra)*. Pl. az összterület 5%-án a szőlő a régió kataszteri tiszta jövedelmének 18,2%-át adta. Az erdő és a nádas (a terület 18,2%-án) Tokaj-Hegyalja kataszteri tiszta jövedelemének csak 3,9%-át érte el.

Az 1913. évi statisztikai adatok elemzésével a tájhasználat térbeli és strukturális átalakulását igyekeztünk jellemezni, amely a 19-20. század fordulóján – a makrogazdasági folyamatokkal is összefüggésben – Tokaj-Hegyalja stagnálásához majd hanyatlásához vezetett.[2]

[2] Tokaj-Hegyalja tájtörténetének 20. századi – különösen a szőlő- és borgazdaság jelentőség-növekedésének – pozitív eredményeit később egy másik tanulmányban foglaljuk össze.

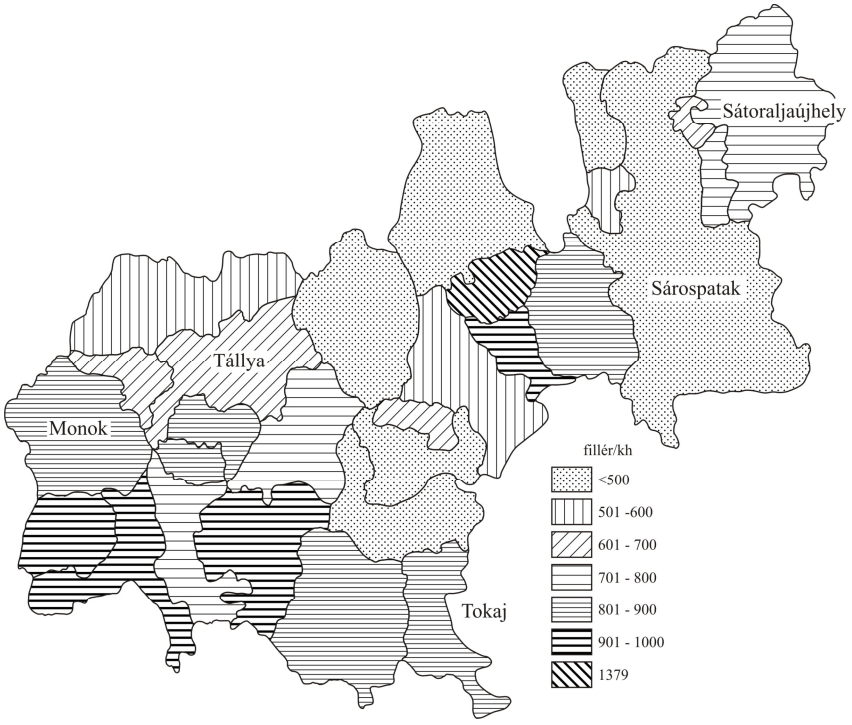

7. ábra. Tokaj-Hegyalja településeinek kataszteri tiszta jövedelme 1913-ban (fillér/katasztrális hold)

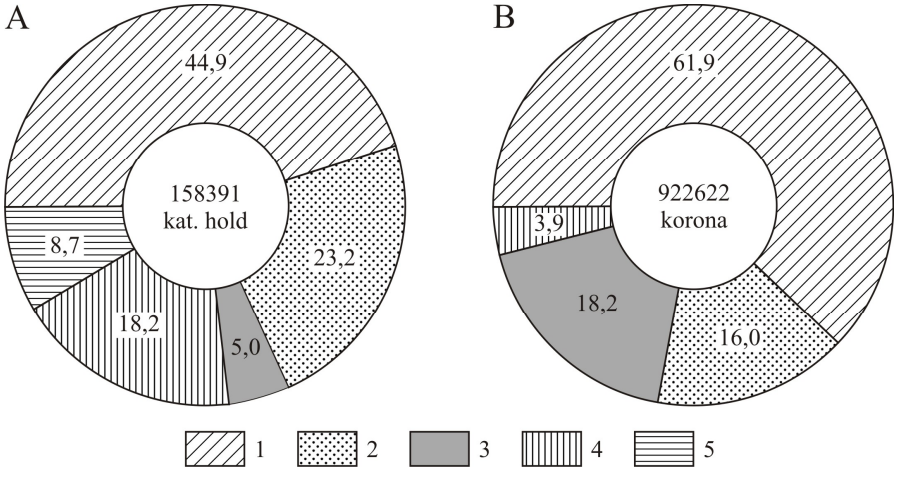

8. ábra. Tokaj-Hegyalja területe (A) és kataszteri tiszta jövedelme (B) művelési ágak szerint (1913). Az ábrákat szerkesztette dr. Gál András, rajzolta Mikó Tamás)
Jelmagyarázat: 1= szántó, kert, 2= rét és legelő, 3= szőlő, 4= erőd, 5= egyéb

2. táblázat. Tokaj-Hegyalja kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként (1913) Szerkesztette: Frisnyák S. és Gál A.

Korona

	szántó	*kert*	*rét*	*szőlő*	*legelő*	*nádas*	*erdő*	*összesen*	*átlag fillér/kat.h.*
Abaújszántó	28285	2180	4853	1751	852	-	4802	42723	591
Bekecs	37447	607	681	495	2249	212	-	41691	980
Bodrogkeresztúr	8720	570	2935	3503	2154	-	1306	19188	426
Bodrogolaszi	21910	632	1074	2521	1596	-	335	28068	851
Bodrogszegi	4449	318	2263	2400	754	-	86	10270	481
Erdőbénye	5535	2249	2383	8508	2645	-	5235	26555	358
Erdőhorváti	2925	1219	2228	1803	1242	-	3651	13068	156
Golop	7786	318	658	158	755	-	100	9775	644
Hercegkút	4848	244	356	-	637	-	-	6085	551
Károlyfalva	1870	161	914	-	325	-	-	3270	674
Legyesbénye	23096	1328	2950	1067	2756	-	26	31223	913
Makkoshotyka	1692	275	816	22	288	-	558	3651	202
Mád	17838	1607	187	15073	1009	-	2715	38429	780
Mezőzombor	39230	1117	6886	6684	3765	239	-	57921	904
Monok	45602	2218	1600	4384	1784	26	1967	57581	802
Olaszliszka	13702	1162	2875	8771	3624	-	784	30918	524
Ond	8119	175	1115	789	524	-	-	10722	872
Rátka	11410	52	1034	1749	927	-	241	15413	830
Sárazsadány	11618	715	2685	5078	1660	-	225	21981	904
Sárospatak	82866	2184	10366	4823	8927	22	2701	111889	448
Sátoraljaújhely	38552	3754	17764	14812	3294	55	6408	84639	742
Szegilong	4731	397	3946	4962	631	-	471	15138	604
Szerencs	26524	604	4251	2152	2832	487	59	36909	798
Tarcal	45296	1599	2237	16595	5264	-	165	71156	843
Tállya	12378	678	3148	19874	836	-	2826	39740	669
Tokaj	9987	1102	3729	16902	2177	33	108	34038	838
Tolcsva	9929	2306	599	21211	361	-	43	34449	1379
Vámosújfalu	5151	544	3746	1889	1096	-	205	12631	762
Végardó	8596	101	3387	-	1358	-	59	13501	763
Összesen	**540092**	**30416**	**91666**	**167976**	**56322**	**1074**	**35076**	**922622**	**637**

Irodalom

BALASSA I. 1991: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

BARÁZ CS. – KISS G. szerk. 2007: A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán, Eger

BODÓ S. 1988: Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. In: *Bencsik J. – Viga Gy.* szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében VI. Miskolc, pp. 14-21.

BOROS L. 1971: Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztése és földrajzi adottságai. Földrajzi Értesítő 20. 3. pp. 343-358

BOROS L. 1996: Adalékok a tokaji szőlő- és borgazdaság XIX. századi földrajzához. Tokaj és Hegyalja 17. pp. 7-11.

BOROS L. 1996: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza

BOROS L. 1997: Tokaj és környéke (Földrajzi tanulmányok), Tokaj-Nyíregyháza

BOROS L. 2007: Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Tokaj

CSIMA P. 2008: Tájvédelmi szabályozás a településrendezési tervekben. In: *Csorba P. – Fazekas I.* szerk.: Tájkutatás – tájökológia. Meridián Alapítvány, Debrecen. pp. 401-407.

CSORBA P. 1987: Tájökológiai tényezők minősítése és gyakorlati célú értékelése a Tokaj-Zempléni hegyvidék példáján. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest

CSORBA P. 2000: Tájökológiai kutatások Tokaj-Hegyalján. Habilitációs tézisek. Debrecen

DÖVÉNYI Z. szerk. 2010: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

FRISNYÁK S. 1988: A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19. században. In: *Bencsik J. – Viga Gy.* szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében VI., Miskolc, pp. 22-47.

FRISNYÁK S. 1995: Contribution to the historical geography of the market towns of the Tokaj-Hegyalja region (16th-19th centuries). Acta Etnographia Hungarica, 40. (1-2.). pp. 185-202.

FRISNYÁK S. 2000: Tokaj-Hegyalja földhasznosítási övezetei a XVI-XIX. században. In: *Füleky Gy.* szerk.: A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Gödöllő, pp. 101-107

FRISNYÁK S. 2009: Táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. Tájtörténeti vázlat. In: *Andrásfalvy B. – Vargyas G.* szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest, pp. 145-162

FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. 2009: A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs

GÁL A. 2003*a*: A Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természeti alapjai. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről. Pécs

GÁL A. 2003*b*: A Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának történeti földrajzi vázlata. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről. Pécs

GÁL A. 2003*c*: A hegyaljai szőlőkultúra történeti földrajza. In: *Frisnyák S. – Gál A.* szerk.: Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 155-171.

HAJDÚ Z. 1977: A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzáskörzeteinek elhatárolása. Studia Geographica 1. Debrecen

HÉZSER A. 1924: A Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból. Föld és Ember, pp. 97-108.

JUSTYÁK J. – PINCZÉS Z. 1976: A domborzat fagykármódosító hatása Tokaj-Hegyalján. Földrajzi Értesítő 25. 1. pp. 31-60.

KERÉNYI A. 1998: A természet és az ember kapcsolata a Zempléni-hegységben. In: *Frisnyák S.* szerk.: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 57-62.

KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. 1990: A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest

NYIZSALOVSZKI R. – LÓCZY D. 2008: Tradicionális tájhasználat és terroir Tokaj-Hegyalján. In: *Csorba P. – Fazekas I.* szerk.: Tájkutatás – tájökológia. Meridián Alapítvány, Debrecen. pp. 111-116.

OROSZ I 1995: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Csokonai História Könyvek, Debrecen

PAP M. 1985: A tokaji. Gondolat Kiadó, Budapest

PEJA GY. 2000: Észak-Magyarország (Válogatott geomorfológiai tanulmányok). Miskolc-Nyíregyháza

PÉCSI M. szerk. 1989: Magyarország Nemzeti Atlasza. Budapest

PINCZÉS Z. 1998a: A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő 47.3. pp. 279-393.

PINCZÉS Z. 1998b: A Tokaji-hegység kialakulása és geomorfológiai értékei. Földrajzi Közlemények 122. 1-2. pp. 1-10.

PINCZÉS Z. 2004: A Tokaji-hegység geomorfológiai kisformái. Földrajzi tanulmányok. Debrecen, pp. 139-152.

A Tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata

Dr. Frisnyák Sándor

A Tokaj-hegyaljai szőlő- és borgazdasági körzet *jellegadó* és egyben *legfontosabb gazdasági objektumai a pincék.*

A Hegyalja földrajzával és gazdaságtörténetével foglalkozó tudományos irodalom a szőlő- és bortermelés idő- és térbeli változásait már részletesen feltárta, de elhanyagolta a borkészítés, -érlelés és -tárolás építményeinek leírását. Kivételt képez a borpincék mikroklímájának kutatása.[1] Így a tanulmányomban – a földtani leírások, térképek és helyszíni vizsgálataim mellett – elsősorban *Vincze* István magyar borpincékről írt szintézisére és *Bakó* Ferenc egri borpincékkel foglalkozó könyvére támaszkodtam.[2] Nagy haszonnal forgattam *Pap* Miklós alapvető munkáját, „A tokaji" c. könyvét, melyben a pincekultúra történelmi és néprajzi összefoglalása is megtalálható.[3] A pincék földrajzi vizsgálatával, rendszerbe foglalásával, azon kívül, hogy eleget tegyek konferenciaszervező barátaim felkérésének, a meginduló pincekutatásokhoz szeretnék alapadatokat szolgáltatni.[4]

1. A Tokaj-hegyaljai bor kiváló minősége három tényezővel: a szőlőtermelés kedvező ökológiai adottságaival,[5] a szőlőművelők magas termelési kultúrájával és a mikrorégió jellegzetes tufa- és löszpincéivel magyarázható. A Hegyalja borérlelő és -tároló pincéi nem a szőlőskertekben épültek, mint pl. az ország legtöbb borvidékén, hanem a falvak és a hajdan volt mezővárosok belterületén. A levéltári források – egynéhány uradalmi pincétől eltekintve – nem őrizték meg a pincevágások idejét. Feltételezések szerint a borpincék túlnyomórészt a 14-18. században létesültek.[6]

Szórványosan már korábban, az Árpád-kor vége felé is épültek felszín alatti lyukpincék. Elterjedésük összefügg azzal, hogy a bortárolás ősi eszközéről, a bőrtömlők használatáról ekkor tértek át a fahordók széleskörű alkalmazására. A hegyaljai borpincék építésének dinamikus időszaka – a szőlő- és bortermelés virágkorában, a 16. század közepétől a 18. század végéig terjedt. A 16. század második felében a fellendülő szőlőtermelés, borászat, borkereskedelem, borfuvarozás – és e tevékenységekkel összefüggő kézművesipar – megváltoztatta a Hegyalja gazdasági struktúráját és a táji munkamegosztásban betöltött szerepét. A hegyaljai szőlő- és bortermelő mikrokörzet a 17-18. században a történelmi Magyarország egyik leggazdagabb és legfejlettebb vidéke volt.

---

[1] Berényi D. 1957., Berényi D. – Justyák J. 1959, Justyák J. 1960.
[2] Vincze I. 1958, Bakó F. 1961.
[3] Pap M. 1985.
[4] Írásom az 1989-ben megjelent tanulmányom rövidített változata
[5] Boros L. 1971.
[6] Vincze I. 1958, Pap M. 1985.

A 17-18. századi borpincék számáról és befogadóképességéről a korabeli dokumentumokban nincs említés. Így e korszak borpincéinek tárolókapacitását indirekt módszerekkel lehet felbecsülni. E munkafolyamatban elsőként a bortermelés statisztikai adataira lenne szükségünk, de ilyenek – az egész Hegyaljára vonatkozóan – 1873-ig nincsenek. Ezért a szőlőtermelés területi kiterjedéséből kell témánkat megközelíteni.

A történeti források rendre megemlítik, hogy a szőlőterület maximális kiterjedése 14000 kat. hold (=8056 hektár) körül alakult. Ezt a megállapítást támasztja alá az 1784-ben készült, 1:28800-as méretarányú első katonai felmérés szelvénysorozata is, amely szerint a szőlőskertek a hegylábfelszín 1/3-át,[7] a hegyaljai települések teljes mezőgazdasági földalapjának nem egészen 1/10 részét foglalták el.[8] A 18. század vége felé – a gazdaságpolitikai intézkedések, az ökonómiai feltételrendszer megváltozása miatt – a hegyaljai promontóriumok kiterjedése fokozatosan csökkent. Az 1880-as évek nagy filoxéra-inváziója előtt már csak 10-11000 kat. holdat foglaltak el a hegyaljai szőlőskertek és ültetvények.

1873-tól a szőlő- és bortermelés összesített adatai többé-kevésbé rendelkezésünkre állnak *(1. táblázat)*. A területi és bortermelési adatok alapján megállapítható, hogy a termelés ősi (15-30°-os lejtőövezetben lévő) zónájában az 1 kat. holdra jutó bortermelés a huszadik század első négy évtizedében 1,5-18,4 hektoliter között változott (az átlagérték 10 hl/kat. hold).[9]

A szőlő legnagyobb kiterjedése idején – az előbbi termelési átlaggal számolva – kb. 140000 hektoliter bor termett Hegyalján (napjainkban kisebb területen évente kb. 200-250000 hl bort termelnek). A bortároló kapacitás felbecsülésénél figyelembe kell venni a rekordtermeléseket és azt a körülményt is, hogy a minőségi bortermelés időigényes, több évi kezelést, tárolást kíván. Pl. egy kitűnő évjárat (=15 hl/kat. hold) esetén 210000 hl bort kellett tárolni az óborok mellett. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a hegyaljai pincerendszer befogadóképessége az átlagos bortermelés kétszerese, mintegy 280000 hl körül lehetett.

A második megközelítésben a *szőlőbirtokosok számát* és a mindenkori bortermelők ama törekvéseit említjük, amely az önálló pince (borkészítő és -tárolótér) létesítésére irányult. 1580-ban 2300 adózó szőlőgazdaság volt Tokaj-Hegyalján kb. 11-12000 szőlőtulajdonos népességgel.[10] A 16-17. századi történelmi fejlődés során kialakult a szőlőbirtokok optimális nagysága és térbeli rendje, mely stabilizálódott és a későbbi korokra is átöröklődött. A szőlőtulajdonosok pontos számát *Keleti* Károly hazánk szőlő- és bortermelését összefoglaló statisztikai művéből ismerjük.[11] Keleti községsoros adataiból megállapítható, hogy Tokaj-Hegyalja borfalvaiban és -városaiban több mint 10000 szőlőbirtokos volt

[7] Csorba P. 1987.
[8] Frisnyák S. 1985.
[9] Pap M. 1985.
[10] Pap M. 1985.
[11] Keleti K. 1873.

1873-ban.[12] Napjainkban a nagyüzemi szőlőültetvények mellett megközelítően 12000 kis gazdaságban foglalkoznak szőlőműveléssel.[13]

1. táblázat. A Tokaj-hegyaljai szőlő- és borgazdaság 1873-ban

Borfalvak és -városok	A szőlő-birtokosok száma	Szőlő-terület (hektár)	A szőlő részese-dése az összterü-letből (%)	Bortermelés 1873-ban (hl)	A borpin-cék száma 1869-ben
1. Abaújszántó	29	363	7,89	2874	+++158
2. Bekecs	118	47	1,80	170	70
3. Bodrogkeresztúr	240	172	5,76	1697	136
4. Bodrogolaszi	127	227	7,58	527	13
5. Bodrogszegi	+	140	4,76	509	28
6. Erdőbénye	450	278	5,97	1414	226
7. Erdőhorváti	292	176	3,25	566	+
8. Golop	72	82	8,79	215	17
9. Hercegkút	+	+	+	+	35
10. Károlyfalva	+	+	+	+	69
11. Legyesbénye	183	73	3,54	566	102
12. Mád	550	508	15,96	3649	187
13. Mezőzombor	183	192	4,90	905	75
14. Monok	365	308	6,06	2150	337
15. Olaszliszka	600	251	6,34	339	162
16. Ond	178	130	19,68	453	34
17. Rátka	440	173	15,06	396	45
18. Sárazsadány	51	24	4,17	604	10
19. Sárospatak	1549	549	3,05	5782	242
20. Sátoraljaújhely	1093	++565	++8,00	+	337
21. Szegilong	41	28	20,89	153	1
22. Szerencs	475	173	8,28	1527	60
23. Tarcal	640	518	9,60	3467	187
24. Tállya	1200	922	25,00	3960	235
25. Tokaj	502	447	16,36	1245	182
26. Tolcsva	540	550	31,33	4243	94
27. Vámosújfalu	110	104	9,73	170	3
28. Végardó	+	5	+	+	53
Összesen:	10028	7005	7,88	37581	3098

\+ nincs adat
++ 1865. évi adat
+++ későbbi adat (telekkönyvi nyilvántartás)

Forrás: Keleti Károly: Magyarország szőlészeti statisztikája. Bp. 1876.
Szőlőtermelés: Községsoros adatok 1873-1965. KSH. Bp. 1986.
Zemplén vármegye 1869-es népszámlálási és épületösszeírási anyaga a sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltárban

Régen nem a szőlőt és a mustot, hanem a bort értékesítették. A borkészítéshez minden termelőnek pincére volt szüksége. A szőlőbirtokosok és a borpincék száma közötti összefüggés vizsgálatánál több tényezőt kell figyelembe vennünk.

[12] Keleti K. 1873.
[13] Tóth Z. osztályvezető (Borkombinát) szóbeli közlése (1988)

Így pl. nem minden szőlősgazdának volt saját pincéje, gyakorta előfordult, hogy a rokonok és barátok egy pincében tárolták a borukat. Ma is láthatunk olyan présházas pincét, melynek épületéből két-három külön pince nyílik (pl. Tarcalon az Andrássy pince). A többágú pincékben farács-ajtókkal elkülönített mellékágak is megfigyelhetők. A lehetséges variációk közt azt is meg kell említenünk, hogy egy pincetulajdonos több környező településen is rendelkezhetett szőlővel, de borát egy helyen koncentrálva kezelte, tárolta.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a szőlősgazdák fele, de legalább egyharmada rendelkezett borpincével, így a 17-18. századi borpincék számát 4-5000-re becsüljük. A 18-19. század fordulójától a termelés csökkenése miatt már alig épül új pince, a tönkrement szőlősgazdák pincéi üresen állnak és pusztulnak. A filoxéravész után a hegyaljai pincék állaga is tovább romlott.

Az 1869-es népszámlálás idején – a lakó- és gazdasági épületekkel együtt – a borospincéket is összeírták, de ez utóbbiak a statisztikai feldolgozásokban, a megyei és országos összegezésekben nem jelennek meg. Az eredeti adatfelvételezés alapján[14] sikerült összesítést készítenünk a hegyaljai borpincékről *(1. táblázat)*. Eszerint 1869-ben a borpincék száma 3098. A legtöbb pince Monokon (=337) és Sátoraljaújhelyen (=337), a legkevesebb Szegilongban (=1) volt. A leghosszabb (kb. 40 km-es) pincerendszer Sátoraljaújhelyen a történelmi városnegyedben: a Barátszeren és az ősi kereskedőnegyedben található.[15] 1945-től az 1980-as évek közepéig mindössze három nagyüzemi pince épült (Bodrogszegi, Hercegkút, Rátka).

2. *A hegyaljai pincekészítés geológiai feltételei igen kedvezőek: a pincék vulkáni tufába, a Tokaji-hegyen és környékén löszbe mélyülnek*. A hegyaljai szőlő- és bortermelő régió a Zempléni-hegység peremlépcsős szegélyterülete. Fiatal (harmadidőszaki) vulkáni kőzetek építik fel *(1. ábra)*.

A Zempléni-hegység vulkáni működése a miocén bádeni emeletében (13,5 millió évvel ezelőtt) kezdődött és az alsópannon emeletben zárult. A táj fő tömegét alkotó kiömlési kőzetek a szarmata emeletben, több kitörési központból kerültek a felszínre. A kitörési centrumokból a tűzhányóműködés kezdetben riolitlávát és -tufát hozott a felszínre, majd ezt az andezit-dácitláva és -tufaszórás váltotta fel. A riolitos vulkánosság a felszínközeli magmakamrákból, az andezit- és dácitláva mélyebb magmatartókból táplálkozott. A kezdeti kitörések óriási robbanások voltak, s ilyenkor a magmakamra teljes – több km^3-nyi – anyaga szétporlasztva tufalepelként nagy területeket borított be. Az ártufa-lepel a gyors egymás-után érkező tufaszórás ismételt terítése volt: ma ezek alkotják Tokaj-Hegyalja 100-200 méter vastag tufa-felhalmozódásait. A riolit ártufa a geológiai kifejlődés és összetétel alapján több altípusra különíthető el (*hegyközi, bényei, keresztúri*, *rátkai* és *szerencsi tufa*).

[14] Zemplén Megyei Levéltár (Sátoraljaújhely)
[15] Kármán I. 1978.

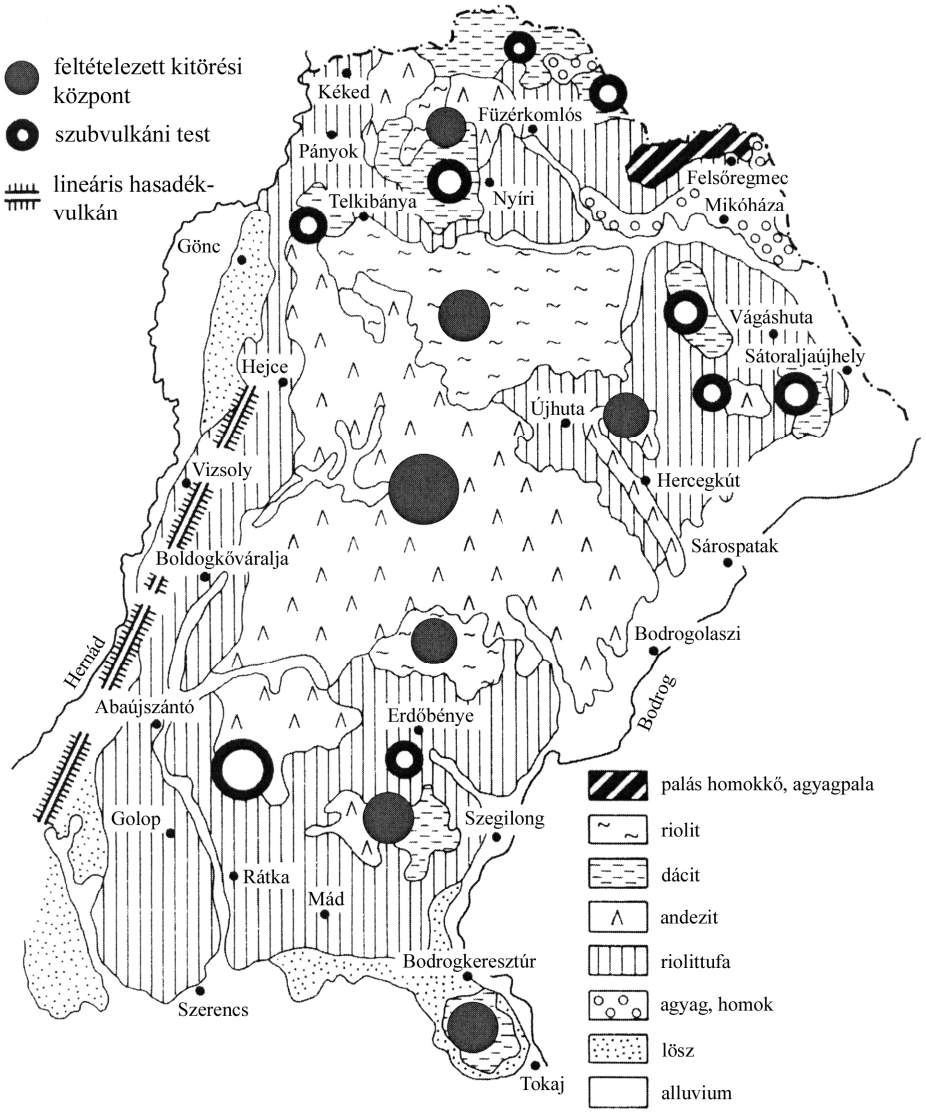

1. ábra. A Zempléni-hegység geológiai vázlata
(MÁFI térképek alapján szerk. Frisnyák S.)

A Tokaji-hegy és környéke felszínét pleisztocén *lösz* borítja. A lösz vastagsága a Kopasz-hegy keleti lejtőin 25-30 m, északon 15-20 m, a tarcali oldalon 1-10 m között változik.[16] A tufamezőkbe és a lösz tömegébe mélyülnek a hegyaljai borpincék.

[16] Boros L. 1971.

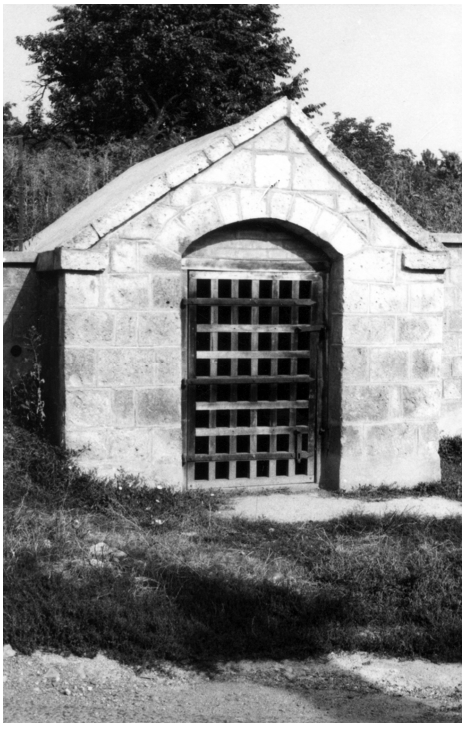

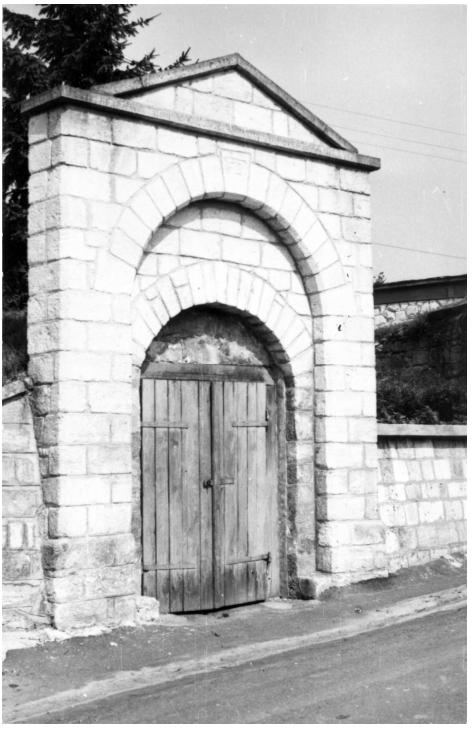

Jellegzetes hegyaljai borospincék

Szerencsi pincék

A hercegkúti pinceszer (a szerző archív felvételei)

A szőlőműveléshez kapcsolódó pincéket, nagy pincerendszereket a tufaövezet falvaiban és mezővárosaiban élő kővágók, pincevágók (és pinceásók) készítették. A pincék kb. 80%-a a tufaövezetben található (1869). A népi emlékezet úgy tartja, hogy a pincékből kikerült riolittufát négyzetes hasábokra faragták és a helyi építkezéseknél használták fel. A paraszti pincevágó (és ezzel összefüggő kőfaragó, kőfuvarozó stb.) tevékenység a 16-18. században nem csak a földrajzi környezethez való alkalmazkodást jelzi, hanem azt is bizonyítja,

hogy a gazdasági élet meghatározó ágazata, a szőlő- és borgazdasági komplexum egy sor háttérágazatot is kifejlesztett (pl. hordókészítés, karóhasítás, speciális szőlőművelő szerszámok készítése stb.).

3. A Hegyalja borpincéit először a néprajztudományban alkalmazott formatípusok szerint rendszerezzük.[17] Tokaj-Hegyalján – hasonlóan az Északmagyarországi-középhegység többi borvidékéhez – a *felszín alatti lyukpincék* terjedtek el. E pincetípusnak két változatával találkozunk: az épület nélküli és a présházas (borházas) lyukpincékkel. A felszín alatti lyukpincék, mint már említettük, a tufa- és löszfalakba mélyülnek be, merőlegesen a felszín rétegvonalaira. A lyukpincék általában 180-200 cm, ritkábban 220 cm magas és 250-300 cm széles folyosók, amelyek egy keskenyebb (140-160 cm széles) pincegádorral kapcsolódnak a külső felszínhez.[18] A pincegádor lejtése többnyire 5-15° között változik, hossza pedig 5-10 méter. A borpincék hossza – a gazdaság méretétől függően – 5-8 métertől 30-60, ritkábban 70-80 méterig terjed. Természetesen a nagybirtokosok és borkereskedők pincéi lényegesen nagyobbak. A borpincék belső terének méretei összhangban állnak a pincevágás korában általánosan használt hordóméretekkel, a három akós transzport-hordókkal, a 136 literes gönci és a 200 literes szerednyei hordókkal.

A felszín alatti lyukpincék kb. 20-30 cm-es szellőzőkürtőkön át is kapcsolatban állnak a külső levegővel. A szellőzőnyílások felszíni pontján a riolittufából formált, kéményre emlékeztető, de csak oldalnyílásokkal ellátott „kalapkő" található. A nagy pincékben több szellőzőnyílás is készült. A pince szellőzőrendszere biztosítja a tárolótér levegőjének tisztántartását, a pince hőmérsékletének és relatív nedvességtartalmának optimális szintre emelését. A hegyaljai borpincék átlagos évi középhőmérséklete 10-12°C között változik, de előfordulnak ettől hidegebb (7-9°C) és melegebb (13-14°C) pincék is. Az évi hőmérsékleti ingás 1,5-2°C, ritkábban 2-2,5 vagy több °C. A hőmérsékleti maximum ősszel, a bor erjedése idején, a minimum januárban, a külső hőmérsékleti minimummal egyidejűleg jelentkezik. A mikroklíma vizsgálatok szerint a pincejáratok keresztmetszetében sem egyforma a hőmérséklet, a pince talpmagassága és a boltozata között 0,5°C a különbség. A részletes pinceklíma megfigyelések a légáramlás sebességére és a relatív nedvességtartalom regisztrálására is kiterjedtek. Ezekből megtudhatjuk, hogy az oldalfalak mentén 5-6 cm/s, a hordók körül 2,5-3 cm/s, a kürtők felé közeledve 20-30 cm/s, a kürtőnyílásnál 50 cm/s a légáramlás sebessége. A relatív nedvességtartalom 90-94% (kb. 6-8%-os évi ingással). A pince természetes kőzetanyagán vagy a boltozatköveken, melyek riolittufából készülnek, megtelepszik a pincepenész. A hegyaljai pincékre jellemző Cladosporium cellare jelenléte, térbeli elterjedése és vastagsága biológiai fokmérője annak, hogy mennyire kedvező a borpince mikroklímája.[19]

[17] Vincze I. 1958.
[18] Vincze I. 1958, Laurencsik L. 1981, Pap M. 1985 (és saját mérések)
[19] Berényi D. 1957, Berényi D. – Justyák J. 1959, Justyák J. 1960

Az épület nélküli lyukpincék funkciója a borérlelés és -raktározás. A nagybirtokosok 18-19. századi présházas pincéi – köztük a híres Rákóczi-pincék – nemcsak a bortárolás, hanem a borkészítés objektumai is. A 19-20. században a lyukpincék elé kisebb-nagyobb borházakat, préselő-szőlőfeldolgozó és egyéb helyiségeket építettek (pl. a sátoraljaújhelyi Zsólyomka vagy a szerencsi pinceszer).

A bortároló pincék a lakóházak alatt vagy közvetlen közelségében is épültek, a hajdan volt mezővárosokban ez volt a leggyakoribb forma (pl. Tokajban a pincék 4/5-e). A házipincéknek is két típusa van: az egyikbe soroljuk azokat, amelyek a lakó- és gazdasági épületek alatt a felszínt alkotó tufamezőbe mélyülnek. A vágott lyukpincékkel szemben ezek az ún. ásott pincék. Az épületek borpincéi (és a bakhátas, szintén ásott, majd kővel boltozott parasztpincék) nem rendelkeznek borházzal. A házipincék másik forma-típusa felszín alatti préselőtérrel épült. Az ilyen építmények három szintesek: a felszínből kiemelkedő lakótér alatt tágas présház mélyül a tufába és ebből vezetnek le a néhány méteres gádorok a pincetérbe. A pincefolyosók gyakran az utak, közterek, esetleg más porták alá is átnyúlnak (pl. Tállya, Mád, Tolcsva, Tokaj stb.). A felszín alatti préselőtérrel rendelkező házipincék szép példája a ma pincemúzeumnak használt tokaji Fejes-ház, 19. századi présházzal és több évszázados pincével.

A Tokajhegyaljai borpincéket az alaprajzi formák és a topográfiai elhelyezkedésük szerint is rendszerezhetjük.

A tufa- és löszfelszínbe vágott lyukpincék négy altípusba sorolhatók. Az első típust az *egyágú (paraszt-) pincék* alkotják. Az egyágú pincék a legelterjedtebbek, a mikrorégióban mindenütt megtalálhatók. A kedvező tufalejtőkön egymás mellett, helyenként három-négy szintben is igen sok egyágú pince épült, s ezeket sokszor csak keskeny sávpillérek választják el egymástól (Pl. a hercegkúti pinceszer). A második típus lényegében az egyágú pincékből fejlődött ki, de attól sokkal hosszabb főággal és számos mellékággal rendelkezik. A *főtengelyre fűzött celláspincék* a közép- és nagybirtokosok pincetípusai voltak (pl. Olaszliszka, Tállya, Tokaj, Tolcsva). A harmadik típust az *egymással párhuzamosan futó, de mindkét végén összekapcsolt pincefolyosók* képezik (pl. Tarcal). A negyedik típus a szőlőnagybirtokosok és borkereskedők ún. *labirintuspincéi* A hegyaljai borkereskedelem egykori központjaiban, pl. Erdőbényén, Mádon, Tállyán, Tokajban és Sátoraljaújhelyen igen gyakoriak a nagyméretű, több száz méteres, esetleg több szintes pincelabirintusok. Lehetséges, hogy a kőzetminőség mellett, mely szintén befolyásolja a pinceágak futását, a fokozatos összeépítések is szerepet játszottak a formatípus kialakulásában. Sátoraljaújhely és egyben az egész borvidék legnagyobb pincerendszere az ún. Ungvári-pincék negyede, ahol 27, eredetileg teljesen különálló pincét horizontálisan és vertikálisan is összekapcsoltak és mintegy 14-16 km-es, négyszintes, 13000 gönci vagy szerednyei hordót (kb. 20000 hl bort) befogadó állami pincészet alakult ki. Legalsó szintje a felszíntől számítva 40 m mélyen van.[20]

[20] Tóth Z. szóbeli közlése (1988)

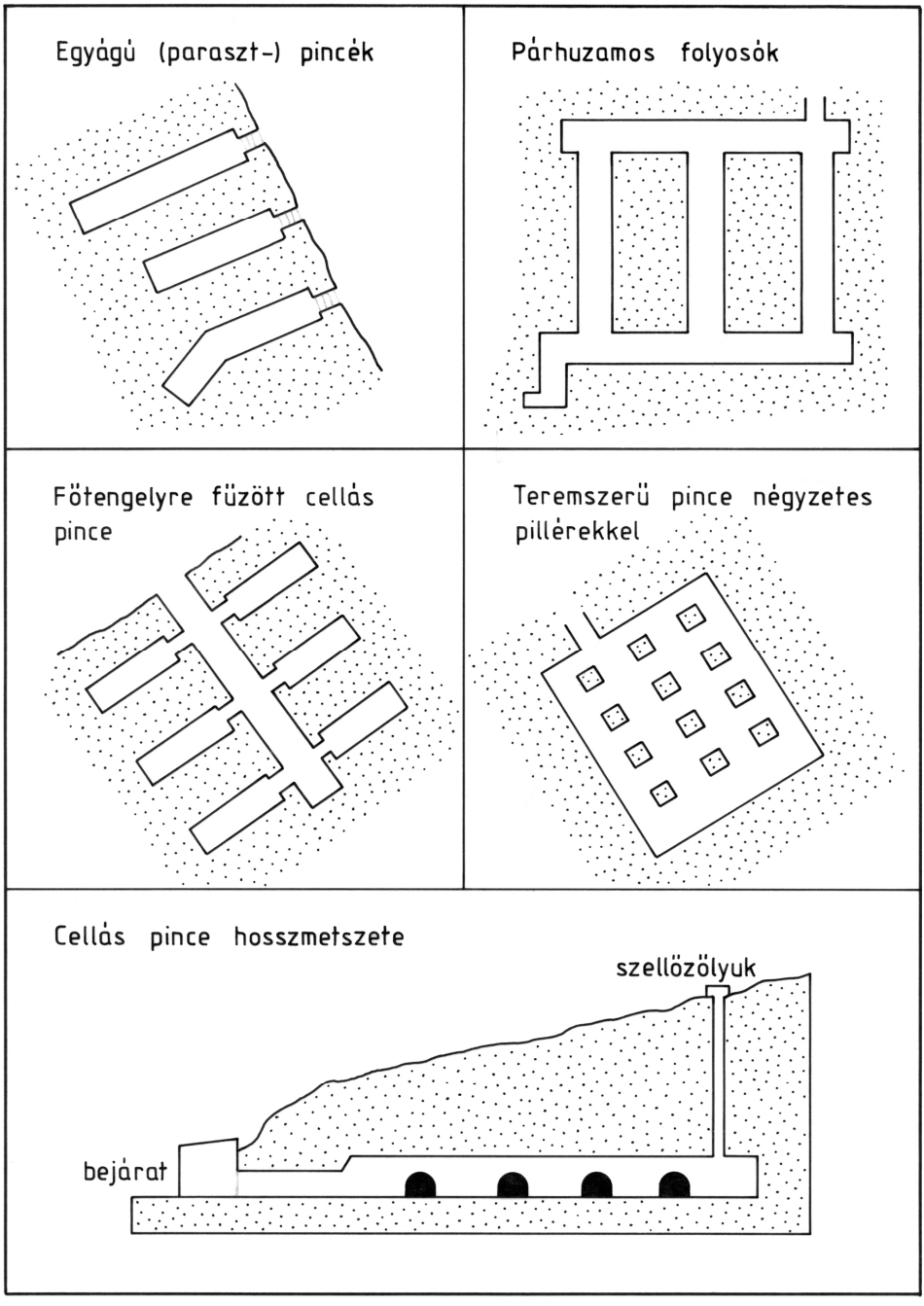

2. ábra. Hegyaljai pincetípusok (szerk. Frisnyák S.)

3. ábra. Labirintus pince Mádon (Forrás: Tokaj-Hegyaljai Borkombinát)

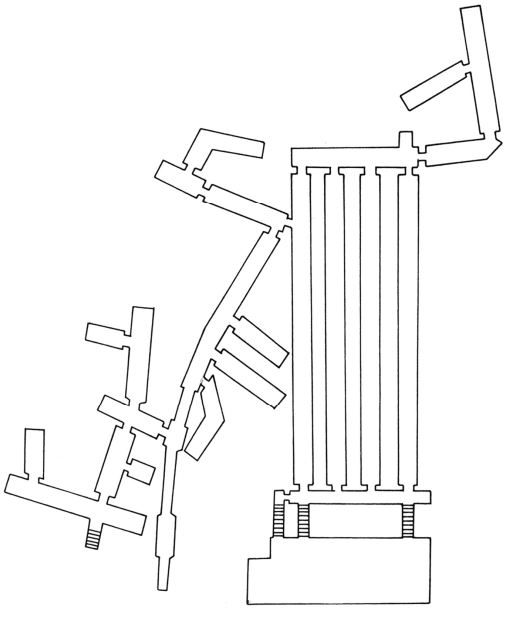

4. ábra. Tarcali pincerendszer párhuzamos folyosókkal (Forrás: Tokaj-Hegyaljai Borkombinát)

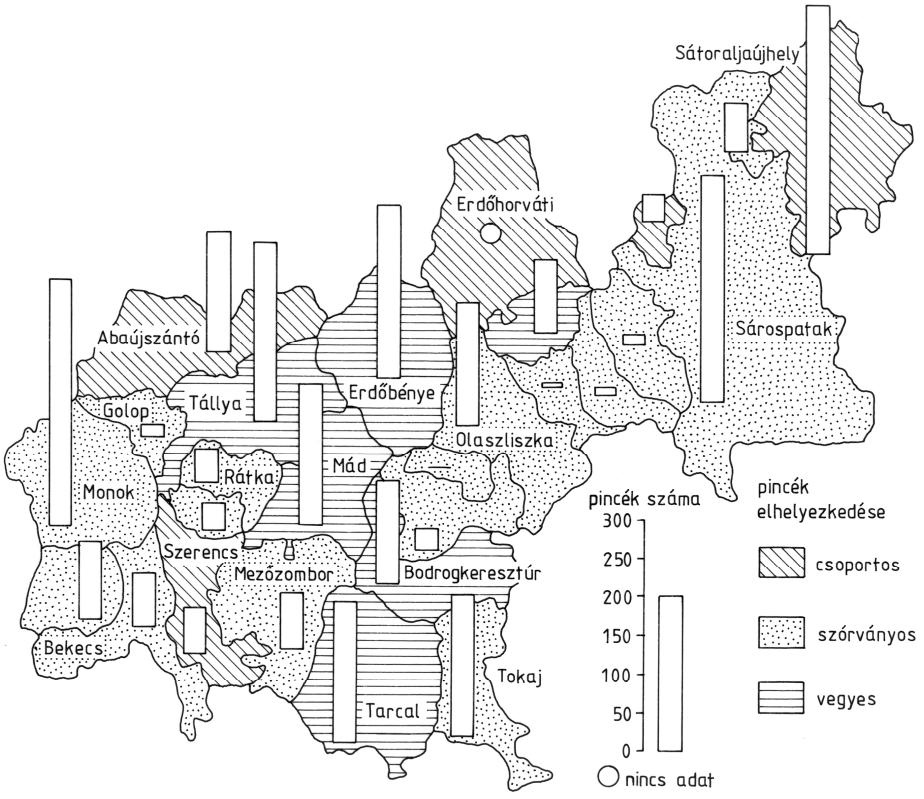

5. ábra. A hegyaljai borpincék száma (az 1869. évi összeírás alapján) és a pincék elhelyezkedési típusai (szerk. Frisnyák S.)

A borpincék térbeli elhelyezkedése három féle: *csoportos, szórványos és a kettő kombinációja (vegyes)*.[21] A csoportos pincék két változatban fordulnak elő. A leggyakoribb forma a belterület peremén épült pincesor (pl. Abaújszántó, Hercegkút, Sátoraljaújhely, Szerencs). A másik típus Tokaj-Hegyalján egyedülálló: Erdőhorvátiban a pincenegyed a belterület földrajzi középpontjában épült. Sok helyen a lakótelek végén, a kertben vagy a lakóházak alatt, tehát szórványosan – a szőlősgazda portáján – helyezkednek el (pl. Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárospatak, Tokaj). A legáltalánosabb topográfiai típus az előző két forma keveréke, a csoportosan és szórványosan épített pincék egy településen belüli megjelenése (pl. Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Tállya, Tarcal). A szőlőnagybirtokosok pincéi a települések központi helyein létesültek (Mád, Sárospatak, Tarcal, Tolcsva, Tokaj).

A pincék mint a Tokaj-hegyaljai szőlő- és borkultúra alkotó és településkép-formáló elemei, nemzeti örökségünk értékes darabjai.

[21] Frisnyák S. 1978.

Irodalom

BAKÓ F. (1961): Egri borpincék. Eger, Heves megyei Idegenforgalmi Hivatal
BERÉNYI D. (1957): Mikroklímatológiai vizsgálatok a tokaji borospincékben. Természettudományi Közlemények 6. pp.252-257.
BERÉNYI D. – JUSTYÁK J. (1959): A Tokaj-hegyaljai borpincék mikroklimatikus viszonyai. Acta Geographica Debrecina. pp. 287-310.
BOROS L. (1971): Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztése és természetföldrajzi adottságai. Földrajzi Értesítő 20. pp. 343-358.
CSORBA P. (1987): Tájökológiai tényezők minősítése és gyakorlati célú értékelése a Tokaj-Zempléni-hegyvidék példáján. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
FRISNYÁK S. szerk. (1978): Zempléni-hegység (turistakalauz). Miskolc
FRISNYÁK S. (1989): A Tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata. In: *Bencsik J.* – *Szappanos E.* szerk.: Tokaj és Hegyalja. Tokaj, pp. 45-65.
GYARMATI P. (1977): A Tokaji-hegység intermedier vulkanizmusa. Budapest
JUSTYÁK J. (1960): A borpincék mikroklímájáról. In: *Kéri M.* szerk.: Az ipari meteorológia kérdései. Budapest, pp. 105-111.
KÁRMÁN I. (1978): Pincék és talányok. Észak-Magyarország. 34. évf. 73.
LAURENCSIK L. (1989): A tokaj-hegyaljai borospincék jellemzése, különös tekintettel a tolcsvai borospincék geográfiájára. Tanári szakdolgozat, Nyíregyháza
MÁTYÁS E. (1984): A tájvédelmi körzet geológiai jellemzése. In: *Szeremley G.* szerk.: Zempléni Tájvédelmi Körzet, Miskolc, pp. 4-15.
MITRÓ J. (1986): Tokaj-Hegyalja pincéi. Tanári szakdolgozat. Nyíregyháza
PAP M. (1985): A tokaji. Budapest
VINCZE I. (1958): Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő. pp. 83-104.

A hegyaljai borfalvak és -városok műemlékei

Dr. Csorba Csaba

Tokaj-Hegyalja irodalma könyvtárnyi, Bakos József, Janó Ákos bibliográfiái ennek csupán elenyészően csekély hányadát ölelik föl. De nemcsak egy teljességre törekvő bibliográfia hiányzik (amely a helyi sajtó értékes, és eddig mellőzött kincseit is tartalmazná, pl. a Zemplén c. hetilap 70 évfolyamának 1870-1944 között megjelent cikkeit), hanem legalább ilyen hiányosság egy olyan könyvtár, amely a lehető teljességgel tartalmazná a régió teljes irodalmát, vagy eredetiben, vagy másolatban (pl. számítógépen elérhető információk formájában). A számítógépek világában ez voltaképpen nem jelenthetne leküzdhetetlen gondot, tudományszervezési kérdés. Jelenleg a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára rendelkezik a legteljesebb (de sajnálatosan korántsem hiánytalan) gyűjteménnyel. A kéziratos és nyomtatott térképek, a levéltári források, a fotóanyag katasztere is hiányzik. Tájtörténeti komplex adatbázis elkészítésére kezdő debreceni muzeológusként már vállalkozott jelen sorok írója, a Békés-bihari Sárrét vonatkozásában (sokszorosításban jelent meg: A régi Sárrét világa. Békéscsaba, 1974.).

A műemléki topográfiai munka és különböző célú műemléki felmérések már többször megkezdődtek a hegyaljai régióban, de eddig még mindig abbamaradtak. Mostanában újra megkezdődött egy nagyobb arányú felmérés.

A Hegyalját is magába foglaló Borsod-Abaúj-Zemplén megyei műemléki bibliográfia 1983-ban jelent meg. Több mint 3 ezer tétele imponáló szám, de azóta csaknem három évtized telt el, és beleszámítva a korábbi időszak anyaggyűjtésének hiányosságait is, a tételszám megötszörözése után is alighanem messze lennék még a „teljességtől".

Láthatólag sem a tudományszervezés, sem tágabb értelemben a mindenkori magyar kormányzat nem volt mindeddig tisztában azzal, hogy Tokaj-Hegyalja – mint régió – mekkora értéket képvisel az ország s tágabb értelemben a magyarság számára, és az sem tudatosult, hogy ezt az értéket minden eszközzel meg kell őrizni, múltját, hagyományait ki kell kutatni, meg kell ismertetni minél szélesebb körben, mind az országos belül, mind az ország határain túl.

A hegyaljai táj és benne a hagyományos értékek (települések, hagyományos gazdálkodás, életmód, lakáskultúra, használati tárgyak) védelme korántsem valamiféle „széplelkeknek" múltba révedő ábrándos szenvedélye, valamiféle drága, habókos fényűzés, hanem éppenséggel olyan kincs, amely mással nem helyettesíthető, továbbá gazdaságilag, és ezen belül idegenforgalmi vonatkozásban is (megfelelő szervezéssel) országos szinten sem elhanyagolható pénzbevételt eredményezhet, – rövid és hosszú távon egyaránt.

Az UNESCO Világörökség Bizottsága 2002 júniusában, Budapesten tartott ülésén, Tokaj-Hegyalja történelmi borvidék területét kultúrtájként fölvette a világörökségi jegyzékbe. A történeti táj területét Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szegi, Szegilong, Szerencs, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Vámosújfalu települések alkotják.

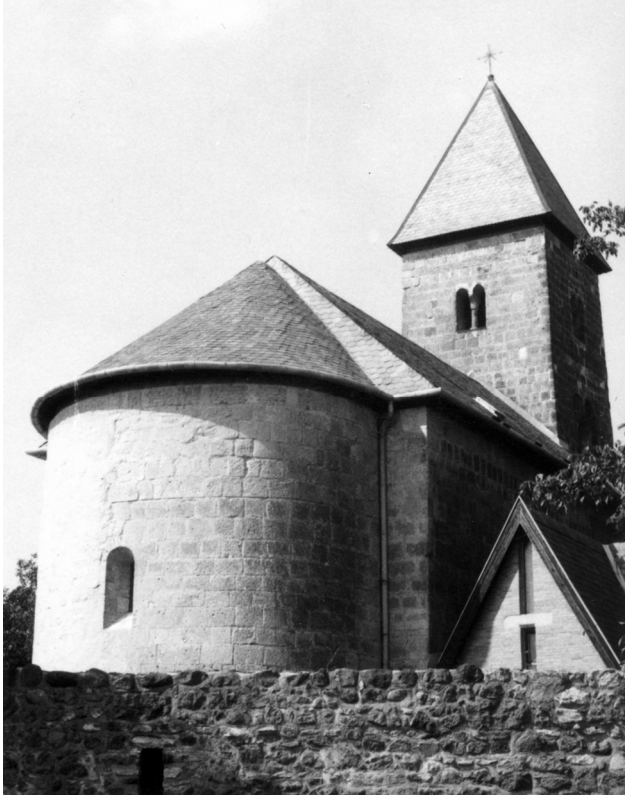

Bodrogolaszi 12. században épült román stílusú római katolikus temploma

Tokaj-Hegyalja történelmi borvidék történeti tájjá nyilvánításáról szóló …/2011. sz. NEFMI rendelet tervezete szerint „történeti tájként kell műemléki védelemben részesíteni az ember és a természet együttes munkájának eredményeként létrejött olyan kulturális (történeti, műemléki, művészeti, tudományos, műszaki stb.) szempontból jelentős, részlegesen beépített területet, amely jellegzetessége, egységessége révén topográfiailag körülhatárolható egységet alkot.”

A rendelettervezet kimondja:

1. §

(1) Történeti tájként műemléki védelemben részesítem a Tokaj-Hegyalja történelmi borvidéket. A történeti táj területét Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szegi, Szegilong, Szerencs, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Vámosújfalu települések e rendelet *1. számú mellékletében* felsorolt helyrajzi számú ingatlanai alkotják.

(2) A történeti tájjá nyilvánítás célja a Tokaj-Hegyalja történelmi borvidék kultúrtáj épített örökségének, természeti környezetének és hagyományos tájhasználatának megőrzése, továbbá az építészeti valamint egyéb környezeti, természeti értékek fenntartható használatának biztosítása.

2. §

Ez a rendelet a kihirdetését követő 8. napon lép hatályba.

Úgy tűnik tehát, hogy most kormányzati szinten is végre ráeszméltek, hogy egy ilyen megtisztelő cím önmagában semmire sem elegendő, nemhogy a fejlődéshez kevés, hanem a tudatos, és gondatlanság, nemtörődömség okozta pusztulást, pusztításokat sem akadályozza meg.

2011. decemberének másik fontos híre: Megalakult Sárospatakon a Tokaj-Zemplén-Abaúj térség turisztikai marketingszervezete. A közleményben a következőket olvashatjuk:

„2011. december 22-én a Polgármesteri Hivatal dísztermében alakult meg a Tokaj-Zemplén-Abaúj Térségi TDM Nonprofit Kft, amely a Hernád, a Tisza és az országhatár alkotta térség több, mint 100 településének érdekeit szolgálja, és öt egyesület összefogásaként jött létre. Az újonnan létrejött turisztikai desztinációs menedzsment szervezet székhelyét Sárospatakon, az Újbástya Rendezvénycentrumban határozták meg. Dr. Dankó László egyesületi elnök erről az alábbiakat publikálta:

Az egész térséget lefedő turisztikai desztinációs menedzsment szervezet célja, hogy elősegítse valamennyi turizmusban érdekelt vállalkozók fejlődését. Az új szervezet több mint 100 településen 500 szolgáltatót képvisel, segíti piacra jutását, valamint célja még a hatékony közösségi márkaépítés is.

A térségi TDM szervezetként megalakult kft 2012 elején benyújtja a regisztrációs kérelmét a Nemzetgazdasági Minisztériumhoz, ezzel párhuzamosan pedig elkezdődik a közös turisztikai arculat tervezése, az egész térséget lefedő, tematikus kínálatot bemutató turisztikai portál kialakítása és egy vezetett, hangos városnéző és hegyi túrákat is tartalmazó mobil applikáció fejlesztése.

A Kft szakmai munkáját 2012-ben a TDM menedzserek tanácsa irányítja szoros szakmai együttműködésben, a munkát nagyrészt a helyi TDM szervezetek munkaszervezetei végzik az első év folyamán.

2012 elején a Kft megkeresi a nagy állami turisztikai szereplőket, a megyei önkormányzatot, a térség turizmusában érdekelt vállalkozások szervezeteit, a térségben működő turisztikai klasztereket és tematikus kínálatot nyújtó turisztikai egyesületeket, s képviselőiket felkéri a Kft munkáját segítő Szakmai Tanácsadó Testületben való részvételre, annak érdekében, hogy velük közösen kerüljön megtervezésre a következő évek szakmai munkája.

A sárospataki vár

Dr. Szabó Rita, Sárospatak város alpolgármestere, az új szervezet létrejöttét nagy előrelépésnek tartja, s mint elmondta, Sárospatak készséggel bocsátja rendelkezésre a Rákóczi-várhoz vezető utca bejáratánál lévő épülete irodáit.

Sárospatak város Önkormányzata felismerte azt a lehetőséget, hogy a térségi TDM-mel illetve turizmussal hatékonyabban kell foglalkoznia, mint ahogy eddig történt, ezért ez év májusában született egy olyan egyesületi, majd önkormányzati döntés, hogy az Újbástya Rendezvénycentrum épületét ingyenesen a most megalakult térségi TDM Kft rendelkezésére bocsátja."

Ezek tehát azok a keretek, amelyek a jövőben meghatározzák ill. behatárolják a térségben az örökségvédelmi, ill. az örökség-megismertetési tevékenységet.

Mindezek a szépen hangzó kijelentések azonban önmagukban nem jelentenek semmiféle garanciát a jövőre nézve. Hiszen gondoljuk csak meg, mit tartalmazott az első műemléki törvényünk (1881: XXXIX. tc.): „Műemlék elnevezés alatt értetik a földben vagy a föld színén lévő minden olyan építmény és tartozéka, mely történeti- vagy művészeti emlék becsével bír."

A műemlékekre vonatkozó újabb törvényerejű rendelet (1949: XIII. sz. tvr.) szerint: „a magyar történet, tudomány és művészet emlékeit és eredményeit, mint közművelődésünk örökbecsű értékeit… fokozott védelemben kell részesíteni, és azokat az egész nép számára hozzáférhetővé kell tenni".

A sárospataki vár emeletes kazamatái

A legújabb, 1997. évi LIV. tv. szerint műemlék minden olyan épület, építmény, létesítmény vagy egyéb ingatlan jellegű alkotás, valamint azok rendeltetésszerűen összetartozó együttese (rendszere), vagy annak része, ill. romja vagy töredéke, amely hazánk múltjának kiemelkedő jelentőségű építészeti, történelmi, tudományos, városépítészeti, képző- és iparművészeti, kertépítészeti, régészeti, néprajzi vagy műszaki (technikatörténeti) emléke, annak rendeltetésszerűen szerves történeti alkotórészeivel, tartozékaival, berendezéseivel, valamint a hozzá tartozó vagy valaha hozzá tartozott, részben vagy egészben még létező melléképületekkel és ingatlanterülettel (területrésszel) együtt, amely ezen értékei miatt védelemre és megtartásra érdemes, és amelyet ilyenként védetté nyilvánítottak. A tv. védeni rendeli a műemléki jelentőségű területeket is, amelyek épületei, építményei, műtárgyai és a hozzájuk tartozó telkek (területek), a

településképi szerkezet, tér- és utcakép, épületek és a táj kapcsolata akkor is védelemre és megtartásra érdemesek, ha nem minden egyes alkotóelemük egyedileg védett műemlék. A földfelszín alatt lévő, műemléki jelentőségű emlékek is védelmet élveznek. Védett a műemléki környezet és a történeti kertek is.

Nem véletlenül idéztük ilyen terjedelemben a műemléki jogszabályokat, és a legújabb lehetőségeket. Ha mindezeket végigolvassuk, akkor voltaképpen akár meg is nyugodhatnánk. Hiszen láthatólag idestova 130 esztendeje minden adott ahhoz, hogy értékeink megmaradjanak, és generációk sora csodálja mindazt, amit őseink alkottak.

A valóság azonban összességében köszönő viszonyban sincs a törvényi előírásokkal. Tisztelet a kivételnek, ebben az országban értékeinknek tömeges pusztulását dokumentálhattuk az elmúlt 130 évben, és ez a tendencia – sajnálatos módon – napjainkban is „töretlenül" folytatódik (kormányoktól függően és kormányoktól függetlenül, – egyaránt).

A sárospataki külső vár fala a Vízi kapuval

Jórészt más és más okok miatt pusztultak értékeink 1881-1944 között, mint 1945-1989 között („a múltat végképp eltörölni" jelszava jegyében), és más okok miatt állunk gyakorta tehetetlenül a folyamatos pusztulás közepette, – 1990 óta.

Természetesen elsőnek kínálkozik az a kérdés: ki vagy kik is a felelősök a pusztulásért, pusztításért? Általánosságban természetesen nem sokat kell törnünk a fejünket a válaszon: Felelős a mindenkori állam, felelős a politika, fele-

lős a mindenkori műemléki hatóság, felelősök az egyes szakemberek, akik félelemből, hozzá nem értésből ill. téves szemléletből kifolyólag a nevüket adják a pusztításhoz, eltűrik azt, felelős az oktatásnak minden szintje (vezetők és tanárok, tanítók), a tantervek kidolgozói, elfogadói és végrehajtói, és felelősek a mindenkori emberek is, akik nemtörődömség, hanyagság, tudatlanság miatt hagynak pusztulni, vagy semmisítenek meg ingó és ingatlan értékeket.

Létezik jogi és erkölcsi felelősség. Voltaképpen azonban a felelősök megtalálása és (esetleges) elmarasztalásának miléntje (megtörténte) a legkevésbé fontos. Sajnos a büntetéseknek nincs (nem lehet) igazi visszatartó ereje, másrészt a megsemmisült, vagy súlyosan megrongált értéket újjáteremteni gyakorta nem lehetséges, még tetemes pénzáldozatok árán sem. Műemlékeink pusztulása miatt érzett fájdalmunk és hiányérzetünk talán csökkenne, ha egyik napról a másikra százakat ítélne el a bíróság tényleges életfogytiglani börtönbüntetésre? Amilyen büntetést mellesleg több százan (talán több ezren is) megérdemelnének…

Természetesen százával sorolhatnánk azokat a kivételeket, vagyis azokat az emlékeket, emlékcsoportokat, településeket, településrészeket, amelyekre büszke lehet minden magyar állampolgár, a műemlékvédelem, mint szakma, a politika (politikusok), meg egyes kormányok, szakminiszterek. Csakhogy ezek a kivételek. Való igaz, számuk nem kevés, bizony százakra menő kivételt lehetne sorolni, de ami (értelmetlenül) elpusztult, az az emlék meg több tízezerre tehető.

Tehát elégedettségre semmi okunk sincsen, főleg ha körülnézünk Európában. Ugyanis nálunk sokkalta gazdagabb országok lakosai és kormányai a jelentős pénzeszközeiket nem arra költik, hogy pusztítsanak, hanem arra, hogy értékes örökségüket (a tájat, az emberi környezetet és a hagyományos épületegyütteseket, települések *egészét*) megőrizzék. Az állami vezetés, területi és települési önkormányzatok és magánemberek példás egységben őrzik a hagyományaikat, Ausztriától Spanyolországig, Skóciától Finnországig. Teszik ezt a 21. században csakúgy, mint ahogy tették a 19-20. században is! Töretlenül, és magától értetődően. Persze voltak és vannak iparvidékek, ahol azért a pusztulás is jól látható, de azok kivételek, és nem csupán néhány város (városmag), és néhány falu (pl. Hollókő) maradt meg, mintegy „rezervátum-szerűen", mint nálunk.

Tokaj-Hegyalja valamennyi településének fekvése rendkívül kedvező, és igazán festőinek mondható. S tegyük hozzá, hogy mindegyiknek van sajátos, a többivel össze nem téveszthető karaktere. Ezt rendkívül előnyös adottságot, ezt a változatosságot nem lehet eléggé értékelni!

Eleink úgy hasznosították a tájat csaknem egy évezreden keresztül, hogy igyekeztek nagyobb sebeket lehetőleg nem ejteni rajta, és épületeiket mintaszerűen illesztették bele a tájba. A 20. század embere volt az, amelyik ezt az összhangot egyre jobban megbontotta. Gondolhatnánk, az ipartelepítés szükségszerű velejárója a fejlődésnek. Csakhogy a Hegyaljára éppen az iparfejlesztés (nagyipar) viszonylagos elmaradottsága volt jellemző abban a korban, a 19. század második felében, amikor rohamos tempóban épült ki az ország gyáripara.

A pataki vár reneszánsz loggiája

A szerencsi vár

Szalipszki Péter elemzése szerint a bortermelés, pontosabban egy különleges minőségű bor, a „tokaji" termelése volt a régió gazdaságának a meghatározója. A 19. század második felében a hegyaljai borkereskedelem (a korábbi századokhoz képest) erőteljesen visszaesett. A filoxéravész, a Hegyalja szőlőinek csaknem teljes kipusztulása, a termés tizedére csökkenése a lakosság, és

ebből következőleg a települések pénzügyi alapjait rendkívüli módon meggyengítette. Általánossá vált a gazdák eladósodása. Zemplén vármegye legjelentősebb pénzintézete, a sátoraljaújhelyi takarékpénztár, egy 1879-ben írott újságcikk szerint alig vegetált, míg az uzsorások meggazdagodtak. A tőkehiány miatt a hiába keresnénk jelentősebb vállalkozásokat, az iparfejlesztés is csak jámbor óhaj maradt.

Bánkúti Ferenc Sátoraljaújhely földrajzát bemutató könyvében (1941) meglehetősen lehangoló képet festett a gyarapodó város építkezéséről: „Elmaradtak a gyors iramban fejlődő városokat annyira jellemző nagy építkezések, nem volt magántőke, amely jó üzletnek találta volna bérházak építését, mert az az elem, amely Újhely lakosságát rohamosan növelte – a szegény bevándoló zsidóság, tótság – nem tudta megfizetni a jobb, drágább lakásokat, így csak telekaprózódást, kertbeépítést, háztoldást váltott ki a lélekszám rohamos gyarapodása… Minden ház egy-egy nyomortanya, ahol a lakosság telkenkint eléri az 50-60-as sűrűséget. Számtalanszor 25-30 m hosszú udvari épületeket látunk egymással szemben 4-5 m keskeny udvaron, 10-15 lakással, nem egyszer eltűnt már a kapu és a kerítés is. De ugyanilyen zsúfoltak a főutca emeletes házainak udvarai. Itt is megtaláljuk az udvari hosszú földszintes épületnyúlványokat. Ezeket az építkezéseket soha senki nem ellenőrizte, valósággal a városrendezési esztétika és higiéniai követelményeknek megcsúfolásai e lakások. Sajátos proletártelepülés, amit máshol aligha találunk meg.”

A szerencsi vár udvari része

Ha Tokaj-Hegyalja borát összevetjük a táji adottságokkal, meg a régió építészeti örökségével, akkor egyértelmű, hogy a festői tájhoz és a világhírű borhoz viszonyítva az építészeti örökség rendkívül szegényes, és ami érték van is, azt is erőteljesen elcsúfították a 20. századtól napjainkig.

Ha akár a Fertő tó melletti Ruszthoz, a 17. században városi rangot kapott (s napjainkban is kevesebb, mint kétezer lakost számláló!) bortermelő burgenlandi (1920-ig Sopron vm.-i) településhez, akár a Duna-melléki osztrák szőlőtermelő városokhoz (Wachau), akár a Rajna-vidék borvárosaihoz hasonlítjuk Hegyalja településeit, akkor bizony a látlelet elszomorító. Mert ne feledjük: nemcsak a tokaji bornak, mint terméknek, hanem a tokaji bor termőhelyeinek is versengeni kell a többi európai borral és bortermelő helyekkel.

De a nemzetközi versenytől függetlenül is szégyenletesen elmaradott ez a vidék az építészeti örökség ápolásának, gondozásának tekintetében is, ha az ország más területeihez, más borvidékeihez viszonyítjuk.

Hogyan alakult ki a jelenlegi helyzet? Ennek megértéséhez szükségünk van egy nagy ívű, de rövid, lényegre törő történeti áttekintésre.

A keresztény államalapítást követő fél évezredben, a régió területén fölépült a régióban néhány vár (Sátoraljaújhely, Tokaj, Tállya), néhány kolostor (Sárospatakon, Sátoraljaújhelyben, Tokajban, Szerencsen), továbbá minden településen plébániatemplomok emelkedtek.

A tállyai Rákóczi-kúria

A várak közül a leglátványosabb Sárospatak, kutatása évtizedek óta tart, de még mindig nem fejeződött be. Szerencs várának régészeti kutatása is csak részlegesen történt meg, folytatni kellene, s érdemes lenne helyreállítani a várat védő vízrendszert, mert úgy sokkal látványosabb lehetne (kiállításából fájóan hiányzik a várostörténeti rész). Nemrégiben kezdték kutatni Tokaj és Sátoraljaújhely várát. Mindkettőről azt hitték, teljesen elpusztult. A valóság rácáfolt a hiedelmekre. Két nagyszerű látványossággal gazdagodhat a régió, ha jut elegendő pénz a munkálatokra. Tállya vára is elpusztultként van számon tartva, de ásatása még meglepetéseket hozhatna.

A kolostorok közül többé-kevésbé épen megmaradt a sátoraljaújhelyi pálos-piarista kolostor, a többinek a helye részben ismert, de csak részlegesen kutatták egyiket-másikat.

A legrégibb kis templomok közül egyetlen egy maradt meg átépítés nélkül, Bodrogolasziban. Hiába kapott elsőként ez a település kiváltságlevelet a régióban (1201), fejlődése a következő századokban lelassult, stagnált, ennek tudható be, hogy a kicsiny templom átépítéséhez sem pénz nem volt, sem szükség nem volt rá, mert a település lakossága jelentősen nem gyarapodott, így megmaradhatott.

A régió legnagyobb temploma Sárospatakon emelkedett, átépítve ma is áll, csak azt fájlalhatjuk, hogy gótikus boltozata nem maradt meg, síremlékei is megtizedelődtek, és ami maradt, az is csonka. A többi középkori eredetű templom erősen átépítve maradt meg.

A hegyaljai településeken középkori eredetű polgárház alig maradt (bár az alaposabb kutatás még szolgálhat meglepetésekkel). A középkori lakóházak nagyfokú pusztulása alighanem azzal magyarázható, hogy olyan építészeti értéket képviseltek, hogy megtartásukat nem tartották fontosnak a későbbi korokban.

Bár a középkor folyamán a Hegyalja több települése is városi rangra emelkedett (Sárospatak, Sátoraljaújhely), azonban ezeknek a polgársága nem tudta fölvenni a versenyt az északabbi városokkal (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kisszeben, Késmárk, Igló, Podolin, stb.). A borkereskedelem hasznát is azok fölözték le a 15-18. században, és a kereskedelmi haszon eredménye tükröződik városképükben (templomaik, városházáik, polgárházaik vonatkozásában).

A 16-17. században a hegyaljai borkereskedelem virágkorában sem voltak képesek városaink, ill. azoknak egyes polgárai olyan vagyonosodásra szert tenni, ami a települések építészeti képében is (maradandóan) kifejezésre jutott volna. Csak a nagybirtokosoknak köszönhetően épült néhány kastély, várkastély és kúria a városainkban, vagy falvainkban.

A 16. században Sátoraljaújhely vára rommá lett, Tállya szintén, fölépült viszont Sárospatak, amelyhez egy kicsiny, fallal körülvett térséget kapcsoltak hozzá, a legkisebb területű, fallal övezett magyar várost. A tokaji várat II. Rákóczi Ferenc romboltatta le. Várkastély épült Szerencsen, Monokon, Golopon, kastély Tállyán, Tolcsván, a többi településeken kisebb-nagyobb kúriák emelkedtek. A 17. században valamiféle erődítés övezte Tállya városát, erődített volt

Szerencs temploma, meg talán még néhány másik templom. Viszont egyik város sem volt olyan gazdag, hogy városházát építsen magának, s olyan reprezentatív főterük sem volt, mint a Felföld keleti része szabad királyi városainak.

A 18. században a tokaji görögök építettek maguknak néhány igazi, városi nívójú házat. Ebben a században (az 1780-as évek népszámlálásának tanúsága szerint) Tállya volt a térség legnépesebb települése.

A 18. század közepén vármegyei székhellyé emelt Sátoraljaújhelyben a vármegyeházán kívül alig néhány nemesi kúria volt említésre méltó épület, azok is szinte kivétel nélkül földszintesek voltak.

A 19. század első felében a tőkeszegény Hegyalján a mind nagyobb számban beköltöző zsidók próbáltak kevés tőkével valamit lendíteni a kereskedelmen, de nem sok sikerrel.

A 19. század második felében, a nagy konjunktúra időszakában a lassan meginduló fejlődést az 1880/90-es években a filoxéra derékban törte meg.

Nem lépett a szőlő helyébe (szerencsére) a gyáripar, leszámítva a szerencsi cukor- és a sátoraljaújhelyi dohánygyárat. A vasút előnyeiből is csak a települések egy része profitált, a vasúttól viszonylag távol fekvőkre viszont borús jövő várt: a lakosságszám stagnálása, a leépülés.

Nem véletlen, hogy a közigazgatási átszervezés során a városi rangjukról is kénytelenek voltak lemondani egyes hegyaljai települések (hiszen igazából Sátoraljaújhely leszámítva) településképüket tekintve, nem is voltak városok, hanem csupán városi joggal rendelkező falvak. Szívós küzdelemben végül (nem utolsó sorban megyeszékhely voltának köszönhetően) egyedül Sátoraljaújhely tudta visszaküzdeni magát a városok közé (1902).

Jó forgalmi helyzetének köszönhetően Tokaj, Szerencs, Sárospatak és Sátoraljaújhely, meg a vasúti szárnyvonal mentén fekvő Abaújszántó fejlődött, és vált küllemében is (többé-kevésbé) városiassá.

A szőlők újjátelepítését követően a világháború és a trianoni katasztrófa ismét a fejlődés gátja lett. A második világháború és az utána következő diktatúra és a sajátos (kényszerű) gazdaságpolitika a magyar borágazatot a világkereskedelem perifériájára sodorta.

A térség minden tekintetben leépült, a borsodi iparvidék számára csak azért volt szükséges, hogy munkaerőt toborozzanak innen is a „diadalmas szocialista nehézipar" vállalataihoz.

Az 1950/60-as években Tokaj-Hegyalja települései lepusztuló, periférikus helyzetbe kerülő, szomorú, „Isten háta mögötti" helyekké váltak, és maradtak még jórészt az 1980-as években is, amiként Taar Ferenc már le is merte írni látleletét riportkönyvében (1988).

1945 után voltaképpen évtizedekig nemigen törődtek Hegyalja műemlékeivel (néhány kivételtől eltekintve), sem a templomokkal, sem a várakkal, várkastélyokkal, sem a kúriákkal, sem a településképet meghatározó jellegzetes házakkal (utcaképekkel).

A tokaji Rákóczi-Dessewffy-kastélyt a 18. században kincstári sótárnoki épületként használták

A bodrogkeresztúri Máriássy-család 1780 táján épült kúriája

Az 1970-es évektől aztán mind az állam, mind a magánosok elkezdtek építkezni. Ez azt jelentette, hogy új középületeket, új kereskedelmi és ipari létesítményeket, új típusú lakóházakat emeltek minden településen. Láthatóan arra törekedtek, hogy az új, „szocialista jellegű" építmények kezdjék uralni a települések képét, a „múltat végképp eltörölni" harsányan énekelt jelszavának a jegyében. Így épült egy föl egy „modern áruház" Tokaj központjában, az utcasorba nem illő szálloda és pártház Sátoraljaújhely központjában, jellegtelen bútorbolttá alakították a pompás zsinagógákat Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon. Monokon a jellegzetes, szép tornácos házakból sajnálatosan alig maradt néhány, helyettük azóta jellegtelen kockaházak emelkednek.

A 20. század utolsó harmada lényegében a pusztítás, vagy a pusztulni hagyás jegyében telt el. Néhány példa: Abaújszántó-Cekeházán rommá lett egy pompás kastély, a gazdasági épületegyüttesével. Tállyán romladozott a postaház, Sátoraljaújhelyen lebontották a romossá vált Dókus-kastélyt, Monokon az általános iskolává alakított Andrássy-kastélyban a tornaterem mászórúdjait a falat borítós freskókba illesztették, Golopon a régi várkastély szomorú romként omladozott, a monoki várkastélynak sem állították helyre a védőfalát, és nem rendezték környezetét. Romosan búslakodott a görög templom és a zsinagóga Tokajban.

A pompás pincék és borházak a Borkombinát kezelésében csak a párt- és állami vezetők szűk köre számára voltak látogathatók, a „nagyközönség" számára meghagyták a jellegtelenné züllesztett italboltokat, a fogyatkozó, tönkresilányított vendéglőket.

A vasút lezüllesztésével, a Szerencs-Sátoraljaújhely vonalnak visszafejlesztésével (az 1880-as évek szintjét sem éri el ma!), szárnyvonalak, a kisvasút megszüntetésével, a gyatra úthálózattal természetesen nem lehet versenyképes ez a terület Nyugat-Európával, sőt Nyugat-Magyarországgal sem, amelytől közlekedés tekintetében egy évszázaddal van elmaradva!

Mire a világörökség része lett Tokaj-Hegyalja, már a csak a sokszázados, régi, voltaképpen „felemás" híre maradt, a bor vonatkozásában. Építészetileg pedig a régió valójában sohasem számított híresnek. Egyetlen látványos építménye a sárospataki vár volt, fénykorában, a 17. század első felében.

Aki a 20. században messze földről idevetődött a „borok királya, királyok bora" hazájába, annak csalódnia kellett (és kell manapság is). A táj ugyan változatlanul csodálatos, a legjobb borok most már valóban világszintűen kezeltek, de az emberi létesítmények, a vendégfogadás szintje évszázadokkal lemaradva kullog Európa mögött.

Ahhoz, hogy tisztán lássunk, alaposan föl kell mérnünk Hegyalja építészeti örökségét, amelyben benne vannak a régmúlt idők értékei csakúgy, mint az utóbbi fél évszázad környezetbe nem illő építményei, amelyek adott helyen úgy kellene kezelnünk, mint voltaképpen kiirtandó „torzszüleményeket".

Az utóbbi két évtizedben talán Tokaj belvárosát sikerült legigényesebben megújítani, és hasonló eredményekkel büszkélkedhet Szerencs is. A legnagyobb

települések közül kevésbé sérültnek számít Sárospatak, Sátoraljaújhelyen a Főtér felújításával a sebeket csak részben sikerült begyógyítani, a főútvonal épületeinek jelentős része még most is romladozik, és egyes mellékutcák utcaképe, beleértve a bontások területét is, nem igazán dicséretes. A kilencemeletes házat és a mellette lévő „magasépületet" felújítás helyett voltaképpen lerobbantani kellett volna.

Tarcalon, Mádon, Bodrogkeresztúrban, Tállyán, Erdőbényén, Tolcsván meglehetősen sok értékes épület maradt még meg (részben átalakítva). Nem kis részük viszont veszélyeztetett helyzetben van, fokozottan oda kell figyelnünk rájuk.

Abaújszántó hagyományos településképe erősen „sérült", de a „rehabilitáció" és a meglévő értékek fokozott védelme révén javítható lenne a helyzet. Cekeháza építészeti együttesének mielőbbi teljes építészeti rekonstrukciója az egyik legsürgetőbb feladat. Olaszliszka, Golop, Mezőzombor építészeti öröksége az előbbiekhez képest szegényesebbnek tűnik.

A bodrogkeresztúri zsinagóga

Hegyalja teljes pinceállományának, borházainak felmérése az egyik legsürgetőbb feladat. A pincék történetének kutatása ugyanis még mindig a kezdeteknél tart. Sátoraljaújhelyen például a belterület pincéinek jelentős részét (a legrégebbiek minden bizonnyal ezek közül kerülhettek ki) az 1950/60-as évektől kezdve primitív módon egyszerűen tömedékelték, omlásveszélyre hivatkozva, anélkül, hogy előzetesen felmérték és dokumentálták volna, és föl sem merült az a lehetőség, hogy megmentésük érdekében is tenni kellene, lehetne valamit. Jó példa lehet Eger, ahol a teljes pinceállomány felmérése és kötetben való kiadása megtörtént.

A legfontosabb az, hogy mielőbb nemcsak a műemléki ill. településképi védettséget élvező épületeket kell fölmérni, hanem a teljes épületállományt, beleértve a melléképületeket, kerteket is. Ezt követően lehet aztán meghatározni a feladatainkat.

Nyilvánvaló, hogy a pincék, borházak megóvása és hasznosítása a területen elsőbbséget kell, hogy élvezzen, hiszen a bor az, aminek köszönheti a terület az igazi hírnevét. Ez viszont elképzelhetetlen a szőlőművelés, a borászat, a borkereskedelem gyökeres megújítása nélkül. Minden hegyaljai településen létre kell hozni a reprezentatív bor-vendéglátóhelyeket, és a gazdákat is arra kell ösztönözni, hogy minél több pince (borház) berendezkedjen többé-kevésbé állandó vendégfogadásra, ami a balatoni, villányi, egri stb. borvidéken már évtizedek óta voltaképpen természetesnek számít.

Elképesztő példának okáért, hogy Hegyalja legnagyobb városában, az egykori Zemplén vármegye fővárosában, Sátoraljaújhelyen, évtizedek óta nincsen reprezentatív bor-vendéglátóhely a belvárosban. Viszont két évtizede kihasználatlanul romladozik a „Bortemplom", az egykori állami borpince, amelyről az utóbbi évtizedekben mindenütt azt írták, Thoroczkay-Wigand Ede tervezte, noha tervezője Váczy-Hübschl Kálmán (elegendő lett volna ehhez egy korabeli képeslap felírását megnézni). Azt is gondolták, és gondolják ma is, hogy országosan egyedülálló építmény lenne a maga nemében, holott ugyanilyen épült (és máig áll is) a kárpátaljai Beregszászon! Ezt a tényt is egy régi képes levelezőlap igazolhatja.

Igaz, néhány éve a Zsólyomka-völgyének festői pincéi közül néhány kiépült a vendégfogadásra is (de csak időszakosan). Az Ungvári pincék elhanyagolt környezetének felújítása viszont még csak a kezdeteknél tart. Ennek ellenére évek óta úgy reklámozzák, mint igazi látványosságot, noha csak lelakatolt ajtók (belül meg üresség) fogadják a látogatókat.

Ezek után már azon sem lepődik meg az ember, hogy a Tarcalról 1953-ban Sátoraljaújhelybe telepített vincellérképző iskola utód-intézményében az utóbbi évtizedben már megszűnt a szőlészek-borászok képzése is. Legalább annyira abszurd ez, mintha Nagy-Britanniában a tengerészképzés szűnne meg! Sátoraljaújhelyről, új reprezentatív székházából a Tokaj Kereskedőház központja is Tolcsvára költözött.

Nyilvánvaló, hogy Tokaj-Hegyalja világörökségére kíváncsi, ide látogató vendégek nemcsak a szép épületeket és szép tájakat szeretnék megszemlélni, hanem magától értetődően meg kívánják kóstolni (méltó körülmények között!) a világhírű borokat is. Mégpedig nem csak „tokaji" néven forgalmazva, mint tette évtizedeken keresztül a Borkombinát! Hanem minden településnek, és ezeken belül is a legnevesebb dűlőknek a borát az illető helységben fogyaszthatóvá kell tenni, és nem csak az év bizonyos meghatározott (hagyományossá váló) borünnepein, hanem folyamatosan, az esztendő minden szakában. Ennek megvalósulása azonban ma még többnyire csak ábránd…

Az Andrássy-kastély Monokon

Korabarokk kis udvarház a 17. századból (Tállya)

Az egyes épületek fenntartása, megőrzése nem lehet valamiféle öncélú tevékenység. Egyáltalán nem közömbös, hogy milyen feladatkört rendelünk melléjük. Világos, hogy a templomoknak lehetőleg az eredeti, szakrális szerepkört kell betöltenie. Ha azonban adott vallási közösség megszűnik egy településen, akkor emlékhely, múzeum lehet, vagy más, *illő* kulturális funkciót kaphat (ez a helyzet példának okáért a zsinagógák esetében).

A Hegyalja zsidósága a lélekszámuk miatt, továbbá gazdasági, kulturális, tudományos, stb. szerepük miatt jelentős szerepet játszott. Ezért is szégyen, hogy éppen a legnagyobb zsidó közösségnek nincs méltó emlékhelye. A sátoraljaújhelyi legszebb zsinagóga barbár átalakítása bútorbolttá egyszerűen gyalázat, a szocialista politikai rendszer szégyenletes bűne, hasonlóan alakult egyébként a sárospataki zsinagóga sorsa is. Jellemző, hogy Sátoraljaújhely több mint négyezer valamikori zsidó lakosának nincs emlékműve, ezzel szemben a börtönkitörésnek reprezentatív emlékművet emeltek. S ne feledjük: fél évszázad nem volt elég ahhoz, hogy a mulasztást jóvátegyék.

A kastélyok, várkastélyok ma már nem adhatók vissza egykori tulajdonosaiknak. Átgondolandó viszont, hogy megfelelő célra hasznosítják-e ezeket. Az iskolaként vagy szociális otthonként való működtetés nem feltétlenül szerencsés, bár még mindig jobb, mintha gazdátlanul pusztulnának. Golopon, a sokáig pusztulásra ítélt várkastélyt magánbefektető újíttatta meg, nem kevés átalakítással, de legalább megmaradt.

Múzeum, kastélyszálló, bor-vendéglátóhely vagy művelődési központ szerepkör lenne talán a legideálisabb szerepkörük. Tokajban mostanában megújult a múzeum pince-kiállítása. A Hegyalja más központjaiban is borászati-táj- ill. településtörténeti múzeumok rendszerét kellene kialakítani, természetesen jól átgondolni azt, hol, mit és hogyan mutatnak be, hogy a látogatót ne ugyanaz a látvány fogadja, mint az 1950-es évektől hagyományossá vált múzeumainkban (kezdve mindenütt azzal, hogy már az őskorban is lakták…).

Tokaj, Tarcal, Tállya, Abaújszántó, Szerencs, Monok, Erdőbénye, Tolcsva, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Olaszliszka lehetnének a hegyaljai múzeumi rendszer tagintézményei.

Jelen formájában Tokaj és Sárospatak múzeumi kiállítása képvisel nemzetközi szintet. De Sárospatakon is hiányzik a teljes kazamata rendszer bemutatása, a Vörös-torony egykori pompás fedélszékének helyreállítása. Az idegenforgalmi centrumként működő, legújabban helyreállított Újbástya sajnos a műemléki helyreállításnak álcázott rombolás egyik legvisszataszítóbb (sajnálatosan nem páratlan) új példája.

Ma már elengedhetetlen lenne a Hegyalja (virtuális) kutatóközpontjának megszervezése. A sárospataki Újbástya ennek is helyet adhatna, hiszen az idegenforgalom szervezése, gyakorlata sem nélkülözhetné a tudományos alapokat!

Hegyalja polgári, parasztpolgári ill. parasztházainak többsége önmagában véve különleges műemléki értéket többnyire nem képvisel, azonban együttesük

(ahol megmaradt), településképi szempontból mégis feltétlenül megőrzendő értéknek számít. Ahol lehetséges, a kirívó, a környezetbe nem illeszkedő újabb épületeket fokozatosan el kellene bontani, vagy ha lehetséges, át kellene építeni, vagy még inkább a régebbi, vagy ahhoz hasonló jellegű, stílusú (esetlegesen korábban is ott állt, fényképpel dokumentálható) épületekkel kellene helyettesíteni.

Mindez azt jelenti, hogy az eddigi műemlékvédelmi szemléletnek gyökeresen meg kellene változnia. A korábbi szemlélet értelmében ugyanis gyakran egy-egy nyílászáró (ajtó, ablakkeret, kilincs) megújítása ügyében hónapokig tartó huzavonával hátráltatták a tulajdonost-üzemeltetőt-kivitelezőt, miközben egész épületek barbár megsemmisítését szemrebbenés nélkül eltűrték, vagy modern anyagok (pl. vasbeton) beépítésével maguk a műemlékesek csúfítottak el különleges értékű épületeket, szemforgatóan, a szentségként tisztelt „velencei karta" szellemére hivatkozva.

A pataki kollégium 18. századi épülete

Hiába próbálunk azonban védeni egy egész tájegységet, annak hagyományos gazdálkodását, épületeit, ha mindehhez nem teremtjük meg magukat a gazdasági alapokat. A gazdasági alapok pedig nem azt jelentik, hogy az EU-ból érkező pénzügyi forrásokból próbálunk pályázatok stb. formájában pénzt pumpálni évről évre a rendszerbe, mintegy lélegeztető gépen tartva a régiót, hanem meg kell teremteni azt a (nem segélyekre épülő) gazdasági rendszert, amely önfenntartó, önfinanszírozó. A szőlő- és bortermelés, a borkereskedelem, a vendéglátás, az idegenforgalom új rendszerét kell tehát kidolgozni, majd mielőbb neki kezdeni az új, életképes, gazdasági eredményt hozó rendszer működtetéséhez.

Amíg parlaggá váló, világszintű adottságokkal rendelkező szőlőterületeink, elnéptelenedő településeink, szégyenletesen gyér idegenforgalmunk, gyatra közlekedésünk, világviszonylatban perifériális, jelentéktelen borkereskedelmünk, primitív marketing-rendszerünk jellemzi a régiót, addig mit sem ér a világörökségi címke. Ha csak ezzel tudunk büszkélkedni, akkor csak nevetségessé válhatunk a világ szemében.

A sárospataki Nagykollégium

Tehát a műemléki kérdéseket nem lehet kiragadni az életből, és elvonatkoztatni a mindennapok valóságától. Az épületek emberekhez kötődnek. Az épület az emberért van, nem az ember van az épületért. Ha ez a szoros összetartozás valamilyen ok miatt megbomlik, akkor nem könnyű az eredeti kapcsolat helyett valami olyasféle újat kitalálni, amely hosszú távon is működőképes, életképes, és nem mellékesen még kifizetődő is.

Egy stabil népességgel rendelkező, gazdaságilag erős Hegyalja embere számára természetes követelmény lehet, mindenféle drákói rendszabályok nélkül is, hogy a hagyományos gazdálkodást, a hagyományos iparokat, az épületeket, és általában véve a hagyományokat meg kell őrizni, érdemes azokat megőrizni, mert ez a vendégek számára a vonzerő, tehát ez az itt élők jólétének egyedüli biztos alapja. Bizony nem kis feladat ez, mert a Hegyalja történetében, az eltelt legutóbbi évezred folyamán ezt az erős és szilárd gazdasági alapot sohasem sikerült maradéktalanul megteremteni, még az ún. fénykorban sem!

Európa sok-sok borvidéke azonban évszázadok óta élő tanúja annak, hogy egy ilyen cél korántsem megvalósíthatatlan: nyugat- és dél-európai települések százai ennek látható, tanulmányozható bizonyságai. Példának okáért lehetséges, érdemes manapság is a meredek hegyoldalakon szőlőt termelni (mivel ott a legjobb minőségű a termés). Ha nem így lenne, akkor a Duna-mentén, Ausztriában, vagy a Rajna-mentén Németországban miért tennék ezt napjainkban is (mint a saját szememmel láthattam az elmúlt évtizedekben).

Hegyalja az ország egésze számára az egyik legjobb, leglátványosabb világreklám, és egyben komoly jövedelmi forrás lehetne. Az egymást váltó kormányzatok mindezidáig sajnos vakon és süketen magára hagyták ezt a páratlan értékű területet, amely pusztán saját tőkéből sem az elmúlt évezred folyamán nem tudott, sem most nem képes különleges, világraszóló adottságaihoz méltó fejlesztésekre.

Talán arra sem érdektelen fölhívni a figyelmet, hogy bár Tokaj-Hegyalja egy zárt terület, de a 16-17. században a minőségi borvidék ennél kiterjedtebb volt. Miskolctól a Sajó ill. a Hernád mentén (Szikszótól Fonyig és Göncig) húzódtak a hegyaljaihoz hasonlóan kiváló bort termő szőlők, ahol a pincékben aszút is érleltek! A filoxéra után ennek a területnek a szőleit jórészt nem telepítették újra, és amit igen, az is többnyire elpusztult az 1950/60-as évek tsz-szervezéseinek időszakában. Ezeknek a szőlőknek az újratelepítése is hasznos lehetne, így a kihaló falvakba (némelyiknek alig fele a lakosa, mint volt az 1780-as években!) visszatérhetne az élet, újra indulhatnának a bezárt iskolák. E táj borai a hegyaljai boroknak versenytársai is lehetnének, ami azonban – úgy véljük – korántsem lenne baj, hiszen nagy a bor-világpiac!

Bár Hegyalja területe zárt egység, de az idegenforgalom szervezése kapcsán nem lehet szigorúan csak a zárt borvidék határaihoz igazodni. Egy Abaújszántóról kiinduló, Erdőhorvátin keresztül Tolcsva-Sárospatak-Sátoraljaújhely irányába folytatódó bortúra útvonala érintheti Boldogkőváralját (vár, kastély, borpincék), Korlátot (középkori ref. templom), Fonyt (Babocsay-kúria romja)- Regécet (várrom) – a Hutákat (festői, szép, hagyományos parasztházak). Ezek műemlékvédelmi, gazdasága, idegenforgalma sem hanyagolható el. Ezek a települések ugyanúgy érdemesek lennének a kiemelt műemléki védelemre, mint a Hegyalja!

Egy komplex terv kidolgozása után mielőbb el kell kezdeni megújítani Tokaj-Hegyalja arculatát, és akkor reményünk lehet arra, hogy egy-két évtized után végre ez a régió nem e tömegesen nyomorgó szegények, hanem a boldog és gazdagodó emberek hazája lesz, amelynek csodájára jár majd a világ…

Irodalom

BAKOS J. (1947, 1957): Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. 1-2. rész. Sárospatak
BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj
BÁNKUTI F. (1941): Sátoraljaújhely földrajza. Szeged
BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak- és Kelet-magyarországi Földrajzi Évkönyv 3. Miskolc-Nyíregyháza
CSORBA CS. (1980): Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs. Bp.
CSORBA CS. (2011): Sátoraljaújhely városkönyve. 750 év krónikája. Sátoraljaújhely
FRISNYÁK S. (1989): A Tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata. Tokaj és Hegyalja 1. Miskolc, pp. 45-65
FRISNYÁK S. – GÁL A. (2005): Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. Szerencs
FRISNYÁK S. – GÁL A. (2005): Szerencs monográfiája- Szerencs
FRISNYÁK S. – GÁL A. (2007): Szerencs, Dél-Zemplén központja. Nyíregyháza-Szerencs
FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. szerk. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs
GÁL A. (2003): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának történeti-földrajzi vázlata. Pécs
GENTHON I. (1961): Magyarország művészeti emlékei. 2. rész. Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp.
GERECZE P. (1906): A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp.
JANÓ Á. (1987): Sárospatak és vidéke helytörténeti és néprajzi irodalma. Miskolc
K. PINTÉR T. (2011): Tokaj-Hegyalja építészeti öröksége. Miskolc
KOVÁTS D. szerk. (2001): Sátoraljaújhely lexikona. Sátoraljaújhely
RÉVAI ÚJ LEXIKONA 14. Szekszárd, 2004. (műemlék, műemlékvédelem címszó 746, 649. p.)
SZALIPSZKI P. (1991): Tokaj-Hegyalja mezővárosainak állapota a mezővárosi jogállás felszámolásakor. Tokaj és Hegyalja V. Szerk.: Bencsik J. – Szakál J.né. Miskolc, pp. 84-91.
TAAR F. (1988): „Tokaj szőlővesszein…" Bp.
TÓVÁRI J. (1983): Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemléki bibliográfiája. Miskolc

Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságainak érvényesülése a területpolitikában

G. Dr. Fekete Éva*

A dolgozat arra keresi a választ, hogy a magyar területpolitika céljai és prioritásai hogyan kapcsolódnak Tokaj-Hegyalja sajátos térszerkezetéhez. A területpolitika intézkedései figyelembe veszik-e ezeket a sajátosságokat és valóban a térség fejlődését előbbre vivő, harmonikus térszerkezet kialakítását segítik-e elő. A válaszok megadásához értelmezzük a térszerkezet és a területi fejlődés kapcsolatát, bemutatjuk a globális és európai térszerkezeti hangsúlyváltásokat, kiemeljük Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságait és ezeket összevetjük a területpolitika aktuális céljaival és intézkedéseivel. Eredményként az ellentmondások feltárása és a változtatásra irányuló javaslatok megfogalmazása adódik.

Térszerkezet és területi fejlődés

Az alcímben szereplő mindkét fogalom jelentése vitatott, értelmezésükben a fogalmakat használó egyes tudományok között, sőt még ugyanazon tudományon belül sincs egyetértés. *(Szabó 2008)* Egy kistájban, vagy mikro-térségben (ismét két vitatott fogalom) – pl. a Tokaj-Hegyalján – játszódó társadalmi-gazdasági változások megértéséhez, a jövő változásaira való felkészüléséhez és nem utolsó sorban, az ezen változásokba való tudatos beavatkozáshoz (fejlesztéshez) azonban tisztában kell lennünk a fogalmak mögötti jelentéssel és a két fogalom összekapcsolódásának természetével.

A térszerkezet, mint természeti, társadalmi, gazdasági és épített környezeti szegmensekből felépülő tér alkotóelemei (térelemek) és a közöttük lévő viszonyok (térkapcsolatok) által alkotott működő rendszer *(Nemes Nagy 1998)*, a regionális tudományokban legalább kettős jelentéssel bír. Jelenti a térelemek elrendeződése, egymáshoz viszonyított helyzete által kirajzolt struktúrát *(Bartke 1989*) és jelenti a térelemek közötti hasonlóságok és különbségek térbeni megjelenését *(Faragó 2004)*.

A térszerkezeti vizsgálatok tárgya is kettős. A geográfia pl. – a teret leszűkítve – a földrajzi tér különböző egységei, főként a települések és a térségek (különböző szintű régiók) rendszereit és térbeni különbségeit vizsgálja. A települések, mint térelemek vizsgálatán belül Mendöl Tibor különbséget tesz településállomány és a településhálózat között. A településállomány vizsgálatán a

* CSc, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, (reggfeke@uni-miskolc.hu)

települések térbeli elrendeződésének és más jelenségek térbeliségéhez való viszonyulásának feltárását érti. Míg a településhálózat vizsgálata a települések egységének, rendszerének, kapcsolathálózatának, hierarchikus rendjének vizsgálatát jelenti. *(Mendöl 1963)*

A területi fejlődés, mint az adott területi egységnek az ott élő emberek szükségleteinek a korábbinál nagyobb spektrumban és nagyobb társadalmi körben történő, mások lehetőségeinek veszélyeztetése nélküli kielégítésére való képessége *(Oberle – Darby – Stowers 1975)* erős kölcsönhatásban áll a térszerkezettel. A kielégíthető szükségletek és a térségben élő érintettek köre a települések közötti kapcsolatrendszerek egészséges működésével, a területi munka-, ill. funkciómegosztással, valamint a részek egésszé kapcsolódásából eredő energiák felszabadításával bővíthető. A térség más térségekhez viszonyított, ill. a térség részei között jelentkező különbségek, azok mértéke és jellege pedig a jövőre nézve egyaránt jelenthetnek előnyt és hátrányt. A korábbi időszakok területi fejlődésének sikerét vagy kudarcát is jelzik. A térszerkezet tehát a térségi fejlődési potenciál fontos eleme, egyben a területi fejlődés indikátora is.

A térszerkezet sajátosságainak megismerése, az adott korban a területi fejlődést segítő térszerkezeti modellek feltárása tehát a sikeres területpolitika alapkövetelménye. Mint ahogyan az is elvárható, hogy a területpolitika céljai, intézkedései vegyék figyelembe ezeket a feltárt sajátosságokat.

A globális és az európai területi fejlődés térszerkezetet formáló trendjei

A gazdasági globalizáció és a vele együtt megélénkült verseny – paradox módon – magával hozta a lokális tényezők felértékelődését. Az infrastruktúra, főként az infokommunikációs rendszerek kiépülésével a gazdaság területi elhelyezkedése rugalmasabbá vált. A térségek számára a gazdasági biztonságot és gyarapodást szavatoló telephelyek kiválasztásában a tudásra, az ahhoz kapcsolódó szolgáltatásokra, valamint a lokális gazdasági és nem gazdasági erőforrások (pl. termelési tradíciók, helyi innovációs környezet, illetve közösségi kapcsolatok, támogatások) elérhetőségére helyeződik a hangsúly. *(Lengyel 2000)* Mindezek a gazdasági térszerkezet koncentráltságának csökkenését eredményezhetik.

A globális gazdaságban megerősödő, a fejlődés hajtóerejének szerepét átvevő új gazdasági ágazatok, mint pl. a tudásipar, a turizmus, valamint a tudásalapú erőforrások megsokszorozására képes együttműködések – jellemzően a gazdasági tér szerveződésének minőségileg új elemeit jelentő gazdasági klaszterek – átrajzolják a teret, a települések közötti területi kapcsolatokat is. Az új ágazatok újabb térségeket, településeket „hozhatnak helyzetbe", a klaszterekben pedig új területi hálózatok és új csomópontok rajzolódhatnak ki.

Az európai területi fejlődésben és a területi politikában is nagyobb szerepet kapnak a városhálózatok, a városi környezet és a városi szerkezet alakulása, a

város és vidéke kapcsolatrendszer működése. *(EC 1999)* A területi fejlődés motorjainak (a korábbi régió-központúságot némiképp átértékelve) ismét a városokat, azok hálózatait tekintik. *(Faragó 2006)* A településhálózatok jellemzően négy alaptípusba sorolhatók. *(1. ábra)*

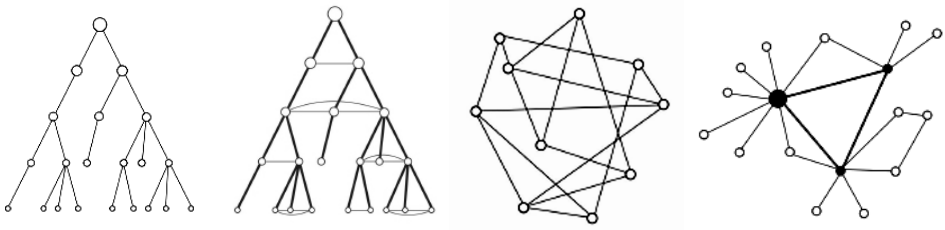

a. szigorú vertikális feladatmegosztáson nyugvó centripetális struktúra. *b. szintenként kooperáló hierarchikus struktúra* *c. szabad választást biztosító rácsszerkezet.* *d. skálafüggetlen hálózat*

Forrás: Faragó 2007

1. ábra. Hálózati alapstruktúrák

Mivel a településeknek ezekben a hálózatokban kell a helyzetüket stabilizálni, illetve a be nem kapcsolódott egységeket, döntően a központi regionális politika segítségével felfűzni *(Rechnitzer et al. 2003)*, nem közömbös, hogy melyik hálózati formáció lehet az adott térségben a legsikeresebb működést biztosító területi keret.

Az európai területpolitikában – a horizontális kapcsolatok jelentőségét kiemelve, de a hierarchiát sem tagadva – a policentrikus városhálózati modell kialakítása fogalmazódott meg kívánatosként. Ez a d. térszerkezeti típushoz áll a legközelebb, ahol a már korábban kialakult erősebb és gyengébb csomópontokra (előbb az erősebbekre) épülnek rá az újabb funkciókból adódó kapcsolódások. Ha egy csomópont eléri korlátait, akkor egy meglévő másik csomópont veszi át a feladatokat. Ez a policentrikus eloszlás felé közelíti a hálózat fejlődését. Ebben az esetben nem a hierarchia kiépüléséről, hanem horizontális funkciómegosztásról van szó. *(Faragó 2007)*

A policentrikusság két, egymást kiegészítő szempontból vizsgálható. Egyrészről beszélhetünk a morfológiai értelemben vett policentrikusságról, mely a városi központok térbeli egyenletes eloszlását jelenti, egyaránt figyelembe véve a városok számát, azok hierarchiáját és eloszlását. Mindemellett a policentrikusság fogalma a településközi kapcsolatokhoz is köthető, amennyiben a városok munkamegosztásán alapuló áramlások és együttműködések hálózatáról van szó. *(Radvánszky 2007)* Az EU területi koncepciója főként a nagyrégiós, országos, nemzetközi hálózatokra irányul. A policentrikus városhálózat azonban kistérségi keretek között is értelmezhető.

Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságai

A Tokaj-Hegyalja térszerkezetével, ezen belül főként a városhálózat vizsgálatával foglalkozó tanulmányokból fény derül a területi fejlődési potenciál eme elemének néhány sajátosságára. Ezekből emeljünk ki négyet:

(1) A térséget átszelő országhatár, interetnikus kapcsolatok

A Tokaj-Hegyalja – mint földrajzi táj és mint gazdasági-társadalmi térszerkezeti kategória – nem ér véget az országhatárnál. Legalább három, ma Szlovákiában lévő település (Kistoronya, Kisújhely, Szőlőske) még a Hegyaljához sorolható. Különösen fájdalmas volt a térségben élők számára Sátoraljaújhely trianoni kettévágása. A korábbi középváros – főként miután megyeszékhely funkcióját is elvesztette – a kisvárosok sorába süllyedt vissza. Az országhatár természetes gazdasági (főként a bortermeléshez kötődő) és erős etnikai keveredésen alapuló társadalmi és gazdasági kapcsolatokat vágott szét. A 18. században a zempléni szlovák és ruszin településekről rendszeresen jártak a Hegyalja szőlőseibe dolgozni, fuvarozni, vásározni. *(Udvardi 1988)* A gazdasági nagytájak kontaktzónájában kibontakozó interregionális árucsere és migráció a Hegyalja gazdaság- és településfejlődésének fontos tényezői voltak. *(Frisnyák 1988)*

Az ezt követő századokban, különösen a II.Világháború után ez az etnikai sokszínűség elveszett, a térség kulturális térszerkezete egyszerűsödött. Elvesztek, ill. leépültek a gazdasági kapcsolatok, a hagyományos termék- és munkaerő-piacok is.

Az Európai Unióhoz való kapcsolódással azonban az országhatárok „légiesülése" realitássá, a területi kapcsolatok újraépítése lehetségessé vált. Az ebben való érdekeltséget a határ mindkét oldalán felismerték, és – ha éppen a tokaji bor márkavédelméből adódó konfliktusok miatt kisebb zökkenőkkel is – együttműködési programok sora indult el. Az európai területpolitikában priorizált természeti és kulturális sokszínűségből eredő fejlődési energiák kiaknázásához az alapok adottak.

(2) A mezővárosi múltból gyökerező egyenrangúság

A 17-18. században Tokaj-Hegyalja – a szőlő- és bortermelésnek, a céhes iparnak, a Hegyalja „hátterében", az Erdővidék és a Hegyköz területén működő bányáknak és manufaktúráknak köszönhetően – a történelmi Magyarország egyik leggazdagabb és legfejlettebb területe volt. A 18-19. század fordulóján ugyan a borexport csökkenése, majd a filoxéra vész következményeként az egész szőlő- és borgazdaság hanyatlása miatt az ipari fejlődés lefékeződött, majd stagnált, de a térség egyes kézműipari, majd gyáripari termékei révén továbbra is fontos szerepet játszott a tágabb térség (a Bodrogköz, Taktaköz, Rétköz, Nyírség, Harangod) gazdaságában. *(Frisnyák 1988)*

A gazdasági élet fejlettségével függ össze Tokaj-Hegyalja magas *népsűrűsége* és *urbanizálódása. (*A 18. század végén a népsűrűség Frisnyák Sándor számításai szerint 52 fő/km^2-re, az országos átlag közel duplájára volt tehető.) A térségben két településsor alakult ki: az első a peremlépcső Bodrog-parti szélén (pl. Tokaj, Olaszliszka, Sárospatak), a második a szőlőhegyek lábánál (pl. Mád, Erdőbénye, Tolcsva). *(Frisnyák 1988)*

A Hegyalja településszerkezetét egyértelműen a mezővárosok uralták. *(2. ábra)* Gulyás László Szabolcs a Hegyalja mai településeiből tíz hajdani mezővárost vont be vizsgálataiba, Hajdú Zoltán tizenkettő, Süli Zakar István tizenhárom hegyaljai mezővárost vizsgált. Ezek a korabeli falvaktól eltértek gazdálkodásuk szervezésében, társadalmi szerveződésükben, a borkereskedelem során kiépült térkapcsolataiknak köszönhető polgártudatosságukban, érdekvédelmi lehetőségeikben. *(Gulyás 2008, Süli-Zakar 1988, Hajdú 1977)* A hajdani mezővárosok fénykorukban nem csak egyenjogúak voltak, hanem egyenrangúak is. (Sátoraljaújhely szabad királyi városként kiemelkedik a sorból.) A városhálózat kialakulásakor a térszerkezetben nem egy központi város tűnt fel, hanem több, egymással munkamegosztásban álló entitás. Igaz, virágkorukat nem egyidőben élték, hol az egyik, hol a másik erősödött meg. *(Hajdú 1977)* A Bodrog menti falvak és mezővárosok – változatosabb földrajzi adottságaiknak köszönhetően – 18-19. századra többféle szerepkört láttak el mint a hegylábi települések, de közöttük a funkciók még továbbra is kiegyenlítettek. Szerencs, Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely védelmi jelentősége ugyan a Rákóczi-szabadságharc után gyakorlatilag megszűnt, de mindegyik jelentős kereskedő városként működött. Középfokú iskoláik a távolabbi területekre is kisugárzó művelődési-oktatási feladatkört láttak el. Kiemelkedő tudományos-kulturális központ Sárospatak, a magyar nemzeti művelődés egyik legősibb oktatási intézményével. *(Frisnyák 1988)*

Tokaj-Hegyalja térszerkezetét tehát hagyományosan a többpólusúság és a közel egyenrangú pólusok relatíve homogén együttesének a Zempléni mikrotérségek között működő munkamegosztásban betöltött vezető (piacközponti, közlekedési csomóponti, művelődési központi) szerepe jellemzik. „A mikrokörzet a mezővárosok nagy számával egyedülálló a magyar településhálózat térszerkezetében. A 18-19. században a tokaj-hegyaljai mikrokörzetnek több gazdasági központja volt, ezek a kistáj peremén, excentrikusan helyezkednek el (Abaújszántó, Tokaj és Sátoraljaújhely)." *(Frisnyák 1988, 34)*

Ez a többpólusosság a fokozódó versenykörnyezetben egyaránt táplálhatja az ellenségeskedésbe csapó egymás elleni versengést és a térség versenypozíciónak a kooperáción alapuló megerősítését is. Más vonatkozásban, a pólusok közötti funkciómegosztás (a policentrikus térszerkezethez közelítés) a funkciók gazdaságosabb és a szükségleteknek megfelelőbb működését teszi lehetővé.

Tokaj-Hegyalja területe ○ = az 1737-es királyi rendeletben megjelölt települések; ● = a XX. század eleje óta a Hegyaljához tartozó községek

Forrás: Bodó S. 1988. 17. p.

2. ábra. Tokaj-Hegyalja mezővárosai

(3) A múltat elismerő és megerősítő világörökségi terület

A Tokaji Borvidéken az ezer év alatt kialakult szőlőművelési hagyományok érintetlen, eredeti formában való továbbélése és a 27 települést magába foglaló terület évezredes egysége indokolta a világörökség részévé nyilvánítást 2002-ben. A világörökségi terület magját 9 település határának részeiből összeálló terület és további 4 település egyes objektumai képezik. *(3. ábra)* A borvidék többi települése a világörökségre vonatkozó UNESCO-konvenció szerinti védőzónát képezi a világörökségi magtelepülések körül. A magtelepülések között hierarchia nincs. Az egységes kultúrtájon belül a megőrzött természeti és kulturális elemek eloszlása homogénnek tekinthető. A térség városai közül azonban Szerencs és Abaújszántó nem érintett a magterületben.

(4) A modernizáció és a területpolitikák következményeként erős polarizáltság

A településhálózatban a hierarchikus szerveződést a modernizációs folyamatok hozták magukkal. A szolgáltatási körzetek, a közlekedési csomópontok, a gyáripar napi ingázási zónáinak kialakulása, a népesség ipari központokba áramlása nem csupán differenciálta a településállományt, de újtípusú viszonyokat is létrehozott közöttük. Tokaj-Hegyalján is végbement bizonyos differenciálódás és kialakultak a funkcionális vonzásközpontok és vonzáskörzetek. A korábbi közel egyenrangú mezővárosi hálózatból Sátoraljaújhely, Sárospatak és Szerencs tűnt ki ipari munkahelyeivel és középfokú szolgáltatásaival. *(Hajdú 1978)*

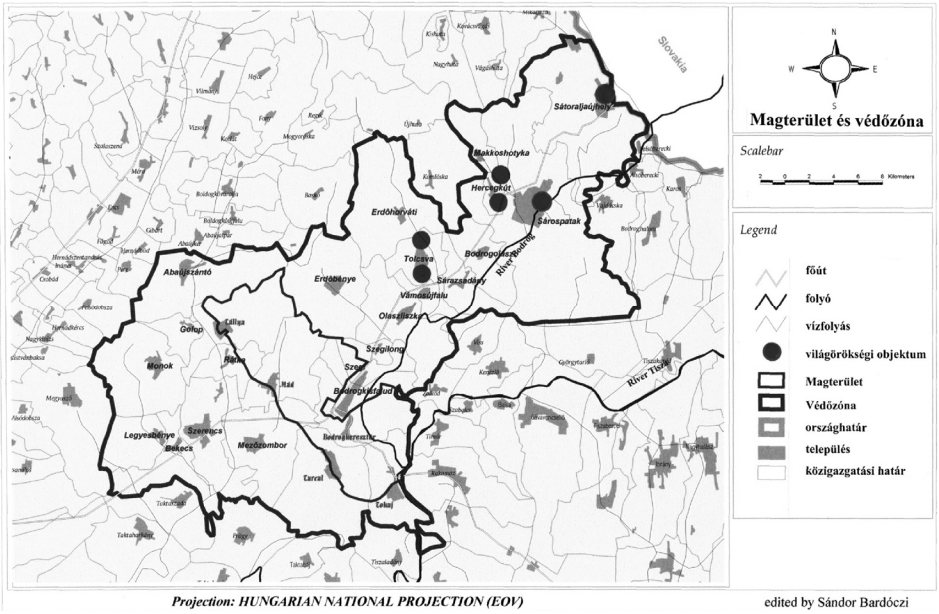

Forrás: VÁTI Kht. 2003 1. sz. melléklet

3. ábra. A világörökségi terület

A tőkés gazdaság spontán térformáló folyamataira ráerősítettek a területpolitikai beavatkozások. A 19. és 20. század területpolitikai beavatkozásai közül kiemelhetjük: (1) a hegyaljai mezővárosok megfosztását mezővárosi rangjuktól; (2) a Tisza és a Bodrog folyók szabályozását; (3) a modernizáció keretében megvalósult vasútépítést; (4) a trianoni országhatár meghúzását, majd a határtérségek azt követő „mostoha", 1945 után a határátkelést erősen megszigorító, országhatáron átnyúló kezdeményezéseket az állam központi szervei által engedélyezett keretek közé szorító, a határtérségeket az iparosításból kizáró kezelését; (5) az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióra épülő, a település-hierarchiát felerősítő intézkedéseket; (6) a vidék iparosításának térségi koncentráltságát, (7) a várossá nyilvánítási gyakorlatot, (8) a városi ranghoz kötött infrastruktúra-fejlesztést.

Mai szemmel, a térség talán annak köszönheti a legtöbbet, ami nem valósult meg. A nehézipar fejlesztésében való – sokáig méltatlan mellőzésnek tekintett – hátrébbsorolásnak köszönheti a természeti táj és a kulturális örökség alapjainak viszonylagos, a világörökségi cím megszerzését lehetővé tevő megőrzését. Másrészről ezért nagy árat fizetett, hiszen a tömeges migráció miatti népességvesztés következményeként beszűkült humánerőforrások és lakossági fogyasztópiac mára a fejlődés gátjává váltak.

Ami viszont megtörtént, az többségében a Tokaj-Hegyalja korábban relatíve homogén, a kapitalizálódási folyamatban differenciálódó térszerkezetének

további polarizálását, egy szigorúan vertikális feladatmegosztáson alapuló struktúra „bebetonozását" szolgálta. A vonzáskörzeteket adminisztratív eszközökkel alakító, az igazgatási funkciókat felértékelő politika hatására, a korábbi közel egyenrangú mezővárosok sorából egyes települések veszítettek jelentőségükből, míg mások kiemelkedtek. Talán leglátványosabban Tokaj jelentősége csökkent, Szerencs szerepköre pedig megerősödött. A többpólusú térszerkezet hierarchikus, Sátoraljaújhelyet és Szerencset mint középfokú központokat kiemelő térszerkezetté alakult át. *(Süli-Zakar 1987)*

1990 után a polarizáltság oldása és erősödése egyaránt megfigyelhető. A kistérségi beosztás a Tokaj-Hegyalja településeit elébb négy, majd 2007-től öt kistérséghez sorolta és ezzel három, majd öt települést (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs, Abaújszántó, Tokaj) emelt ki központként. A területfejlesztés a kistérségi központokat preferálja, míg a vidékfejlesztés a kisebb településekre fókuszál. A vállalkozások megjelenése, a turizmus fellendülése közigazgatási központokon túli településeket is megerősített. A települések közötti szórás és a városok részesedése is, úgy a vállalkozások, mint a vendégéjszakák számát tekintve csökkent. A kulturális aktivitás mutatóiban szintén a tisztán hierarchikus szerveződésnél erősebb szórás, azaz kisebb térségi koncentráció mutatkozik. A közszolgáltatásokban, különösen a középfokú oktatásban és az egészségügyi szakellátásban pedig a funkciók teljes mértékig a kistérségi központokba koncentrálódtak, legfeljebb a városok közötti feladatmegosztásban történt változás. A népesség eloszlásához viszonyított eltéréseket mutató Hoover-indexek is a térben kiegyenlítettebb gazdasági funkciókat és az erősen központosított közszolgáltatásokat mutatják. *(2. táblázat)*

A központok közötti hangsúlyeltolódásra hívják fel a figyelmet Süli-Zakar István gravitációs modellszámításainak eredményei is. *(Süli-Zakar – Csomós 2005)* Zemplén kistérségi központjai magasan kiemelkednek gravitációs tömegük szerint, de a három város közül a korábban erőteljesen fejlesztett Szerencs Tokajhoz viszonyított tömegsúlya – éppen Tokaj központi szerepkörének újraerősödése miatt – csökkent, míg Sárospatak és Sátoraljaújhely tömegértéke kicsit tovább emelkedett. *(1. táblázat)*

1. táblázat. Gravitációs tömegértékek Süli-Zakar István számításai alapján

	1990	*1994*	*1998*	*2001*
Sárospatak	38,42	36,92	42,07	40,56
Sátoraljaújhely	48,58	46,73	49,90	49,66
Szerencs	48,74	42,52	45,58	46,93
Tokaj	7,00	7,00	7,00	7,00

Forrás: Süli-Zakar – Csomós 2005

Megjegyzés: A Hegyalja öt hagyományos központjából Abaújszántó nem szerepel a listában, mivel a vizsgálat időpontjában még nem rendelkezett városi jogállással.

2. táblázat. Tokaj-Hegyalja területi polarizáltságának változása (1990-2010)

	Szórás (26 hegyaljai település)*			*Koncentráció (a négy város** aránya a térségi összesenből)*			*Hoover index*		
	1990	*2001*	*2010*	*1990*	*2001*	*2010*	*1990*	*2001*	*2010*
1. Népességszám	4,891	4,986	4,973	51,4	52,0	52,4	-	-	-
2. Vállalkozások száma		6,564	4,440		62,7	44,8		12,588	13,358
3. Gyógyszertárak száma	4,848	6,138	6,864	41,7	57,1	62,5	38,086	29,583	30,031
4. Kulturális rendezvények résztvevőinek száma	n.a.	n.a.	7,659	n.a.	n.a.	73,2	n.a.	n.a.	33,253
5. Alkotó közösségek tagjainak száma	n.a.	n.a.	7,483	n.a.	n.a.	56,2	n.a.	n.a.	40,223
6. Vendégéjszakák száma	14,147	11,111	9,053	100,0	87,1	59,4	55,768	49,463	50,504
7. Szakellátásban teljesített szakorvosi munkaórák száma	12,704	11,929	11,317	100,0	95,0	95,2	53,976	48,036	46,033
8. Középiskolai tanulók száma	10,571	10,959	10,497	100,0	100,0	100,0	48,574	49,894	49,766

Forrás: a KSH adataiból saját számítás

Megjegyzés:

* A táblázatban Sátoraljaújhely értékei nem szerepelnek, mivel részint a város kistérségi vonzáskörzetének települései a Hegyalja területén kívül esnek, részint vonzáskörzete az egész térségre kiterjed.

** A négy város: Abaújszántó, Sárospatak, Szerencs, Tokaj. Mindegyik város vonzáskörzete a Hegyalja területén kívülre is kiterjednek.

A magyar területpolitika céljainak, prioritásainak és Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságainak találkozása

A magyar területpolitikai dokumentumokban (az 1996-ban elfogadott területfejlesztési törvényben és annak 2004-es módosításában, az 1998-as Országos Területfejlesztési koncepcióban) a területfejlesztés céljai között szerepel „az ország térszerkezete, településrendszere harmonikus fejlődésének elősegítése", „a gazdaság arányosabb térszerkezetének kialakítása", „a társadalmi, gazdasági és környezeti céloknak megfelelő térbeli szerkezet kialakítása". Arra már kevesebb utalás történik, hogy milyen a megfelelő térszerkezet és annak harmonikus fejlődése. A 2005-ben elfogadott második OTK a területi egyenlőtlenségi és rendezettségi sajátosságokra helyezi a hangsúlyt. Emellett a magyar területpolitika – igazodva az európai területi célokhoz – prioritásként kezeli: az erőforrások hatékony hasznosítását, a gazdaság versenyképességét elősegítő térszerkezetet; a területi egyenlőtlenségek mérséklését; a fenntarthatóságot: a környezeti és a kulturális örökség védelmét; a városhálózati kapcsolatok (policentrikus városhálózat, integrált város-vidék kapcsolatok) fejlesztését.

Ez utóbbihoz tartozik az „együttműködő térségi városhálózatok ösztönzése, a városok közötti gazdasági, kulturális, közszolgáltatási együttműködések, funkciók megosztásának bővítésével, a városi központok és alközpontok térségükből való elérhetőségének javításával, és a város-vidék kapcsolatrendszer erősítésével". *(OTK 2005 4.)*

A területpolitikai prioritásrendszeren belül a Tokaj-Hegyalja számára kedvező elemek:

(1) A határ menti kapcsolatok erősítése, az országhatáron átnyúló területi rendszerek (Európai Területi Együttműködése Térségek) kialakításának lehetősége Sátoraljaújhely pozícióinak erősítését, a munkaerő-, az áru- és turisztikai piacok újraépülését hozhatja magával.

(2) A versenyképességet növelő funkciómegosztás, a közigazgatási centrumoktól különböző gazdasági, kulturális (régebben potenciális társközpontoknak nevezett */Süli Zakar 1987/*) centrumok megerősödésének elősegítése, a gazdaságfejlesztés leválasztása a közigazgatási központokról, visszahozhatja a Hegyalja városhálózatának policentrikusságát. Nem elsősorban a városi cím adományozásáról, sokkal inkább a városi funkciók megerősödéséről, a funkciók megosztásáról, a gazdasági növekedés szempontjából a lehető legversenyképesebb feltételrendszer kialakulásáról van szó.

(3) A természeti örökség védelme, a fenntarthatóság erősítése a világörökségi törvénnyel megerősítve lehet a garancia a Hegyalján a jelenleginek a sokszorosára bővíthető „zöld-gazdaság" fellendüléséhez.

(4) A város-vidék kapcsolatok újragondolása a Hegyaljának a regionális pólusokhoz való kapcsolódási lehetőségeinek tisztázását, a helyi erőforrásokra: mező- és erdőgazdaságra (borászatra, gyümölcsészetre, erdészetre, alternatív

energiatermelésre), kultúrára (turizmusra, kreatív ágazatokra) épülő, „kemény" ipar nélküli gazdaság piacainak kibővülését, a globális rendszerekbe való integrálódását eredményezheti.

(5) Az ország nyugati és keleti része közötti fejlettségi különbségek csökkentése, az elérhetőség javítása – amennyiben az a nemzetközi keleti és északkeleti gazdasági kapcsolatok erősítésének feltételét képező közlekedési rendszerek és a gazdasági struktúra működési feltételeinek javítását is magába foglalja – hozzájárulhat a Hegyalja versenyképességének erősödéséhez.

Tokaj-Hegyalja szempontjából a legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a fenti célok csak szavak maradnak, nem, vagy nem a Hegyaljának kedvező módon valósulnak meg, hanem:

(1) A fejlesztések továbbra is az erősen hierarchikus településhálózati modell mentén történnek, azt tovább erősítik és nem alakul ki a települések közötti együttműködési háttér. Ez a versenyt a térségen belüli erősíti, és ezzel gyengíti a globális versenyben való talpon maradáshoz szükséges klaszteresedést.

(2) A területi kiegyenlítés, az „elmaradott térségek felzárkóztatása" kizárólag szociális szemléletű marad, nem segíti az innovációk megtelepedését. Így a Hegyalja válik képessé a helyi erőforrásokra épülő gazdasági fejlődéshez szükséges struktúrák kialakítására.

(3) A fejlesztés komplexitását erősítő térségi integrált programok keretében megvalósuló fejlesztések nem tudnak átlépni az adminisztratív (statisztikai kistérség (járás), megye, ország) határokon, ezzel megmerevítik a területi kapcsolatokat. A Hegyalja – több száz éves történelmének ellentmondó, a globális hálózatokhoz való kapcsolódását akadályozó – belső tagoltsága és területi izoláltsága megmarad.

(4) A természeti örökség védelme mindenek-felettivé válik, a fenntarthatóság jegyében a gazdasági növekedés minden lehetőségét befagyasztják és ezzel szintén a belső, a térségi együttműködést és funkciómegosztást akadályozó ellentéteket fokozzák.

Összegzés

Adott az országban egy sajátos, más térségektől eltérő sajátosságokkal bíró térszerkezettel rendelkező térség. A több száz év alatt kialakult térszerkezetet az elmúlt kb. 150 évben lejátszódott modernizáció nem értékelte, annak átalakítására törekedett. A 21. század területi fejlődésében azonban a hagyományos térszerkezet több eleme újból – a területpolitikai célokban is visszatükröződő módon – felértékelődik. Kérdés, hogy a politikai intézkedések ezeket a célokat szolgálják-e, illetve Tokaj-Hegyalja ki tudja-e használni helyzeti előnyét, tud-e élni a kínálkozó lehetőségekkel és el tudja-e hárítani az esetleges veszélyeket.

Nem kívánom a területpolitika térformáló szerepét abszolutizálni. Tudjuk pl., hogy normális esetben az általa generált és kontrollált fejlesztések az összes

beruházásoknak csak töredékét teszik ki. A tágabb térszerkezet formálódásában még akkor sem tud gyökeres változásokat hozni, ha az utóbbi években az ország leszakadó megyéiben – az európai uniós fejlesztések kiemelkedő mértékének tulajdoníthatóan – a támogatott fejlesztések váltak meghatározóvá. Ám a Tokaj-Hegyalja területi fejlődése, az ehhez vezető folyamatok elindítása, ill. felerősítése szempontjából a területpolitika beavatkozásai, azok irányai kulcsfontosságúak. Mint ahogyan az is létfontosságú, hogy a legyenek a beavatkozások tervezésében és megvalósításában cselekvő módon résztvevő helyi szereplők. Jelen tanulmány őket kívánta segíteni a Hegyalja sajátos térszerkezetéből adódó területi erőforrások tudatosításában, az érdekek következetes érvényesítésében.

Irodalom

A Tokaji Borvidék Kultúrtáj Világörökség Kezelési Terve. Készítette: VÁTI Kht. a Világörökség Magyar Nemzeti Bizottság Titkársága megrendelése alapján Budapest 2003

BARTKE I. (1989): *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

BELUSZKY P. (1999): *Magyarország településföldrajza.* Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 584 p.

BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században) *Tér és Társadalom.* 18. évf. 1. sz. pp. 1-41.

BODÓ S. (1988) Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza.* (Szerk.: Bencsik J. és Viga Gy.) Miskolc pp14-21.

EC (1999): *ESDP - European Spatial Development Perspective.* Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EUAgreed at the Informal Council of Ministers responsible for Spatial Planning in Potsdam, May 1999 Published by the European Commission

FARAGÓ L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom* 20. évf. 2. pp. 83-102.

FARAGÓ L. (2007): Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom* 21. évf. 4. sz. pp. 21-38.

FRISNYÁK S. – GÁL A. (2005): Szerencs monográfiája. Debrecen

FRISNYÁK S. (1988): A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19. században. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza.* (Szerk.: Bencsik J. és Viga Gy.) Miskolc pp. 22-47.

FRISNYÁK S. (1993): Adalékok a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához (16-19. század). *Földrajzi Közlemények* 1. sz. pp. 1-13.

FRISNYÁK S. (2000): Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16-19. században. In: *Az Alföld és a nagyvilág*. Tanulmányok Tóth Józsefnek (szerk. Dövényi Z.). Budapest. pp. 327-338.

GULYÁS L. SZ. (2008): *A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján.* Doktori disszertáció Debreceni Egyetem Történelem és néprajz doktori iskola

HAJDÚ Z. (1977): A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzáskörzeteinek elhatárolása. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem 107 p. (Studia Geographica, 1.).

HAJDÚ Z. (1978): Hegyalja városi jellegű települések központi funkcióinak vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* 2. pp. 241-262.

KÓKAI S. (2003): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig. In: *Szerencs és a Zempléni-hegység* (Szerk.: Frisnyák S. – Gál A.). Szerencs-Nyíregyháza, pp. 211-222.

LENGYEL I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle* 12. sz. pp. 962-987.

MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz*. MTA. Budapest

NEMES NAGY J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

OBERLE, W. – DARBY, J. – STOWERS, K. (1975): Implications for Development: Social Participation of the Poor in the Ozarks. *Journal of the Community Development Society,* 6. 2. pp. 64-78.

RADVÁNSZKI Á. (2007): Egy koncepció – sok megközelítés? A policentrikus városhálózat megjelenése az európai területi gondolkodásban. *Falu – Város – Régió* 4. pp. 15-24.

RECHNITZER J. – BARSI B. – SZABÓ P. – NÉMETH N. (2003): *A gazdasági térszerkezet vizsgálatát elősegítő új dimenziók illetve az ezzel kapcsolatos módszerek kutatása.* I. sz. részjelentés. Az új gazdasági dimenziók feltárása: a gazdaság területi versenyképességének új tényezői elméleti és módszertani alapok. VÁTI Kht. TFI Elemző és Értékelő Iroda Budapest, 2003. Március

SÜLI-ZAKAR I. – CSOMÓS GY. (2005): Szerencs város térszerkezeti helyzete In: *Szerencs monográfiája*. (szerk.: Frisnyák Sándor – Gál András) Debrecen

SÜLI-ZAKAR I. (1980): Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787-1970. között. *Borsodi Levéltári Évkönyv* III. Miskolc, pp. 35-76.

SÜLI-ZAKAR I. (1987): A városfejlődés sajátosságai Tokaj-Hegyalján. *Borsodi Szemle* XXIII. évfolyam, 3. szám. Miskolc, pp. 50-57.

SZABÓ P. (2008): A térszerkezet fogalma, értelmezése. *Tér és Társadalom* 22. évf. 4. pp. 63-80.

UDVARI I. (1988): Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza.* (Szerk.: Bencsik J. és Viga Gy.) Miskolc pp. 48-61.

Az Országgyűlés 97/2005.(XII.25.) OGY határozata az Országos Területfejlesztési Koncepcióról

Tokaj-Hegyalja népessége (1784/87-2001)

Dr. Tamás Edit

Vidékünkön a magyarság története a honfoglalás koráig nyúlik vissza. A terület településhálózata döntően az Árpádok korában alakult ki, ekkor a terület nagyobbrészt királyi birtok volt. Szent István szellemében a XII-XIII. században már idegen népek (hospesek, vendégek) érkeztek a területre. A Hunyadi-Jagello korban a Hegyalja már neves bortermő vidéknek számított.

A XVI-XVII. században a terület vallási és nemzetiségi egysége felbomlott. A római katolikus egyház megreformálásaként indult mozgalom a protestáns egyházak kialakulásához és XVI. századi jelentős térnyerésükhöz vezetett. A reformáció első terjesztői és támogatói közül többen köthetők a vidékhez. A XVII. században a Habsburg államra és a katolikus hierarchiára támaszkodva megkezdődött a katolikus megújulás, a főrendi társadalom vallást változtatott. Őket követve a XVII-XVIII. században falvak sora tért vissza katolikus hitére.

A török kori harcok, az ország politikai széttagoltsága következtében ugyanebben az időben a települések egy része időlegesen elnéptelenedett. A harcok elmúltával, a Rákóczi-szabadságharc után a fő feladat az ország elnéptelenedett területeinek benépesítése lett. Ebben jelentős szerepet kaptak a nemzetiségek, megváltoztatva a terület falvainak nemzetiségi és vallási összetételét. A katolikus lakosság jelenlétét növelte a szlovákok spontán betelepülése. A XVIII. században folytatódott, sőt ekkor a legnagyobb arányú a ruszin szórvány lakosság spontán bevándorlása a Hegyaljára.

A katolikus egyház megerősítését is szolgálta a németek/svábok szervezett magánföldesúri majd állami betelepítése. Két hullámban érkeztek. Az első Trautson herceg magánföldesúri vállalkozása volt (Rátka, Hercegkút, Károlyfalva). A második II. József (1780-1790) idejében állami birtokokra történt: Rátka, Józseffalva (Sárospatak), Húszház (Abaújszántó), Marczinfalva (Abaújszántó). A II. József idején zajlott telepítéseket a szakszerűség és a szervezettség jellemezte, hiszen az első népszámlálás eredményeit felhasználták a tervezésnél. Így került sor az 1750-es években létrehozott sváb telepek megerősítésére. A népszámlálás alapján ismerték a falvak népességszámát, az ott élők jogállását és gazdasági lehetőségeit.

A XVIII. század végén az ország népességéről a II. József-kori népszámlálás (1784/87) nyújtott hiteles adatokat.[1] Ebből megismerhetjük településenként a népesség számát, jogállását, gazdasági lehetőségeit. Feljegyezték a papok, a

[1] A II. József-féle népszámlálás adatai csak a Zemplén megyéhez tartozó települések esetében maradtak fenn, az abaúji adatok hiányoznak.

nemesek, a tisztviselők, a polgárok, a parasztok, a paraszt és polgár örökösök, a zsellérek, az egyéb ott élők, a családok és a házak számát. A közzétett eredményekből ismerjük a nők és a férfiak számát, utóbbiak esetében a házasok számát. Rendelkezünk információkkal az 1-12 éves, ill. 13-17 éves fiúk számáról.[2]

A természetes szaporodás, a bevándorlás és a telepítések következményeként megnövekedett a lakosság száma a vizsgált területen a II. József-kori népszámlálás időszakára. A XVIII. század végén Tokaj-Hegyaljának 34072 ezer lakosa volt, az átlagos településnagyság 1310,5 fő/település.[3] A vizsgált zempléni terület a megye legsűrűbben lakott vidéke, itt voltak a legnépesebb települések, a megye népességének 16,5%-a. A két legkisebb lélekszámú falu Vámosújfalu (267 fő) és Makkoshotyka (268 fő). A terület legnépesebb települései a mezővárosok. A falvak sorából Monok emelkedett ki. 1000 fő feletti népességgel mezővárosok sora (Szerencs 1571 fő, Olaszliszka 1678 fő, Erdőbénye 1789 fő, Bodrogkeresztúr 1815 fő) és Monok (1884 fő) bírt. A legnépesebb települések a leggazdagabb szőlőtermelő és borkereskedő mezővárosok: Tolcsva 2220 fő, Tarcal 2786 fő (kamarai szőlőbirtok központja), Tokaj 2957 fő (folyami átkelőhely, sólerakat), Mád 3486 fő, Sárospatak 3783 fő (uradalmi központ), Sátoraljaújhely 4037 fő (közigazgatási központ). A terület s egyben Zemplén vármegye legnagyobb települése, a tehetős iparos réteggel is bíró Tállya (4393 fő).

Egy hegyaljai német telepesfalu (Hercegkút)

[2] *Az első magyarországi népszámlálás 1784-87*. KSH Könyvtára, Budapest, 1960.
[3] Az átlagos településnagyság Zemplén megyében: 476,7 fő/település.

A XVI-XVII. században döntően református terület vallási megoszlásában alapvető elmozdulás történt. A XVIII. század végére felére esett vissza az ellenreformáció, s a betelepítések hatására a reformátusok aránya, de kb. 40% arányukkal még mindig a terület lakosságának többségét ők alkották. A népes mezővárosok közül Sárospatakon a lakosság kétharmadával legnagyobb (2800 fő) közösségüket találjuk 1776-ban. Olaszliszka, Szerencs, Erdőbénye lakosságának 50%-át alkották ugyanekkor. Tolcsván, Tokajban, Mádon, Tállyán, Sátoraljaújhelyen már kisebbségbe kerültek népes közösségeik.

A római katolikusok száma megközelítette a reformátusokét, arányuk 38% körüli. Legnagyobb közösségük Tállyán (2848 fő – 64%), Mádon (1840 fő – 53%), Sátoraljaújhelyen (1708 fő – 42%), Abaújszántón (1479 fő – 55%), Tokajban (1103 fő – 40%), Monokon (1074 fő – 57%) volt. Egészében katolikus falvak a sváb települések 1786-ban. A legnagyobb görögkatolikus közösség Sátoraljaújhelyen alakult ki, ahol a lakosság harmadát alkották 1277 fővel. A mezővárosok közöl Tolcsva (541 fő – 24 %), Sárospatak (528 fő – 14%) és Tokaj (454 fő – 15%) parókiája említhető.

A Tokajba betelepült görög kereskedők 33 fős görög keleti közösséget alkottak 1785-ben. Elenyésző (2%) az evangélikusok aránya a területen. Csupán néhány mezővárosban van népesebb közösségük: Tállyán (344 fő – 7,8%), Abaújszántón (319 fő – 12%) Sátoraljaújhelyen (138 fő – 3,4%), Tokajban (120 fő – 4%), Tolcsván (103 fő – 4,6%). A falvak sorából Monok említhető ki (97 fő).

A borkereskedelem lehetősége vonzotta Tokaj-Hegyaljára a zsidóságot. 1786-ban frissen bevándorolt közösségük már a lakosság 4%-át alkotta, a települések 2/3-ában jelen voltak. A mezővárosok bevándorlásuk első állomásai. Legnépesebb közösségeik: Sátoraljaújhely (292 fő – 68 háztartás), Tolcsva (288 fő – 66 ht.), Mád (259 fő – 60 ht.), Bodrogkeresztúr (256 fő – 65 ht.), Abaújszántó (102 fő), Tarcal (107 fő – 19 ht.).

Fél évszázad múltán, a XIX. század közepén Fényes Elek munkájából részletes képet kapunk a terület lakosságáról.[4] Legszembeötlőbb a magyarosodás folyamata. 80-100 év alatt a szórványként betelepült nemzetiségek legnagyobb része beolvadt a magyarságba. A hegyaljai falvakban megtelepült töredéknyi ruszinság tűnt így el, de kisebb német közösségek is gyorsan beolvadtak. A vegyes lakosságú települések között ruszin–magyarként szerepelt Bekecs, magyar–ruszin–németként Abaújszántó, magyar–németként Károlyfalva, magyar–ruszin–szlovákként Sátoraljaújhely. Német településként írták össze Hercegkutat és Rátkát.

A katolikus egyház megerősödése a XIX. században is folytatódott. A század közepén három mezővárosban élt a legnagyobb római katolikus közösség, közülük Tállyán (3400 – 65%) és Mádon (2500 – 54%) abszolút többségben voltak, míg Sátoraljaújhelyen (2401 – 38%) relatív a többségük. Őket követve Monok

[4] Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára. I-IV.* Pest, 1851.

római katolikus lakosságszáma emelkedett ki (1735 – 69,7%). Több mezővárosban kerültek abszolút többségbe, Tolcsván (1536 – 50,1%), Erdőbényén (1451 – 50,7%), Tarcalon (1414 – 56,6%). A reformáció bástyájának számító Sárospatakon (1200 – 28,7%) már a lakosság több mint negyede római katolikus, Abaújszántón (1727 – 38,7%) több mint harmada. Népes római katolikus közösség élt Olaszliszkán (982 rk.), s jól látható a német lakosságú települések római katolikus többsége: Károlyfalva (480 rk.), Hercegkút (671 rk.), Rátka (620 rk.) .

A XIX. századi közepén a legjelentősebb görögkatolikus parókia a sátoraljaújhelyi (1464 gk. – 23,2%), de említésre érdemes a mezővárosok közül Sárospatak (900 gk.), Abaújszántó (432 gk.), Szerencs (345 gk.), Mezőzombor (300 gk.) és Tolcsva (293 gk.); a falvak sorából Bodrogkisfalud (300 gk.), Monok (201 gk.) Erdőhorváti (200 gk.).

Jellegzetes sváb lakóépületek Rátkán

A reformátusok XIX. század közepén már csak Tarcalon (1414 ref. – 56,6%) alkottak többséget. További hét hegyaljai mezővárosban voltak jelen nagy létszámban, de már kisebbségben: Sárospatak (1800 ref. – 43,1%), Erdőbénye (1314 ref. – 45,5%), Mád (1300 ref. – 28,3%), Sátoraljaújhely (1174 ref. – 18,6%), Szerencs (1001 ref. – 47,0%), Olaszliszka (982 ref. – 44,0%), Bodrogkeresztúr (652 ref. – 34,8%). S ott voltak a református többségű falvak: Ond (668 ref.), Makkoshotyka (471, többnyire ref.), Vámosújfalu (250 ref.), Sára (159, többnyire ref.).

Az evangélikusoknak 1818-ban az abaúji részen csupán Cekeházán volt anyaegyháza (36 ev.). Filiaként kapcsolódott hozzá Abaújszántó (282 ev. – 12%). A zempléni részen több evangélikust írtak össze 1823-ban. Két anyaegyház, több népes közösség a mezővárosokban és szórványok. A népesebb anyaegyház Tállya (344 ev. – 7,8%). Filiái: Mezőzombor (5 ev.), Monok (97 ev.), Szerencs (1 ev.). A másik anyaegyház Tokaj (120 ev. – 4%). Filiái is népesek: Bodrogkeresztúr (54 ev.), Olaszliszka (16 ev.), Sárospatak (22 ev.), Sátoraljaújhely (138 ev. – 3,4%), Tarcal (4 ev.), Tolcsva (103 ev. – 4,6%). A tállyai evangélikus templomban keresztelték 1802 szeptemberében a Monokon született Kossuth Lajost. Az evangélikusok anyakönyve, így a bejegyzés a nagy tállyai tűzvészben a XIX. században elpusztult, keresztelő edénye azonban meg van.

A XIX . század közepén még népes közösségeik és sok faluban szórványaik voltak az evangélikus egyháznak. A mezővárosok iparos népessége körében találjuk sokukat. Ennek legjellemzőbb példája Tállya (330 ev. – 6,3%). Ugyancsak hagyományos településeik: Abaújszántó (311 ev. – 7%), Sátoraljaújhely (120 ev. – 1,9%), Tokaj (?), Monok (107 ev. – 4,3%), Erdőbénye (89 ev. – 3,1%), Tolcsva (77 ev. – 2,5%.). Népesebb szórványaik új keletűek: Bodrogkisfalud (20 ev.), Bodrogkeresztúr (35 ev.), Alsógolop (20 ev.), Olaszliszka (15 ev.). A XIX. század második felében, a XX. század elején még hasonló arányban s településszerkezetben éltek evangélikusok a területen.

A szerencsi református templom

Görög keletieknek a XIX. század közepén Tokajon kívül a hegyaljai mezővárosokban megvoltak még közösségeik: Sátoraljaújhely 26 fő, Sárospatak 16 fő, Tarcal 18 fő, Tolcsva 28 fő. Beolvadásuk folyamatát azonban már nem lehetett megállítani, közösségük a XX. századra eltűnt.

A XIX. század első felében, majd 1840-et követően a zsidóság nagyarányú bevándorlása révén többszörösére nőtt számuk Tokaj-Hegyalján. 1840-ben törvény engedélyezte a zsidóság városokba való telepedését. Elsődleges célállomásként Sátoraljaújhely, a megyeszékhely és a Tokaj-hegyaljai mezővárosok szerepeltek. Itteni megtelepedésüket jól mutatják a XIX. század közepének népességi adatai: A megyeszékhelyen, Sátoraljaújhelyen élt egyik legnagyobb közösségük, 1125-en, a lakosság 17,8%-át alkotva. Hegyalja másik csücskében Abaújszántón élt másik, hasonló számú közösségük 1172-en, a lakosság több mint negyedét alkotva (26,2%). Érdekes megjegyezni, hogy a névadó város Tokaj zsidósága ekkor még nem jelentős 200 fő (7,7%), igaz a kereskedelmet még kezükben tartották a görög kompániák. A Hegyalja legnagyobb szőlőterületeivel rendelkező Mádon (800 fő – 17,4%), Tállyán (600 fő – 11,4%), Tolcsván (706 fő. – 23,0%) viszont nagy létszámban telepedtek már le. Sárospatakon még nem jelentős számuk (264 fő – 6,3%). Megtelepedtek a kisebb mezővárosokban is: Bodrogkeresztúron (366 fő –19,5%), Tarcalon (231 fő – 2,3%), Olaszliszkán (191 fő – 8,6%).

Az 1869-es, az első magyarországi népszámlálás zempléni településekre vonatkozó összeíró lapok ma is megtalálhatók, kutathatók a Zempléni Levéltárban Sátoraljaújhelyben. Ezeken házanként szerepel minden lakos adataival együtt (születési idő, hely, vallás, családi állapot, foglalkozás, írni-olvasni tudás), a ház leírása (szobák, különböző helyiségek és gazdasági épületek), és részletezve a háziállatok.

1869-ben 64473-an éltek Tokaj-Hegyalján. Legnépesebb települései hagyományosan a történelmileg jelentős szőlőtermelő és kereskedő mezővárosok: Olaszliszka: 2368 fő, Erdőbénye: 2484 fő, (falu: Monok: 2812 fő), Tarcal: 2920 fő, Tolcsva: 3201 fő, Mád: 3779 fő, Tállya: 3997 fő, Abaújszántó: 4589 fő, Tokaj: 5012 fő, Sárospatak: 7258 fő (ekkor még két különálló mezőváros Sáros-Kispatak és Sáros-Nagypatak), Sátoraljaújhely: 9946 fő. Ugyanakkor a XIX. században, így ekkor is kevesebben éltek Bodrogkeresztúrban (1535 fő), mint a II. József-kori népszámlálás idején. Népességmaximumra is találunk példát 1869-ben: Erdőhorváti (1409 fő), Tolcsva (3201 fő).

Sátoraljaújhely gyorsabban fejlődött a megye többi településénél, s vált a legnépesebbé 1869-re. A polgári Magyarországon alapjait 1848-ban hozott áprilisi törvények rakták le. Megváltoztatva a tulajdon-, a társadalmi és a politikai viszonyokat, megvalósítva a jobbágyfelszabadítást, a törvény előtti egyenlőséget, stb. A kiegyezés államrendszere felgyorsította a polgárosítási folyamatot. A nagy kiterjedésű országban modernizálódtak a regionális központok. Zemplénben a polgári fejlődés nagy nyertese a megyeszékhely, Sátoraljaújhely, vesz-

tesei a mezővárosok voltak, amelyek folyamatosan vesztették el gazdasági-kereskedelmi pozícióikat, s ezzel párhuzamosan népességük veszített részarányából. A polgárosodás legnagyobb vesztese Tállya, a megye korábban legnépesebb települését 1869-ben már Sátoraljaújhely mellett Abaújszántó, Tokaj, Sárospatak is megelőzte a lakosságszámát tekintve.

Sátoraljaújhely a XIX. század közepére egy dinamikusan növekvő népességű, nemzetiségileg és vallásilag kevert lakosságú mezőváros. A népesség összetétele és folyamatos növekedése ideális lehetőséget teremtett a település polgári fejlődéséhez. A betelepülők legnagyobb csoportját a Zemplénből és Galíciából érkező zsidók alkották. 1851 és 1880 között 2858 fővel gyarapodott számuk. 1880-ban a város lakosságának 35,36%-át alkották. Eközben Sátoraljaújhely mindinkább adminisztratív, gazdasági-, kereskedelmi, vasúti, oktatási, kulturális központtá emelkedett, a felfejlődő vidéki városhálózat része. Ezekben az években épült ki a városi infrastruktúra a vasútállomással, a szállodával, a középületekkel, a tehetős polgári villákkal. Vállalkozók, gépészek, pénzintézeti tisztségviselők érkeztek a Monarchia fejlettebb területeiről, s lettek a modernizáció külhoni képviselői a városban. A belső migráció is jelentősen érintette a várost, lakosságának jelentős része bevándorló. Jöttek a nemzetiségek is, szlovákok, ruszinok (1881: német: 983 fő – 8,7%, szlovák: 1229 fő – 10,9%, ruszin: 14 fő – 0,1%). Megteremtődött a városkörnyéki, a városi piacra termelő mezőgazdasági agglomeráció.

A tolcsvai római katolikus templom

Az 1881-es népszámlálás idején három és félezerrel kevesebben, 61985-en laktak Tokaj-Hegyalján mint a megelő évtizedben.[5] A szembeötlő népességcsökkenésben szerepet játszott az 1872-73. évi kolerajárvány pusztítása.[6] Az utolsó nagy kolerajárvány országosan kimutatható demográfiai katasztrófát

[5] 1881-ben már mai szempontok szerint feldolgozott adatok születtek a népszámláláskor. Településenként feldolgozott adatait kötetben meg is jelentették. Az 1869-es adatok az anyanyelvre vonatkozóval bővültek.

[6] A kolera 1830 végén addig ismeretlen ázsiai járványként érte el Európát, Magyarország keleti határait. Az óvintézkedések ellenére Zemplén megyében 1831 júniusában tört ki a járvány, sok halálesetet követelve. Az 1854-55-ben kirobban újabb járvány hasonlóan kiterjedt, és súlyos volt, az 1866-67-es már kevesebb halálesettel járt.

okozott, a korábbi járványokat is tekintve ennek volt a legnagyobb a pusztítása. Tokaj-Hegyalja területén is komoly visszaesést eredményezett a lakosság számában, a települések jelentős részének csökkent a népessége. Bodrogkisfalud, Bodrogkeresztúr, Golop, Szegi népességminimumát érte el 1881-ben. Szerencs (2370 fő), Tarcal (2937 fő), Mezőzombor (1153 fő), Ond (552 fő) és a megyeszékhely népességszáma növekedett csupán, bár Sátoraljaújhely (11669 fő) népességnövekedése is veszített intenzitásából.

1881-et követően folyamatosan növelte népességét Tokaj-Hegyalja, 1890-ben 68731, 1900-ban[7] 80646, 1910-ben[8] 87858, 1920-ban[9] 89471, 1930-ban[10] 91975, 1941-ben[11] 94337 lakosa volt. Az adatok jól mutatják az 1880 és 1910 közötti kimagaslóan magas népességnövekedést. A XIX. század utolsó harmadától érezhető társadalmi-gazdasági átalakulás jelentős hatással volt a népesedési folyamatokra. A változásokat a halandóság tartós és gyors csökkenése indította el (csökkent a csecsemőhalandóság, nőtt a várható élettartam). Ugrásszerű a természetes szaporodás növekedése, ezért ez a szakasz a demográfiai robbanás elnevezést kapta. 1881 és 1890 között 12,7%-al, a következő évtizedben 17,3%-al, míg a XX. század első évtizedében 8,9%-al növekedett Tokaj-Hegyalja népessége. Utóbbi számadat már jelzi a növekedés csökkenését is.

A bő gyermekáldás, a létbizonytalanság (az idénymunkák, a napszámos munkák nem nyújtanak egész évben jövedelmet), a gazdasági válság új lehetőségek keresésére ösztönözte az embereket. A megoldást sokan a tengerentúlon remélték. Az 1880-es évektől egyre nagyobb szerepet kapott a kivándorlás Zemplénben megyében, melynek góca a megye északi részéről húzódott egyre délebbre, s vált jellemzővé Tokaj-Hegyalján is. A növekvő népesség folytonosan megújuló alapot biztosított a kivándorláshoz, mely 1900 körül volt a legjelentősebb. Kezdetben csak a férfiak vándoroltak ki. A fiatal férfiakat követték a leányok, akik úgyszintén munkát próbáltak keresni. Később elindultak családtagjaik is, a századfordulótól teljes családok vállalkoztak az útra. A többség úgy gondolta, hogy hazatér, a kinn összegyűjtött pénzből földet vásárol. Sokaknál rendszeressé vált az időszakos kinn tartózkodás, munkavállalás, amely után mindig hazatértek.

Az 1880-as években érte el a zsidó közösség a legnagyobb arányát Tokaj-Hegyalján. A zsidóság folyamatos bevándorlása jól nyomon követhető a statisztikákból. A XIX. század második felében Tokajban is mind nagyobb közösséget alkottak (1880: 1161 – 25,9%, 1890: 1105 – 22,9%, 1900: 1156 – 22,6%. 1910: 1119 – 21,9%, 1920: 930 – 19,3%, 1930: 959 – 16,4%, 1941: 816 – 13,8%). A századfordulótól előbb stagnált, majd folyamatosan csökkent számuk, s arányuk. 1880-1890 körül a Tolcsván élők csaknem egyharmada zsidó származású

[7] *1900. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat Budapest, 1902.
[8] *1910. évi népszámlálás*. MSK Budapest, 1912.
[9] *1920. évi népszámlálás*. MSK Budapest, 1922.
[10] *1930. évi népszámlálás*. MSK Budapest, 1932.
[11] *Az 1941. évi népszámlálás*. MSK Budapest, 1943.

volt (1880: 860 – 30,49%, 1890: 929 – 32,2%, 1900: 725 – 22,9%, 1910: 732 – 23,5%, 1920: 631 – 20,77%, 1930: 481 – 15,8%, 1941: 363 – 12,8%). A századfordulót követően a gazdasági hanyatlás, a szőlőkultúra visszafejlődésével párhuzamosan gyors ütemben csökkent számuk a településen. A kisebb hegyaljai településeken is hasonló folyamat zajlott. A Sátoraljaújhelyen élő zsidóság száma 1920-ig folyamatosan növekedett, aránya csak 1880-ig (1880: 3983 – 35,83%, 1890: 4018 – 30,9%, 1900: 4784 – 28,3%, 1910: 5730 – 28,7%, 1920: 6445 – 30,5%, 1930: 4690 – 25,5%, 1941: 4160: 22,6%). A XIX. század utolsó évtizedében kezdődött el a zsidóság el-, ill. kivándorlása a területről. Az ország centrum települései, ill. a főváros jelentettek elsődleges hazai vonzóerőt. Nagyarányú ugyanakkor körükben is az amerikai kivándorlás. Mindezek hatására folyamatosan veszítettek népességanyukból a XIX. század végétől. A XX. század 30-as éveitől a hazai megváltozó politikai viszonyok kényszerítik őket a kivándorlásra.

A századforduló kivándorlása és az első világháború népességvesztesége nem eredményezte a terület népességszámának csökkenését, igaz 1910 és 1920 között már csak 1,8%-os a növekedés, s a két világháború között is csak 2,8% ill. 2,6%-os a lakosság számának növekedése. Az egyes települések lakosságszáma nem minden esetben követi e folyamatot. Abaújszántó növekvő népessége 1920-ban érte el a település történtében maximumát, majd a csökkenő tendencia állandó folyamattá vált (1990-ig!). Bekecs népességszáma 1880-tól folyamatosan növekedett az elmúlt 130 évben (2001-ben is!), csupán az első világháború jelentett egy kisebb visszaesést. Bodrogkeresztúr lakosságszámának változása 1941-ig követte a területen tapasztalt folyamatot.

A megyeszékhely Sátoraljaújhely 1920-ben érte el népességmaximumát, 21162 fővel. A népesség több évtizedes látványos növekedését jelentősen befolyásolta a magas születésszám és a nagyarányú bevándorlás. Ez a szűkebb és tágabb környék magas szaporodásából táplálkozott. Az első világháborút követő események azonban választóvonalat jelentettek a város népességtörténetében. A békediktátum által meghúzott trianoni határ két részre vágta Sátoraljaújhelyet, elszakítva a település területi fejlődésében stratégiai szerepet játszó keleti részeket. A dinamikusan fejlődő megyeközpontból egy keleti perifériára szorult határváros lett. Az új országterületen belül megváltozott a centrum és periféria viszonya, Budapest ránehezedett az országra azáltal, hogy elvesztek a vidéki, a vásárvonalon húzódó, ellensúlyként szereplő nagyvárosaink. Megváltozott a központ és vonzáskörzet viszony Újhely közvetlen környezetében is. A város elvesztette a vonzáskörzetébe tartozó területeket, a vasúti és közúti kapcsolatok is megszakadtak, nehézkesebbé váltak, Újhely közlekedési zsákutca lett. A város életében bekövetkezett változások természetesen a népesség számának változásában is jól megfoghatók. 1920-ban, közvetlenül a tragikus események után még ugyan nagyobb a népességszáma, mint 10 évvel előbb, de ennek oka már nem a népesség természetes fejlődése, hanem a felvidéki területekről elmenekültek befogadása volt. A két világháború között csök-

kenő, majd stagnáló a város népessége (1930: 18430 fő, 1941: 18427 fő). Pl: 1921-1930 között 2731 fővel csökkent a lakosság, miközben a természetes szaporodás 456 fő, az elvándorlók száma 3187 fő.

Települések sora, s maga a terület (94337 fő) is 1941-ben érte el lakosságszámának maximumát: Hercegkút (1123 fő), Legyesbénye (2105 fő), Károlyfalva (624 fő), Ond (832 fő) és négy mezőváros: Bodrogkeresztúr (2248 fő), Olaszliszka (2993 fő), Erdőbénye (3116 fő), Tokaj (5903 fő). Utóbbi adatok az egykor volt mezővárosok népességtörténetének utolsó pozitív szakaszát mutatják.

Az 1782-ben épült bodrogkeresztúri görög katolikus templom

A második világháború pusztításai, a lakosságcsere és a deportálások következtében 1949-re[12] 88565 főre csökkent Tokaj-Hegyalja népessége. Az 1930-as, 1940-es évek törvényei előbb korlátozták majd létükben fenyegették a terület zsidóságának életét. 1944-ben a német csapatok magyarországi bevonulásával elkezdődött a tragédiák sora. Gettó, bevagonírozás, koncentrációs táborok, holokauszt. A deportálásból igen kevesen tértek haza, Sátoraljaújhelyre kb 250 fő, Szerencsre 140 fő. Többségük rövidesen Budapestre vagy Izraelbe települt.

A malenkij robot szó szerint kis munkát jelent. A második világháború végén a front túlhaladását követően a falvak (pl. Bodrogkisfalud, Hercegkút) férfi és gyermektelen nő lakosságát hurcolták el három napi „malenkij robotra". A három napból évek lettek, fogolyként a Szovjetunióba vitték őket, sokan közülük már nem tértek haza.

[12] *Az 1949. évi népszámlálás.* Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1950.

A csehszlovák nemzetállam megteremtésének jegyében a második világháború végén az újjászerveződő állam a nemzetiségek eltávolítására törekedett. 1946-ban Magyarország és Csehszlovákia lakosságcsere egyezményt írt alá. A szerződés értelmében, ahány magyarországi szlovák jelentkezik áttelepülésre, a csehszlovák hatóságok annyi magyart távolíthatnak el. A 12. számú propaganda körzet Sátoraljaújhelyen működött, 44 település tartozott hozzá, itt 2559-en jelentkeztek lakosságcserére, mely már 1947-ben elkezdődött.

1949-ben két kis település, Sárazsadány (816 fő), Szegilong (490 fő) érte el népességmaximumát és számos falu növelte 1941-hez képest népességét: Bekecs, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Golop, Makkoshotyka, Mezőzombor (egykori mezőváros), Végardó, Vámosújfalu. 1960-ra újra – az országos tendenciákkal párhuzamosan – növekedett a terület népessége (91842 fő, 3,7%). Csökkenő arányban (1,9%), de a következő évtizedben is folytatódott a terület népességnövekedése (1970: 93651 fő). 1960-ban négy (Bodrogkisfalud 1306 fő, Bodrogolaszi 1587 fő, Golop 1062 fő, Végardó 1176 fő), 1970-ben hat (Mád 3919 fő, Makkoshotyka 1228 fő, Mezőzombor 2712 fő, Rátka 1355 fő, Szegi 542 fő, Tarcal 4135 fő) település érte el népességszáma maximumát. Ezt követően azonban folyamatos Tokaj-Hegyalja népességének csökkenése (1980-ban:[13] 92520 fő), különösen 1980 és 1990 között (1990-ben:[14] 87156 fő) jelentős arányú (6,15%) a fogyás. Mindeközben 1990-ben a terület két városa Sárospatak (15219 fő) és Szerencs (10705 fő) elérte népességmaximumát.

A csökkenés folyamata úgy tűnik, megállíthatatlanul folytatódik, a 2001-es népszámlálás idején[15] 82521 lakost írtak össze Tokaj-Hegyalján. E folyamattal ellentétes tendenciát csupán három településen tapasztalhatunk. Bekecs 2001-ben érte el népessége maximumát, Abaújszántó és Tokaj 1990-hez képest tudta növelni népességét.

A települések zömében azonban a népesség fogyása a meghatározó. Abaújszántón, Erdőbényén, Mádon, Monokon, több mint 1000 fővel kevesebben éltek 2001-ben, mint 1869-ben. Tarcalon alig jobb ez az arány, Tállyán 2000 főhöz közelítő a fogyás 140 év múltán.

A terület vallási megoszlásában századunkban is alapvető változások következtek be. Római katolikus, református, görög katolikus közösségek jobbára vegyesen alkotják a települések lakosságát. A következő keresztmetszet napjaink közösségeiről a 2001-es népszámlálás alapján készült. A korábban jelenlévő evangélikusság szinte teljesen eltűnt a Tokaj-Hegyaljáról, csupán Abaújszántón (26 fő), Sárospatakon (37 fő), Sátoraljaújhelyen (69 fő), Szerencsen (30 fő), Tállyán (34 fő), Tokajban (28 fő) tűnnek fel. Szépen rendbe hozott tállyai templomuk emlékeztet az evangélikus közösség dicsőbb napjaira.

[13] *Az 1980-as évi népszámlálás.* KSH, Budapest, 1991.
[14] *Az 1990. évi népszámlálás.* KSH, Budapest, 1991.
[15] A népszámlálások adatai a KSH honlapján elérhetőek.

A 2001-es népszámlálás alkalmával 20-en jelölték meg izraelitaként vallásukat, településenként néhány személy: Erdőhorváti (1 fő), Mád (2 fő), Sárospatak (6 fő), Sátoraljaújhely (6 fő), Szerencs (1 fő), Tarcal (1 fő), Tokaj (3).[16]

2001-ben új kategóriák is megjelentek a népszámlálás alkalmával: nem tartozik felekezethez, nem kíván válaszolni, „besorolást" is lehetett választani, igaz csak kevesen jelölték meg utóbbi kategóriákat. A kivételek közé tartozik Sárospatak, Sátoraljaújhely és Szerencs, ahol a lakosság több mint 10%-a választott ezek közül.

A mádi zsinagóga

A terület döntően római katolikus többségű, 24 településen relatív vagy abszolút többségük érvényesül. Az adatok a római katolikus egyház elmúlt évszázadban tapasztalt térnyerését bizonyítják. Ekkora arányú átalakulás legutóbb a reformáció ill. az ellenreformáció századában volt. Több településen református abszolút többség alakult át római katolikus abszolút többséggé. Pl. Erdőbénye (55%), Makkoshotyka (56%) esetében. A népesség koncentrálódása és a települések lakosságfogyása alapvető változásokat eredményezett. A települések nagy részében a római katolikusok arányuk meghaladja az 50%-ot: Bekecs (1409 fő – 56%), Bodrogkisfalud (595 fő – 60%), Golop (458 fő – 68%), Makkoshotyka (551 fő – 56%), Monok (1515 fő – 84%), Szegi (164 fő – 52%), Szegilong (140 fő – 58%). 90%-ot meghaladó a (ma is önálló) sváb településeken a római katolikusok aránya: Hercegkút (674 fő – 92%), Rátka (1014 fő – 93%).

[16] Tokajban a holokauszt után hazatértek megpróbálták felélesztени a hitközségi életet, de a ki- és elvándorlás következtében erősen megfogyatkozott közösség rabbija is elhagyta a települést 1956-ban. Ma már sehol sincs hitközség.

Számszerűen legnagyobb közösségeik a városokban találhatók: Sátoraljaújhely (7546 – 41%) megtartotta első helyét, a korábban az élen emlegetett Mád és Tállya lélekszáma, így a római katolikus közösség száma is visszaesett. Sárospatakon (5777 – 39%) tovább növelték számukat és arányukat s a lista második helyére ugrottak, miként Szerencs is (5278 – 53%) látványosan teret nyert. Tokaj (2059 – 41%) és Abaújszántó (2059 – 58%) megőrizte korábbi helyét a „rangsorban", miközben a római katolikusok aránya folyamatosan növekedett. A népesebb településeken is a katolikusok vannak többségben, miként Mádon (1853 –71%), Tállyán (1749 – 78%), Mezőzomboron (1603 – 63%), Tarcal (1518 fő – 46%), Monokon (1515 – 84%), Bekecsen (1409 – 56%), Tolcsván (1068 – 55%).

A 2001-ben készült vallási statisztika szerint görögkatolikusok minden településen élnek. Nagy közösségük található Szerencsen (844 fő 8%), Tokajban (694 fő – 21%), Tolcsván (420 fő – 21%), Mezőzomboron (388 fő –15%), Bekecsen (364 fő – 15%), Ababújszántón (305 fő – 9%), Olaszliszkán (221 fő – 12%), Bodrogolasziban (210 fő – 22%). A két legnagyobb város görögkatolikussága messze kiemelkedik létszámával környezetéből. Hagyományos központjuk, Sátoraljaújhely (3068 fő – 17%) mellett Sárospatak (2524 fő – 17%) erősödött meg a XX. század második felében. Előbbi város része a ruszin eredetű, hagyományosan görögkatolikus Rudabányácska, míg utóbbihoz az úgyszintén ruszin eredetű Végardót csatolták. A két város kiemelkedően magas száma mindenképpen egy erőteljes koncentrálódási folyamatot mutat, melyet az 1960-as évektől a városokba irányuló migrációs folyamat táplált. Jelentős szórványaik kisebbségben ugyan, de őrzik nagy lélekszámú közösségeiket, melyeket több esetben jelentős migráció is táplált az elmúlt évtizedekben (Tolcsva, Szerencs).

A 2001-es adatok alapján a reformátusoknak nagy közösségeik vannak az egykori mezővárosokban, ma már kisebbségben: Abaújszántó (940 – 27%), Mád (564 – 21%), Olaszliszka (643 – 35%), Tarcal (1135 – 34%), Tokaj (1377 – 28%). Relatív többségben csak Vámosújfalu (398 fő – 43%) refomátusai élnek településükön. Több ezres gyülekezeteik a városokban kisebbségben vannak: Sárospatak (4579 – 31%), Sátoraljaújhely (4418 – 24%), Szerencs (2699 – 27%).

XX. század II. felében lassan kikoptak a nemzetiségi lakosok a terület statisztikai adataiból. Az elmagyarosodást, a gyorsuló etnikai térfoglalást a magyar nemzetnek és a nyelvnek a XIX. század II. felétől érvényesülő kitüntetett szerepe erősítette. A XX. század derekán politikai beavatkozások is segítették a terület egységesülési folyamatát. A szlovák (ruszin) – magyar lakosságcsere éppen a legöntudatosabb nemzetiségi lakosaitól fosztotta meg a területet, meggyengítve, vagy végérvényesen felszámolva egy-egy település nemzetiségi jellegét. A németeket ért atrocitások (kitelepítésük híre – nem érintette a területet –, a malenkij robot) drasztikusan bekövetkező nyelvváltást idézett elő. Hatott a természetes asszimiláció, a kisebbségekre nehezedő nyomás. A magyarság aránya egyeduralkodóvá vált a területen, a nemzetiségek már csak a statisztikák elhanyagolható színfoltjai maradtak.

A 2001-es népszámlálás a 13 nemzetiség mindegyikét megtalálta területünkön, többségüket említésszerűen egy-egy fővel. A nemzetiséghez tartozók közül a cigányság a legnépesebb, 19 településen van jelen. A statisztikában ugyan későn, 1893-ban, de a népesség-összeírásokban már a XVIII. században megjelentek őseik. Pl. 1771-ben már készült cigányösszeírás Zemplén vármegyében. A XVIII-XIX. században rendkívül intenzív a bevándorlásuk. Szerepeltek 1869-ben az első népszámlálásban is. Az 1893 januárjában tartott rendkívüli cigányösszeírás szerint az ország 7962 településén éltek.

1893-ban a cigányság két nagy csoportja, a letelepedett és a vándorló élt az országban. Előbbiek jelenléte a történelmi Magyarországon a XV. századig nyúlik vissza (vas-, pléhmunka, fegyverkészítés-, javítás volt a foglalkozásuk). Vándorló, vérségi alapon szerveződő, s szokásrendszerüket őrző közösségeiket a XVIII. században Mária Terézia és II. József megpróbálták letelepíteni, s betagolni a magyar társadalomba. Utódaik a XIX. század végére már jelentős részben letelepedtek, s hozzáidomultak a magyar társadalomhoz. A XIX. században vándorló cigánynak tekintett közösség a XVIII-XIX. századi hatalmas méretű bevándorlás eredményeként jött létre.

A cigány lakosság jelenléte Zemplén megye érintett járásaiban 1893-ban

Járás	Össz-lakosság	Cigányok lakta község-gek száma	Állandóan letelepedett		Huzamosabb ideig tartózkodó		Vándor		Cigányok száma összesen
			Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
Saújhelyi	41796	37	252	289	64	80	8	8	701
Szerencsi	38264	23	295	357	31	16	12	15	726
Tokaji	22978	8	69	74	17	9	-	-	169
Összes	*104634*	*68*	*616*	*720*	*112*	*105*	*20*	*23*	*1596 1,52%*

A rendelkezésre álló adatok szerint a vizsgált területen és környezetében a lakosság 1,52%-a cigány volt 1893-ban. Ún. magyar cigányok, a férfiak sármunkával, vas- és fémmunkával foglalkoztak, zenészek vagy napszámosok. A nőknél jellemző a sármunka és a napszámos munka. Közöttük koldulókat, jövendő mondókat is említettek. Döntő részük állandóan letelepedett (83,7%). Többségük putriban, kunyhóban lakott, de sokuk már cigányházban élt. Töredéküknek már kertje, sőt földje is volt. Magaviseletük jobbára kifogástalan, kisebb részt tűrhető, csak néhányan akadtak köztük problémát okozók.

Találtak huzamosabb ideig tartózkodókat is a településeken (13,6%). Ők jobbára kovácsmesterséget űztek, zenéltek, vályogot vetettek, s kifogástalanul viselkedtek. Számoltak össze vándorló életmódot folytató cigányokat is (2,7%).

Két település szerepelt külön megemlítve a területről: Sátoraljaújhely 13017 lakosa közül 117 (0,9%), Makkoshotyka 462 lakosa közül 68 (14,7%) magyar nyelvű cigány volt 1893-ban. A települések mindegyike jelenleg is jelentős cigány/roma népességgel rendelkezik.

A cigány lakosság korösszetétele 1893-ban Zemplén vármegyében

Életmódja szerint	Éves								Össz.
	1-5	6-14	15-19	20-24	25-29	30-59	60-	ism	
Állandó	1104	1092	389	387	404	1335	199	2	4912
Huzamosabb	84	84	54	55	50	136	12	-	475
Vándor	31	33	7	13	14	32	6	-	136
Összesen	*1219 22,1%*	*1209 21,9%*	*450 8,1%*	*455 8,2%*	*468 8,5%*	*1503 27,2%*	*217 3,9%*	*2 0,03%*	*5523*

Fiatalos korstruktúrájú a cigányság a XIX. század végén. A lakosság több, mint felét alkották a 20 évesnél fiatalabb korosztályok(52,1%), 16,7% a fiatal felnőttek aránya (20-29 évesek) és alig találni köztük 60 évesnél idősebbeket, mindössze a lakosság 3,9%-át alkották. Utóbbiak körében az özvegyasszonyok száma kiemelkedő. Az adatok a cigányság körében tapasztalt népességrobbanást mutatják. Erre utalnak a családi állapotra vonatkozó adatok is. A legnagyobb számban a nőtlenek és hajadonok szerepelnek e listán, ugyancsak magas a törvénytelen házasok aránya. A cigány lakosság csaknem 3/4-e római katolikus, de akadnak köztük reformátusok és görög katolikusok is.

A mádi hitközségi épület, a „sakter ház”

Az elmúlt 100 esztendőben a 10 évenként megrendezett népszámlálásokban jobbára csak említésszerűen szerepeltek a cigányokra vonatkozó adatok. Eközben az 1893-ban számlált 1,52% körüli arányuk folyamatosan, az utóbbi évek-

ben, évtizedekben gyorsuló ütemben nőtt. Kialakultak olyan településcsoportok, településrészek, ahol arányuk ennél is magasabb. A közigazgatás, a politika s tudomány egyaránt érzékelte, a statisztikai adatok nem valósak, így született 1980-ban egy pontosnak mondott adatsor, az ún. tanácsi minősítés révén. Az 1993-ban megszületett nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetét rendezni óhajtó törvénybe is bekerültek, kisebbségi önkormányzataik is működnek.

A 2001-es népszámlálás a nemzetiségek sorában szerepeltetett adatokat a cigányságról. Legnagyobb közösségük a legnépesebb városban Sátoraljaújhelyen található (1131 fő – 6,2%), a többi városban jóval kisebb számuk, s arányuk (Sárospatak (391 fő – 2,7%), Szerencs (149 fő – 1,5%), Tokaj (66 fő – 1,3). Van olyan település ahol a lakosság felét (Makkoshotyka: 488 fő – 49,4%), ötödét (Olaszliszka: 343 fő – 18,9%) alkotják. Népes közösség él Mezőzomboron (324 fő – 12,7%), Tolcsván (156 fő – 8%), Monokon (126 fő – 7%) is. Fiatalos korstruktúrájú, növekvő lélekszámú közösségeket alkotnak a falvakban, városokban egyaránt.

Csak töredékük tekinti a cigány nyelvet anyanyelvének (127 fő). Csak két településen többek anyanyelve a cigány: Makkoshotykán 15 (3,1%) és Sátoraljaújhelyen 73 (6,5%). Valamennyivel többen beszélnek cigányul a családjukban, 172-en. 13-an Abaújszántón (14%), 15-en Makkoshotykán (3,1%), 89-en Sátoraljaújhelyen (7,9%), 25-en Tolcsván (18,6%).

A német nemzetiség őrzi leginkább nemzetiségét, kulturális kötődését (Hercegkúton 348 fő, Rátkán 236 fő, Sárospatakon 86 fő, Sátoraljaújhelyen 84 fő, Szerencsen 12 fő). Sárospatakon a bevándorlók, Sátoraljaújhely esetében Károlyfalva városhoz való csatolása jelenik meg a statisztikában. A Komlóskáról Tolcsvára költözöttek körében őrzi identitását a ruszinság (Tolcsva 23 fő). A szlovák eredetű népesség töredéke jelenik meg a statisztikában (Sátoraljaújhely 126 fő). A nemzetiségi kötődések a valóságban sokkal erősebbek a statisztika által mutatott számoknál.

A XIX. század közepétől a megye legnépesebb településének számító megyeszékhely, *Sátoraljaújhely*, 1920-ig folyamatosan, s dinamikusan növelte népességszámát. Különösen nagyarányú volt ez a növekedés 1890 és 1910 között. A trianoni határrendezést követően jelentősen visszaesett a település lélekszáma már 1930-ra (1920-ban: 21641 fő, a népesség maximuma, 1930-ban: 18972 fő). 1949-ig folytatódott ez a népességcsökkenés (15592 fő), 1960-tól 1980-ig megfordult a tendencia, s növekvő lélekszámúvá vált a város (1980-ban: 20296 fő). Sajnos az elmúlt 20-25 esztendőben folyamatosan csökken a lakosság „Zemplén fővárosában".

A terület második legnépesebb települése *Sárospatak*. A XX. században hullámzó a népességszáma, dinamikus növekedések, csökkenések váltakoznak. 1990-ben érte el népességének maximumát 15212 fővel. Ezt követően csökkenő lélekszámú a város. A terület legismertebb városa, *Tokaj* népességszáma 1880-at követően 1941-ig növekedett. Ekkor érte el maximumát 5903 fővel. A II. vi-

lágháború után 1990-ig folyamatosan csökkent az itt élők száma, majd 10 esztendő alatt közel 300 fővel nőtt. *Szerencs* 1869-től folyamatosan növekvő, gyarapodó település. 1990-ben érte el népességének maximumát 10705 fővel, ezt követően csökkenő tendencia figyelhető meg itt is.

A szerencsi zsidótemető

Egykori dicső történelmének a polgári fejlődés, a demográfiai robbanás időszakában, a századfordulón mond végső búcsút számos történelmi mezőváros. Legjobb példa erre *Tállya*, a megye korábban legnépesebb városa. A vizsgált területen ez a település az egyedüli, amely népességszámának maximumát a II. József-féle népszámlálás idején érte el, s minimumát – legutóbb – 2001-ben. A stagnáló-csökkenő tendenciák után 1960-70-et követően egyre gyorsuló ütemben veszítették el népességük jelentős részét az egykori mezővárosok és süllyedtek napjainkra a közepes lélekszámú falvaink sorába.

A falvak népességtörténetében az elmúlt száz esztendőben a negatív tendenciák a meghatározóak, egyre gyorsulóbb ütemben csökkenő lakosságszámok jellemzőek.

Tokaj-Hegyalja településeinek népességszám alakulása 1784-2001 között

Település	1784/87	1869	1881	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Abaújszántó	n.a.	4589	4499	4360	4603	4940	5059	4969	4908	4567	4586	4332	3784	3461	3545
Bekecs	632	1038	837	1186	1746	1853	1723	1915	1990	2059	2084	2095	2121	2247	2503
Bodrogkisfalud	964	816	517	844	1243	1300	936	1154	1160	1226	1306	1291	1206	1088	986
Bodrogkeresztúr	1815	1535	1256	1386	1896	2092	2174	2279	2248	1901	2054	2043	1852	1572	1286
Bodrogolaszi	379	754	711	796	1124	1175	1205	1323	1455	1540	1587	1367	1121	947	952
Erdőbénye	1789	2484	2073	2250	2370	2413	2389	2950	3116	3055	2850	2655	2144	1745	1352
Erdőhorváti	n.a.	1409	1212	1316	1311	1304	1258	1344	1396	1356	1301	1254	1024	865	657
Golop	603	605	592	593	700	765	827	923	966	1010	1062	1043	901	780	678
Hercegkút	437	785	783	851	899	934	999	1103	1123	1076	1106	1076	1005	866	733
Legyesbénye	673	1306	1257	1312	1550	1746	1571	1945	2105	1973	1947	1832	1758	1715	1693
Mád	3486	3779	3471	3480	3680	3750	3622	3524	3528	3469	3680	3919	3428	2973	2627
Makkoshotyka	268	441	281	462	463	476	579	746	874	984	1114	1228	1151	998	989
Mezőzombor	690	1131	1153	1390	1885	2302	1981	2263	2471	2475	2692	2712	2636	2614	2545
Monok	1886	2812	2694	2772	2856	2977	2977	2985	2901	2938	2862	2726	2438	2013	1809
Olaszliszka	1678	2368	1886	2280	2576	2682	2744	2924	2993	2829	2732	2525	2317	2056	1816
Rátka	549	845	734	798	949	1021	1063	1115	1189	1162	1337	1355	1256	1147	1089
Sárazsadány	532	633	548	624	772	787	731	800	797	816	762	658	496	370	279
Sárospatak	3783	7258	6320	7255	8834	10076	11021	11930	13028	12477	12907	14376	15156	15219	14694
Végardó	484	918	770	790	927	1029	1053	1076	1115	1167	1176	n.a.	n.a.	n. a.	n.a.
Sátoraljaújhely	4037	9946	11264	13017	16886	19940	21162	18431	17848	15061	16203	18885	20296	19176	18282
Károlyfalva	232	466	405	431	459	424	479	541	624	531	588	n.a.	n.a.	n. a.	n.a
Szegi	n.a.	206	172	261	447	428	479	500	515	511	540	542	462	348	317
Szerencs	1571	1819	2370	4339	5272	6101	5851	6707	7613	7012	7789	9398	10435	10705	10019
Ond	540	540	552	547	615	650	677	766	832	779	764	n.a.	n.a.	n. a.	n.a.
Szegilong	n.a.	293	217	328	378	370	407	428	440	490	453	449	345	316	242
Tállya	4393	3997	3668	3497	3603	3650	3927	3736	3564	3521	3654	3446	3060	2572	2240
Tarcal	2786	2920	2937	3359	3794	3808	3839	4063	4004	3929	4077	4135	3931	3530	3329
Tolcsva	2220	3201	2820	2886	3175	3112	3038	3042	2757	2613	2726	2539	2415	2175	1955
Tokaj	2957	5012	4479	4815	5110	5105	5073	5844	5903	5074	5031	4858	4811	4693	4988
Vámosújfalu	267	567	507	506	523	648	627	649	874	964	872	912	971	965	916
Összesen	**34072**	**64473**	**60985**	**68731**	**80646**	**87858**	**89471**	**91975**	**94337**	**88565**	**91842**	**93651**	**92520**	**87156**	**82521**

Foglalkozási átrétegződés és munkanélküliség néhány aspektusa Tokaj-Hegyalján (1990-2011)

Dr. Kókai Sándor

I. Bevezetés

Az elmúlt évtizedek társadalomföldrajzi kutatásai alapján napjainkra egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy egy-egy régió gazdasági fejlettsége a foglalkozási szerkezet összetételével is jellemezhető. A területi fejlettséget illetve fejletlenséget nem csak a gazdaság makro strukturális szerkezetével, hanem demográfiai, képzettségi jelzőszámokkal is jellemezhetjük, melyek szintén szoros kapcsolatban állnak a foglalkozási szerkezettel. Tokaj-hegyaljai kutatásom célja, hogy a rendelkezésre álló humán erőforrás adatokra támaszkodva, összehasonlító folyamatelemzést végezzek. A vizsgálat kiterjed a régión belüli települési szintű különbségekre is, azok időbeli változására, valamint a különbségek hátterében álló földrajzi, gazdasági és társadalmi jelenségek, okok feltárására. Az elmúlt két évtizedben jelentősen átalakult a hazai munkaerőpiac. Nagymértékben csökkent például a foglalkoztatottak száma, illetve a foglalkozási szerkezetben is mélyreható változások történtek. A tanulmány célja, hogy összefüggést keressen a foglalkoztatás és munkanélküliség valamint a humán erőforrások állapota között, valamint a lehetséges területi különbségeket is feltárja. Ezáltal választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy milyen összefüggések vannak az egyes gazdasági ágazatok és térbeli elhelyezkedésük, időbeli változásuk és a munkaerő átstrukturálódása között. Természetesen a három nagy gazdasági ág közötti munkaerő áramláson túl feladatomnak tekintettem a tercier szektoron belüli és a kvatener szektorba történő mozgások nyomon követését is. Ez utóbbiak egyben jó indikátorai a Tokaj-hegyaljai régió gazdaságában egyszerre jelenlévő dinamikus és válság ágazatok társadalmi-gazdasági súlyának és szerepének. Mint minden foglalkozási átrétegződés – így a rendszerváltozás óta lezajló is – a munkanélküliek számának ideiglenes vagy tartós emelkedését generálja az adott régióban, markáns települési és mikroregionális specifikumokkal. A megjelenő munkanélküliség okai szerteágazóak, közöttük az egyes gazdasági ágak válsága és piacainak elvesztése, a társadalmi-demográfiai változások egyaránt megemlíthetők. Kitűnő alapot teremt a kutatásokhoz a 2001-es népszámlálás, mivel a két megelőző népszámlálásra visszamenőleg is metodikailag összehangolt települési szintű adatokat közöl a foglalkoztatottak számára és ágazati megoszlására vonatkozóan.

II. A foglalkozási átrétegződés okai és különböző aspektusai Tokaj-Hegyalján

A foglalkoztatottak – miként a munkanélküliek – száma, képzettsége és helyzete nagymértékben függ a gazdasági fejlettségtől és fejlődéstől, a gazdaság makro és mikro szerkezetétől, valamint a társadalom struktúrájától (pl. a régió népességének korösszetételétől, a munkaképes korúak és azon belül is a gazdaságilag aktív népesség számától stb.). Hazánk kistérségeit és régióit tekintve is megfigyelhető, hogy az eltérő természeti, társadalmi-gazdasági, területpolitikai és történelmi adottságok hatásaként a foglalkozási átrétegződés nem minden térségben ment végbe egyszerre és egyformán. A gyakori kivételek egyike Tokaj-Hegyalja, ahol egyre fontosabb szerepet játszanak a helyi tényezők, a társadalom struktúrájától a gazdasági ágazatok hatékonyságának területi különbségéig bezárólag *(Nemes Nagy J. 1987.)*. A foglalkoztatás és munkanélküliség kettőse még Tokaj-Hegyalján is szorosan összefügg egymással és a jelenlévő társadalmi-gazdasági struktúra specifikumaival.

II. 1. Foglalkoztatás és a társadalom szerkezete

Az utóbbi két évtizedben történt nagyarányú társadalmi-gazdasági változások közvetve vagy közvetlenül kihatottak a népesedési viszonyok alakulására is. A népességszám csökkenésétől a belső vándorlás átstrukturálódásán át a foglalkoztatottságig markáns változások zajlottak, területenként, településenként eltérő méreteket, arányokat öltve. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a Tokaj-hegyaljai települések öt statisztikai kistérség között oszlanak meg, a szerencsi kistérséghez kilenc, az Abaúj-hegyközi kistérséghez egy, a sárospataki kistérséghez kilenc, a tokaji kistérséghez hét és a sátoraljaújhelyi kistérséghez egy település tartozik *(1. térkép)*. A régió társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott települései, az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtottak, azaz e tekintetben strukturális válságövezetben helyezkednek el, meghatározva e települések helyét és szerepét Borsod-Abaúj-Zemplén megye demográfiai és foglalkoztatási térstruktúrájában. E kontextusból az alábbiakban a települések néhány demográfiai sajátosságát és a gazdasági fejlettséggel és a foglalkoztatottsággal korrelációban lévő elemeit és összefüggéseit emeljük ki. A mikrorégiót jellemző demográfiai sajátosságok is nagyrészt gazdasági okokra vezethetők vissza. Az emberi erőforrások struktúrája, sokszínűsége hű lenyomata a régió gazdasági fejlettségének és szerkezetének. Ahhoz, hogy e tekintetben egzakt válaszokat adjunk, meg kell vizsgálni az emberi erőforrások mennyiségét, felkészültségét, képzettségét és minőségét**.** A humán erőforrások települési szintű részletes elemzése során kiemelt fontosságot tulajdonítottam a változások mértékének mérésére szolgáló indikátorok kiválasztásának *(1-4. táblázat)*.

A vizsgált települések körét tekintve a mikrorégióba öt város (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs, Tokaj és Abaújszántó) és huszonöt község képezte

vizsgálataim tárgyát. A 2001. évi népszámláláskor Tokaj-Hegyalja lakónépessége több mint nyolcvankétezer fő volt, amely napjainkig csökkenő tendenciát mutat. Az utóbbi húsz évben a népesség elvándorlása és a természetes fogyás dominánssá válása miatt a népességszám gyorsan csökkent (11245 fő = 13,2%), azaz mind az állandó, mind a lakónépesség száma a természetes fogyás stádiumába került, s az utóbbi 2010. január elsején 74082 fő volt. Az utóbbi két évtizedben a falvak esetében a népességszám igen hektikusan alakult, melynek területi sajátosságai is kirajzolódnak *(1. táblázat)*, azaz a népesség területi megoszlása a 21. század elején tovább polarizálódott. A legnagyobb népességfogyással jellemezhető falvak differenciáltan helyezkednek el, ahol 2001 és 2009 között is feltartóztathatatlanul folytatódott a demográfiai erózió (pl. Erdőbénye 294 fő = 21,7%, Mád 440 fő = 16,7%, Tállya = 264 fő = 11,8% stb.). A csökkenő népességű települések közé tartozik a Tokaj-hegyaljai településállomány mindegyike Szegi kivételével. Az 1990 és 2001 közötti periódusban a Szerencshez szorosabban kapcsolódó falvakban (pl. Bekecs, Rátka stb.) jelentős volt a népességnövekedés. A népességnövekedés másik területe Tokaj-Hegyalja kis és középfalvai (pl. Bodrogolaszi, Makkoshotyka, Vámosújfalu stb.), ahol az etnikai alapú népességnövekedés volt jellemző. Napjainkra azonban ez a növekedés is megtorpant és a demográfiai erózió felgyorsult. A természetes szaporodás és a fogyás együttesen van jelen a régióban, két település stagnálása mellett mindössze négy ért el pozitív értéket, a belföldi vándorlási különbözet Tokaj kivételével minden településen kedvezőtlenül alakította a népességszámot *(1. táblázat)*. A természetes szaporodás/fogyás és a migráció alakulása több oldalról befolyásolja a gazdasági teljesítőképességet és a korstruktúrát. E folyamatok hosszú távú kedvezőtlen tendenciáját jelzi, hogy csak az elmúlt tíz évben, 1,3%-os lakosságszám csökkenés történt a mikrorégióban évente. Mindezek szelektív jellegét mutatják a településsoros adataink, mely szerint tizenhat település pozitív vándorlási egyenleggel rendelkezett 1990 és 2001 között, s e relatíve kedvező tendencia négy településen napjainkig folytatódott.

A lakosság korcsoportok szerinti megoszlása az országos értékeknél kedvezőbb, de az időskorúak (60 év felettiek) aránya a periférikus helyzetű – magas elvándorlással és természetes fogyással jellemezhető – településeken (pl. Sárazsadány, Golop, Erdőbénye, Rátka stb.) az átlagértéknél jóval magasabb. Az öregedési index értékei tizenhat településen emelkedtek 1,0 fölé 2001-ben *(1. táblázat)*. Az elmúlt évtizedben a helyzet csak tovább romlott e tekintetben, azaz 2010-ben csak két településen 1,0 alatti az öregedési index. Az elöregedő korstruktúrájú falvakban a lakosság nagy része már túl van a produktív életszakaszán, ezért bármilyen gazdasági fejlesztésbe nehezen fog bele. Azaz éppen a vállalkozásra, változásokra hajlamos fiatal munkaképes korú népesség vándorol el. A legszélsőségesebb Sárazsadány és Bodrogkisfalud esete, ahol romák nincsenek, az öregedési index 2,69-2,66 és a lakosság több mint egyharmada nyugdíjas vagy nyugdíjszerű járadékot kap *(4. táblázat)*. Az egész mikrorégió

legkedvezőtlenebb természetes fogyással *(1. táblázat)* rendelkező településévé Erdőbénye, Bodrogkeresztúr és Golop vált, melyhez magas nyugdíjas szám (37-42%) és alacsony foglalkoztatottság társul.

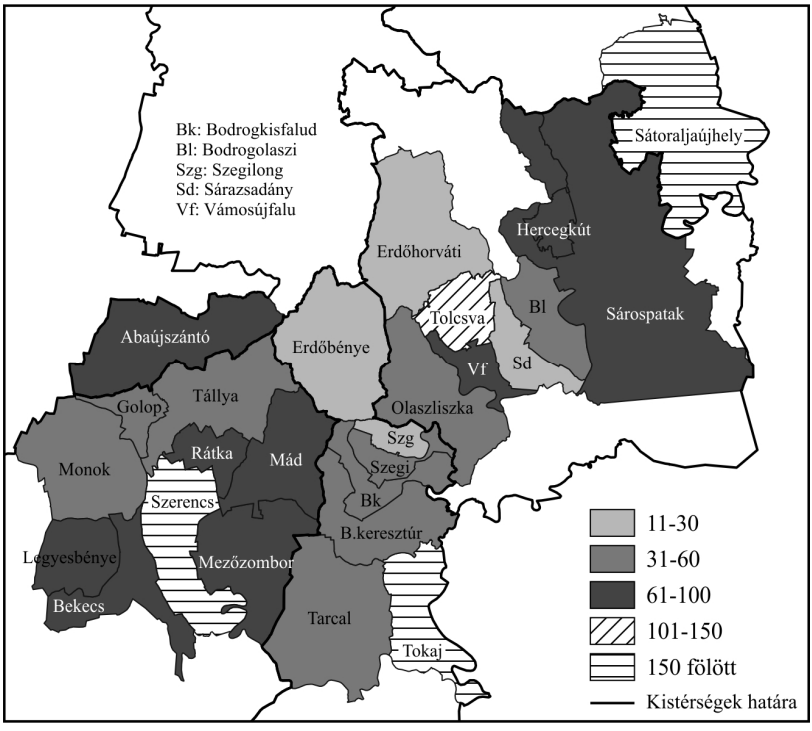

1. térkép. Tokaj-Hegyalja településeinek népsűrűsége (2010)

A foglalkoztatottság az emberi erőforrások hasznosultságának hű tükörképe. Tokaj-Hegyalján a gazdaságilag aktív népesség (23850 fő = 28,9%) számaránya 2001-ben lényegesen alacsonyabb volt az országos (40,3%-os) átlagnál *(Népszámlálás 2001)*. A foglalkozási átrétegződés eredményeként a társadalmi és gazdasági szolgáltatásokkal az aktív kereső népesség 59,5%-a foglalkozott *(2. táblázat)*, markáns települési differenciákkal. A legmagasabb értékkel Tokaj rendelkezik (1003 fő = 73,9%), de magas Szegilong (73,8%) és Szegi (69,7%) is, míg a legalacsonyabb Sárazsadány (41,9%) és Makkoshotyka (43,9%) esetében. A tradicionális ipari központok a régiós átlag körül szóródnak (pl. Sárospatak /59,8%/ és Sátoraljaújhely /58%/ stb.). A falvak nagy részében az aktív kereső népesség több mint fele nem a lakóhelyén dolgozott, naponta vagy hetenként ingázott (pl. Bekecsről 550 fő, Legyesbényéről 230 fő, Hercegkútról 165 fő stb.). A foglalkozási arány Tokaj-Hegyalja településein 1990 óta folyamatosan csökken. A 2001-es statisztikai felmérés átlagértéke (28,9 fő/100 lakos) igen jelentős települési differenciák összegződése *(2. táblázat)*.

1. táblázat. Tokaj-Hegyalja településeinek demográfiai sajátosságai (1990-2010)

Település	Lakónépesség			Term. szaporodás		Vándorlási különbözet	Vándorlási különbözet	Öregedési index	
	1990	*2001*	*2010*	*1990-2001*	*2010*	**1990-2001**	**2008-2010**	*2001*	*2010*
Abaújszántó	3565	3545	3123	24	-6,8	-44	-62	0,82	1,12
Bekecs	2180	2503	2460	-19	-6,2	342	-77	0,72	1,16
Bodrogkisfalud	1014	986	878	-82	-4,6	54	-38	1,30	2,66
Bodrogkeresztúr	1506	1286	1134	-226	-13,3	6	-7	1,70	2,24
Bodrogolaszi	869	952	943	-56	-5,4	139	-11	1,11	1,04
Erdőbénye	1588	1352	1058	-185	-21,0	-51	-55	1,66	1,93
Erdőhorváti	778	657	584	-79	-8,7	-42	-39	1,51	1,50
Golop	703	678	575	-54	-3,5	29	-53	1,74	1,98
Hercegkút	873	733	632	-71	0,0	-69	-26	1,57	2,41
Legyesbénye	1647	1646	1576	-15	-5,8	14	-95	0,94	1,16
Mád	2816	2627	2187	-125	-9,7	-64	-131	1,19	2,11
Makkoshotyka	964	989	897	75	2,3	-50	-84	0,63	0,99
Mezőzombor	2526	2545	2448	30	1,2	-11	-82	0,76	0,78
Monok	1863	1809	1592	-104	-0,6	50	-53	1,26	1,26
Olaszliszka	1928	1816	1682	-33	0,6	-79	-47	0,90	1,08
Rátka	1095	1089	967	-69	-9,4	63	-43	1,57	2,40
Sárazsadány	322	279	251	-58	0,0	11	-6	2,04	2,69
Sárospatak	15062	14694	13060	-841	-6,9	473	-326	1,09	1,76
Sátoraljaújhely	19105	18282	15901	-183	-8,9	-640	-612	0,88	1,54
Szegi	338	317	319	-7	-9,5	-14	-17	0,96	1,42
Szerencs	10247	10019	9321	-636	-10,4	408	-131	1,27	1,69
Szegilong	284	242	211	-48	-4,9	6	-34	1,41	2,06
Tállya	2375	2240	1976	-145	-5,1	10	-122	1,28	1,56
Tarcal	3392	3329	2912	-141	-7,6	78	-138	0,94	1,41
Tolcsva	2034	1955	1715	-18	-6,5	-61	-95	0,96	2,14
Tokaj	5358	4988	4824	-727	-11,9	357	403	1,13	1,26
Vámosújfalu	895	916	856	-36	2,3	57	-15	0,78	1,62
Összesen	**85327**	**82474**	**74082**	**-3829**	**-6,7**	**972**	**-1996**	**1,19**	**1,59**

Forrás: KSH T-Star adatbázis

2. táblázat. Tokaj-Hegyalja településeinek foglalkoztatottsági differenciái (1990-2001)

Település	Foglalkoztatottak száma		100 lakosra jutó foglalkoztatottak száma		100 háztartásra jutó foglalkoztatottak száma		Foglalkoztatottak száma 2001			Foglalkoztatottak gazdasági ágak szerint 2001		
	1990	*2001*	*1990*	*2001*	*1990*	*2001*	*helyben*	*eljáró*	*bejáró*	*mezőgazd.*	*ipar*	*szolg.*
Abaújszántó	1320	891	37,0	25,1	114	75	681	210	136	87	356	448
Bekecs	940	791	43,1	31,6	124	87	241	550	135	78	256	457
Bodrogkisfalud	438	271	43,2	27,5	104	66	107	164	33	17	81	173
Bodrogkeresztúr	612	317	40,6	24,7	110	63	187	130	103	6	98	213
Bodrogolaszi	337	247	38,8	25,9	98	70	99	148	44	10	99	138
Erdőbénye	477	268	30,0	19,8	69	46	225	43	61	25	76	167
Erdőhorváti	276	101	35,5	15,4	85	35	55	46	12	12	26	63
Golop	272	143	38,7	21,1	107	52	40	103	12	5	67	71
Hercegkút	356	243	40,8	33,2	133	104	78	165	16	18	91	134
Legyesbénye	676	326	41,0	19,8	112	53	96	230	44	47	103	176
Mád	1110	643	39,4	24,5	100	61	475	168	118	27	279	337
Makkoshotyka	405	187	42,0	18,9	135	58	71	116	18	25	80	82
Mezőzombor	986	565	39,0	22,2	112	64	218	347	79	64	170	331
Monok	713	341	38,3	18,9	97	49	140	201	20	17	120	204
Olaszliszka	741	397	38,4	21,9	95	56	247	150	93	50	130	217
Rátka	444	276	40,5	25,3	111	67	106	170	24	15	83	168
Sárazsadány	100	31	31,1	11,1	66	23	27	4	7	4	14	13
Sárospatak	6103	4892	40,5	33,3	115	100	3968	924	955	287	1681	2924
Sátoraljaújhely	7856	6243	41,1	34,1	109	93	5752	492	1770	51	2571	3621
Szegi	133	66	39,3	20,8	99	55	42	24	47	2	18	46
Szerencs	4616	3238	45,0	32,3	121	89	2532	706	1708	165	1022	2051
Szegilong	105	61	37,0	25,2	83	60	17	44	7	2	14	45
Tállya	936	464	39,4	20,7	100	52	295	169	98	25	192	247
Tarcal	1457	806	43,0	24,2	117	65	473	333	91	79	245	482
Tolcsva	824	438	40,5	22,4	108	60	320	118	133	58	147	233
Tokaj	1854	1358	34,6	27,2	122	88	1040	318	337	32	323	1003
Vámosújfalu	399	246	44,6	26,9	127	73	108	138	51	36	63	147
Összesen	**34486**	**23850**	**40,4**	**28,9**	**106**	**65**	**17640**	**6211**	**6152**	**1244**	**8405**	**14191**

Forrás: KSH T-Star adatbázis

A legkedvezőbb helyzetben Sátoraljaújhely, Szerencs és Sárospatak, valamint egy-két szorosabban kapcsolódó település (pl.: Bekecs 31,6 foglalkoztatott/100 lakos, Hercegkút 33,2 foglalkoztatott/ 100 lakos stb.), valamint Tokaj és Abaújszántó 25-27 foglalkoztatott/100 lakos értékkel, míg a legkedvezőtlenebb helyzet Tokaj-Hegyalja alábbi településein (pl.: Sárazsadány 11,1 foglalkoztatott/100 lakos, Erdőhorváti 15,4 foglalkoztatott/100 lakos stb.) alakult ki. Teljesen hasonló kép rajzolható meg a 100 háztartásra jutó foglalkoztatottak számát tekintve *(2. táblázat)*, azaz 1990-ben mindössze nyolc olyan település volt, ahol nem jutott minden háztartásra legalább egy kereső, míg 2001-ben már csak Hercegkút és Sárospatak esetében volt ilyen kedvező a helyzet. A legkedvezőtlenebb e tekintetben Sárazsadány, Erdőhorváti és Monok település, ahol csak minden második, harmadik és negyedik háztartásban volt foglalkoztatott. A régió munkaerő mérlegét tekintve megállapítható, hogy a foglalkoztatottak közel háromnegyedének (17640 fő = 73,9%) a lakóhelyén volt a munkahelye, míg a foglalkoztatottak negyede naponta vagy ritkábban elhagyta a lakóhelyét munkavállalási célból ingázva *(2. táblázat)*. A falvak esetében – néhány kivételtől eltekintve (pl. Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tállya, Tarcal, Tolcsva stb.) – a foglalkoztatottak 50-70%-a ingázásra kényszerült, munkahelyének és jövedelmének megtartása érdekében. A 2011. évi adatok még kedvezőtlenebb állapotokat mutatnak a régió településein *(KSH 2011)*, azaz csökkent a foglalkoztatottság és nőtt a munkanélküliség *(3. táblázat)*. A leghátrányosabb helyzetű településeken a teljes népesség mindössze 15-20 százalékát foglalkoztatják, az arány a megyei átlag alatt marad. Nemcsak a munkanélküliek magas száma, hanem a száz lakosra jutó adózók számából is erre következtethetünk *(4. táblázat)*. A gazdaságilag aktív népesség aránya és az egy főre jutó SZJA közötti kapcsolatok alapján is érzékelhetővé válnak a régió településeinek gazdasági-foglalkozási különbségei.

II. 2. Foglalkoztatás és a gazdaság szerkezete

Tokaj-Hegyalján is jól nyomon követhetők a foglalkozási átrétegződés folyamatai *(1. táblázat)*. A mezőgazdaság szerepének folyamatos csökkenése mellett az ipar expanziója a ’70-es évek közepéig tartott. A szolgáltató szektor bővülése a ’60-as évektől gyorsult fel, és a ’70-es évek második felétől már az iparból is ebbe a szektorba áramlott a munkaerő. A rendszerváltozás újabb fordulatot hozott a foglalkozási átrétegződés folyamatában. A mezőgazdaság válságágazattá vált, így nemzetgazdasági súlyának csökkenése még inkább felgyorsult. Az ipari és a szolgáltató szektor súlya a század utolsó évtizedében eltérő módon változott. Az ipari foglalkoztatottak aránya a megelőző évtized tendenciájának megfelelően továbbra is csökkent, míg a szolgáltató szektorban dolgozók aránya a ’90-es évek elején abszolút értékben is dominánssá vált. A csökkenő foglalkoztatottság és az ágazati szerkezet területi különbségei szoros kapcsolatban áll a gazdasági fejlettséggel és utalnak a gazdaság teljesítőképességére. A foglalkozási

átrétegződés hazai tendenciáit tekintve megállapítható, hogy a szolgáltató szektor vált domináns ágazattá (tercierizálódás), a mezőgazdaság részesedése pedig alacsony szinten stagnál. Napjainkban a tercier szektoron belül történik átrendeződés, és mint fentebb elemeztem önmagában a tercier szektor foglalkozási szerkezetben betöltött súlya nem jelez szoros kapcsolatot a gazdasági fejlettséggel. Nem csak a foglalkoztatottak számának indexe, hanem a foglalkoztatottak ágazatok közötti megoszlása is területi-települési különbségeket hordoz. A foglalkozási átrétegződés települési szintű vizsgálata markáns differenciákra irányítja rá a figyelmünket, melynek eredményeként megállapítható, hogy Tokaj-Hegyalja huszonhét településéből tizenháromban magasabb volt 2001-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, mint a kistérségi (5,2%) és az országos átlag (5,8%). A gazdasági fejlettség fokmérőjévé országos és nemzetközi viszonylatban a K+F tevékenységek, illetve az ún. kvaterner szektor részaránya válik. Tokaj-Hegyalján különösen tanulságos e tekintetben a diplomával foglalkoztatottak számát vizsgálni az adott településen, azaz hány olyan lakóhelyén foglalkoztatott volt 2001-ben, ahol a főiskolai és egyetemi oklevélhez kapcsolódó magasabb szintű tudás jelentette a foglalkoztatás kritériumát *(3. táblázat)*. A régió 27 településén 2001-ben 3655 db ilyen lakóhelyén foglalkoztatott munkavállaló volt, ami az összes lakóhelyen foglalkoztatottak 20,7%-a. A települési szintű megoszlást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy e foglalkoztatottak /munkahelyek/ hetven százaléka (2560 db) a tízezer fő feletti népességű középvárosokba (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs) összpontosult. Mind Tokaj, mind Abaújszántó e tekintetben is messze elmaradt, a falvak lehetőségeiről nem is beszélve (pl. Sárazsadány és Szegilong 4-4 db, Szegi 6 db ilyen munkahellyel rendelkezett). E relációban érdemes megvizsgálni azoknak a számát, akik középiskolai érettséginél alacsonyabb iskolai végzettséget igénylő munkakörökben dolgoztak. A 3. táblázatban a helyben dolgozó és más településekre eljáró foglalkoztatottak együttes adatait tüntettem fel, azaz azt vizsgálhatjuk, hogy az egyes települések összes foglalkoztatottjainak hány százaléka dolgozott ilyen munkakörben. A legkedvezőtlenebb Makkoshotyka (76%), Sárazsadány (74%), Golop (73%), Legyesbénye (71%) és Szegi (70%), míg ötven százalék alatt csak Szerencs (42%), Sátoraljaújhely (48%), Sárospatak (49%), Tokaj (47%) és Hercegkút (49%) értékei maradtak. Mindez szoros kapcsolatot mutat az iskolai végzettség adataival *(3. táblázat)*. A mikrorégió leghátrányosabb településeiben élők iskolázottsága elmarad az egyébként – országos összehasonlításban – gyenge megyei átlagtól is. Bizonyos fokú kapcsolat mutatható ki a gazdasági struktúra és a munkaerő képzettségi színvonala között. Az alacsony iskolázottság értékei minden statisztikai adatbázisban nyomon követhetők. Érettségi nélküli középiskolai végzettséggel a megyei népesség 21,2%-a, érettségi bizonyítvánnyal 19,4%-a rendelkezett *(KSH 2001)*. A leghátrányosabb településeken szembeötlő az érettségivel nem rendelkezők magasabb és a diplomások alacsonyabb aránya *(3. táblázat)*. A diplomás és érettségizett réteg mérsékeltebb jelenléte azzal jár, hogy az ennél alacsonyabb végzettségűek népességen belüli aránya a megyei át-

lag feletti. Ezt a nagyfokú eltérést a korstruktúra nem indokolja. Mindez arra utal, hogy a képzettebb rétegek egy részét e térségek nem tudják megtartani, illetve erősek az etnikai sajátosságok.

A Tokaj-hegyaljai települések népességének mintegy 24,7%-a (20350 fő) rendelkezett érettségivel. A legmagasabb értékeke Szerencs (32,2%), Sárospatak és Sátoraljaújhely (29,5-29,5%), valamint Tokaj (25,9%) esetében voltak. A régió ötödik városa Abaújszántó 18,6%-kal nem érte el a régiós átlag kétharmadát sem. A legkedvezőtlenebb értékekkel Sárazsadány (5,4%), Makkoshotyka (7,5%), Golop (11,9%) és Legyesbénye (11,1%) rendelkezett. Az érettségivel rendelkezők aránya 23 településen maradt a mikrorégiós átlag alatt. Az érettségizettek esetén is elég erőteljes területi koncentráció figyelhető meg, hiszen 70 százalékuk (14248 fő) a négy városban él, miközben az össznépességnek csak 57 százaléka.

A statisztikai adat-felvételezés szerint 2001-ben a diplomások aránya 6,2% (5112 fő), alig több mint a megyei átlag (7,3%) háromnegyede, az egyetemi és főiskolai tanulmányokat folytatók számaránya 0,9% volt. Tokaj-Hegyalja településein élő diplomások területi elhelyezkedése is koncentrált, fele Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon élt. A két városban a felsőfokú végzettségűek az oktatásban, a közigazgatásban, az egészségügyben és egyéb társadalmi-gazdasági szolgáltató ágazatokban dolgoztak. A leghátrányosabb településeken a mikrorégió diplomásainak hatoda, kb. 900 fő él, akik a települések népességének mindössze két százalékát adják, ami a megyei átlagnál is négy százalékponttal alacsonyabb volt. A leghátrányosabbak sorában ilyen például Golop (1,2%) ill. Legyesbénye (1,5%). Az összlakosságon belül a diplomások aránya öt százalék fölé csak a városokban emelkedett (Sárospatak /9,2%/, Szerencs /8,1%/, Sátoraljaújhely /7,6%/, Tokaj /7,5%/ stb.).

A mikrorégió agrárfalvainak egykori ingázói a rendszerváltozás után munkanélkülivé váltak. Tokaj-Hegyalja gazdasági jellegéből adódóan igen magas volt 2001-ben is a regisztrált munkanélküliek száma (5464 fő). A munkanélküliségi ráta kétszerese volt az országos (4,1%-os) értéknek. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei regisztrált munkanélküliek (49964 fő) 10,9%-a Tokaj-Hegyalján élt *(3. táblázat),* mely érték az elmúlt 10 évben mintegy ezer fővel emelkedett. Az állást keresők aránya a kistérségben 2011-ben már 27,1%-a a 2001-ben foglalkoztatottaknak, akik kétharmada 180 napon túli, tartós munkanélküli. A mikrorégión belüli különbségek e tekintetben is megfigyelhetők, a középvárosok és hozzájuk szorosabban kapcsolódó települések alacsonyabb munkanélküliségi mutatókkal jellemezhetők. A gazdaság strukturális problémáit és fejletlenségét jelzi az is, hogy a munkanélküliek közel hatvan százalékának a legmagasabb végzettsége csak az általános iskola nyolc osztálya. Tragikus, hogy a legmagasabb munkanélküliségi arány nem csak a roma etnikum magasabb arányával jellemezhető apró- és kisfalvakat sújtja, hanem Tokaj-Hegyalja középfalvainak egy jelentős csoportját is (pl. Mezőzombor, Tállya, Tolcsva, Tarcal stb.), azaz éppen a halmozottan hátrányos helyzetűek vannak a legrosszabb helyzetben.

3. táblázat. Tokaj-Hegyalja népességének foglalkozási szerkezete (1990-2011)

Település	Foglalkoztatottak száma		Munkanélküliek száma			Inaktívak száma		Eltartottak száma		Foglalkoztatottak száma 2001		Iskolai végzettség 2001	
	1990	*2001*	*1990*	*2001*	*2011. 12.22.*	*1990*	*2001*	*1990*	*2001*	*érettségínél alacsonyabb iskolai végz.*	*diplomával*	*18-x év érettségi*	*25-x év diploma*
Abaújszántó	1320	891	71	334	339	804	1121	1370	1199	543	91	658	117
Bekecs	940	791	37	182	192	522	725	681	805	449	56	550	123
Bodrogkisfalud	438	271	11	53	103	304	410	261	252	168	24	208	54
Bodrogkeresztúr	612	317	27	60	117	439	558	428	351	164	34	268	49
Bodrogolaszi	337	247	14	82	53	266	332	252	291	158	24	164	27
Erdőbénye	477	268	40	100	158	643	651	428	333	163	34	212	41
Erdőhorváti	276	101	17	65	71	262	331	223	160	60	14	95	23
Golop	272	143	7	38	44	223	310	201	187	104	10	81	8
Hercegkút	356	243	2	24	22	286	262	229	204	120	15	178	40
Legyesbénye	676	326	35	190	256	425	653	511	477	231	24	182	25
Mád	1110	643	41	236	193	879	1027	786	721	340	79	569	120
Makkoshotyka	405	187	29	93	155	203	345	327	364	143	23	74	17
Mezőzombor	986	565	63	211	277	547	917	930	852	365	42	338	46
Monok	713	341	25	221	218	608	751	517	496	225	30	229	46
Olaszliszka	741	397	30	121	184	535	736	622	562	238	53	290	74
Rátka	444	276	8	83	67	393	443	250	287	179	26	190	38
Sárazsadány	100	31	4	43	36	144	142	74	63	23	4	15	5
Sárospatak	6103	4892	238	604	801	3424	4376	5297	4822	2380	857	4329	1346
Sátoraljaújhely	7856	6243	388	906	1236	4366	5590	6495	5543	3027	1102	5401	1398
Szegi	133	66	5	18	44	103	143	97	90	46	6	42	9
Szerencs	4616	3238	158	603	545	2452	3469	3021	2709	1347	601	3224	811
Szegilong	105	61	6	18	34	81	95	92	68	40	4	39	8
Tállya	936	464	62	214	236	719	932	658	630	244	44	484	78
Tarcal	1457	806	72	367	458	831	1163	1032	993	423	87	718	133
Tolcsva	824	438	43	190	261	558	743	609	584	245	75	360	78
Tokaj	1854	1358	75	360	311	1224	1599	2205	1671	641	278	1294	374
Vámosújfalu	399	246	11	48	60	207	330	278	292	151	18	158	24
Összesen	**34486**	**23850**	**1519**	**5464**	**6471**	**21448**	**28154**	**27874**	**25006**	**12217**	**3655**	**20350**	**5112**

Forrás: KSH T-Star adatbázis

4. táblázat. Tokaj-Hegyalja településeinek társadalmi-gazdasági sajátosságai (2010)

Települések	Népességszám 2010	Nyugdíjasok száma (fő)	Nyugdíjasok száma 1000 lakosra (2010)	Működő vállalkozások száma (2009)	Működő vállalkozások 1000 lakosra	Adózók száma	Adózók száma 1000 lakosra (2010)	SZJA egy állandó lakosra ezer Ft-ban (2010)
Abaújszántó	3123	796	255	134	42,9	1334	427	64
Bekecs	2460	642	261	147	59,8	1171	476	95
Bodrogkisfalud	878	303	345	27	30,5	362	412	70
Bodrogkeresztúr	1134	429	378	51	45,4	465	410	84
Bodrogolaszi	943	255	270	29	30,8	430	456	87
Erdőbénye	1058	424	401	45	42,7	382	361	53
Erdőhorváti	584	223	381	19	32,0	196	336	45
Golop	575	242	420	19	32,8	221	385	40
Hercegkút	632	223	353	33	52,1	296	469	96
Legyesbénye	1576	432	274	31	19,6	602	382	41
Mád	2187	755	345	110	50,5	949	434	72
Makkoshotyka	897	226	252	19	21,1	306	341	31
Mezőzombor	2448	605	247	45	18,3	752	307	40
Monok	1592	521	327	29	18,1	583	366	43
Olaszliszka	1682	459	273	56	33,4	533	317	49
Rátka	967	345	357	42	43,3	438	453	84
Sárazsadány	251	92	368	8	31,3	79	316	46
Sárospatak	13060	3957	303	827	63,3	6008	460	120
Sátoraljaújhely	15901	4929	310	816	51,3	6599	415	97
Szegi	319	112	350	9	28,0	125	392	77
Szerencs	9321	3141	337	541	58,0	4213	452	117
Szegilong	211	74	350	5	22,6	91	429	51
Tállya	1976	664	336	78	39,5	741	375	74
Tarcal	2912	885	304	122	41,9	1130	388	80
Tolcsva	1715	499	291	74	43,2	674	393	71
Tokaj	4824	1331	276	257	53,3	2137	443	105
Vámosújfalu	856	255	298	26	30,3	356	416	63
Összesen	**74082**	**22818**	**308**	**3598**	**48,5**	**31172**	**420**	**91**

Forrás: KSH T-Star adatbázis

Az alacsony iskolázottság és foglalkoztatottság, illetve a magas munkanélküliség természetesen hatással van a lakosság jövedelmi viszonyaira. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei jövedelmi viszonyok összességében a legkedvezőtlenebbek közé tartoznak. A megyei alacsonyabb jövedelmeket több tényező (pl. alacsony foglalkoztatási arány, keresetszínvonal, mérsékeltebb ellátási összegben részesülő munkanélküliek, rokkantsági nyugdíjasok magas aránya, az alacsonyabb keresetekből adódó kisebb összegű nyugellátás, a segélyből élők magas aránya, az átlagosnál nagyobb fokú eltartási kötelezettség stb.) együttesen magyarázza, bár hatásuk külön-külön sem elhanyagolható. Ezt tükrözi, hogy a száz foglalkoztatottra jutó inaktív keresők (nyugdíjasok stb.) és eltartottak száma 1,3-szerese az országosnak *(KSH 2010)*.

A Tokaj-hegyaljai mikrorégióban a fenti lemaradás differenciáltan jelentkezik. Jelzi ezt, hogy az adózók ezer lakosra jutó száma eléri a megyei átlagot, de az országosnak csak nyolctizede. Az ezer lakosra jutó adózók száma *(4. táblázat)* a települések több mint hatvan százalékában elmarad a régió átlagtól (420 adófizető/1000 lakos). Ezen települések körében találjuk a legalacsonyabb értékeket, mutatókat (pl.: Mezőzombor, Sárazsadány, Olaszliszka, Erdőhorváti, Makkoshotyka stb.). E tekintetben a megyei és a mikrorégió átlagától kedvezőbb a helyzet a közép- és kisvárosokban és néhány város közeli településen (pl. Bekecs, Bodrogolaszi, Hercegkút, Rátka stb.). A legkedvezőbb helyzetben lévő falvakat (pl. Bodrogolaszi 456 adófizető / 1000 lakos, Hercegkút 469 adófizető/1000 lakos, Bekecs 476 adófizető/1000 lakos) alacsony népességszám és egy-egy jól működő speciális gazdasági ág sikeres vállalkozásai jellemzik.

A mikrorégióban az alacsonyabb foglalkoztatás és a munkaerő túlkínálat nyomott kereseteket okoz. A régió és települések hátránya élesen kirajzolódik a személyi jövedelemadó egy állandó lakosra vetített összegét tekintve *(4. táblázat),* amely a megyei átlag mintegy háromnegyedének felel meg, településenként szintén nagyarányú szóródással. Egy lakosra a legalacsonyabb jövedelemadó befizetés hét településen jut (pl. Makkoshotyka, Golop, Mezőzombor stb.), melyekben a mikrorégió átlagának (91 ezer Ft) fele körül alakulnak az értékek, de Makkoshotykán csak a harmada *(4. táblázat)*. Az extrém értéknek tekintett Makkoshotyka mellett még négy olyan település volt, ahol 40-45 ezer forint 2010-ben az egy lakosra jutó személyi jövedelem adóalapot képező jövedelem. Mélyen a mikrorégió átlaga alatt maradt Olaszliszka, Erdőbénye, Szegilong és Abaújszántó településeken. A régiós átlag feletti értéket mindössze hat településen ért el az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó esetében (pl. Hercegkút, Bekecs stb.), s ebből csak négy volt városi jogállású. A legkedvezőbb értékkel Sárospatak és Szerencs rendelkezett, amelyek megyei viszonylatban is kiemelkedtek. Itt az egy állandó lakosra jutó személyi jövedelemadó a megyei átlag 1,2-szerese (a kedvezőbb aktivitási arány, illetve a kisebb eltartási kötelezettség miatt).

A vállalkozások elterjedtsége egyúttal egy-egy régió gazdaságának fejlettségére is utal. A megyében a vállalkozások területi elhelyezkedése rendkívül

koncentrált, több mint négytizedük, ezen belül a társas vállalkozások több mint fele a megyeszékhely térségére koncentrálódik *(KSH 2010)*. A vállalkozási aktivitás szélső értékeit az ezer lakosra jutó vállalkozások számának mikrorégiós átlagtól (48,5 vállalkozás/1000 lakos) való eltérései alapján mutatjuk be *(4. táblázat)*. A vállalkozás-sűrűség a leghátrányosabb települések közül húsz esetében nem éri el az átlagot, öt településen az átlag felét sem. Három olyan település is megtalálható a mikrorégióban, ahol a vállalkozások száma nem éri el a 20 vállalkozás/ezer lakos értéket (Monok 18,1; Mezőzombor 18,3; Legyesbénye 19,6). A mikrorégió átlagának kétharmadánál (32,4 váll./1000 lakos) magasabb mindössze 16 településen volt *(4. táblázat)*. A vállalkozás-sűrűség területi aspektusait előtérbe helyezve jól kidomborodnak a mikrorégió különbségei, azaz Sárospatak és a tradicionális városok dominánsak e tekintetben is. Sajnos Abaújszántó is a régiós érték alatt marad, mikro regionális szerepét gyengítve.

Az emberi erőforrások állapotát áttételesen, de jól mutathatja néhány olyan infrastruktúrához kapcsolódó mutató, melyek a mobilitáshoz, az eszköz ellátottsághoz és az anyagi erőforrások meglétéhez kapcsolódnak (személygépkocsi ellátottság, épített lakások száma stb.). Ezek részletes bemutatásától eltekintek, de fontosak lehetnek, mert véleményem szerint jól reprezentálják a mikrorégióban élők anyagi erőforrásait és jövőképét. Bármennyire is ágazatfüggőnek tűnik a foglalkoztatottak számának változása, ne feledkezzünk meg a helyi tényezők fontosságáról, amelyek a települési szintek rangsorában lefelé haladva egyre jelentősebbé válnak. A helyi tényezők alakításában szerepet játszhat pl. a fekvés, az infrastrukturális ellátottság, a hatékonyság, a migráció, a képzettség, a demográfiai folyamatok és a településszerkezet is.

III. Összegzés

A foglalkozás-csökkenés Magyarországon nem előzmények nélküli folyamat, a rendszerváltozás csupán a tendencia felgyorsulását eredményezte. A gazdasági válság jegyei már a ’80-as években is egyértelműen felismerhetők, ennek egyenes következménye az alacsony hatékonysággal működő és elavult üzemek bezárása és foglalkoztatottak számának csökkenése elsősorban a mezőgazdaságban és a nehéziparban, valamint a tercierizálódás erősödése. A foglalkoztatás-csökkenés területi alakulásában jelentős szerepet játszik a gazdaság ágazati struktúrája is, de napjainkban sokkal nagyobb a lokalitás, a helyi adottságok szerepe. A Tokaj-hegyaljai régióban a helyi adottságok is csak ritkán jelennek meg pozitív tényezőként.

Az emberi erőforrások települési-területi megoszlását tekintve megállapítható, hogy a mikroregionális helyzetkép rendkívül differenciált. Tokaj-Hegyalja gazdasági és társadalmi szempontból legelmaradottabb térségei mozaikszerűen széttagolt területet alkotnak. A vizsgálatok bebizonyították, hogy az emberi erőforrások és a gazdaság fejlesztésének diszharmóniája azt eredményezheti, hogy a

holtpontról történő elmozdulást erőteljesen fékezi a humán tőke elmaradottsága, befogadóképességének szűk keresztmetszete. A települések és kistérségek közötti egyenlőtlenségeket konzerválja a perifériikus területek viszonylag gyenge ellátottsága emberi erőforrásokkal, továbbá ez utóbbiak gyenge beágyazottsága a helyi és térségi gazdaság szerkezetébe: ily módon nem tölthetik be sem a kohéziós, sem a gazdasági szerkezetet megújító, sem az innovációt befogadó szerepüket. Tokaj-Hegyalja gazdaságának fejlesztési elképzeléseivel összhangban új igények, majd pedig új szolgáltatások jelennek meg. Nem közömbös, hogy e folyamatban az emberi erőforrások az eddigi követő stratégiát folytatják-e, vagy a szemléletváltás eredményeként a párhuzamos fejlesztés válik dominánssá.

Felhasznált irodalom

FÓTI K. szerk. (2003): A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok 2000-2002. A Human Development Report, Hungary 2000-2002 magyar nyelvű változata. Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.

KÓKAI S. – DOBÁNY Z. (2011)*:* A Hernád-völgyi települések demográfiai jellemzői és gazdasági fejlettségük néhány kölcsönhatása. In: A magyarországi Hernád-völgy. (szerk.: Frisnyák S. – Gál A.) Szerencs.

KÓKAI S. (2008): Az emberi erőforrások szerepe Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusában. In: Turisztikai desztináció és „desztinációs menedzsment". (szerk.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, 2009. pp. 77-94.

NEMES NAGY J. szerk. (2005): Regionális elemzési módszerek. – ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. 284 p.

NEMES NAGY J. – JAKOBI Á. (2002): A Humán Fejlettségi Index (HDI) megyék közötti differenciáltsága 1999-ben. Kézirat. ELTE, Budapest.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1990*,* 2001. Borsod-Abaúj-Zemplén megye I-II. KSH. Budapest, p. 262, 571.

OBÁDOVICS CS. – KULCSÁR L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 6. (43.) évfolyam, 4. szám.

VIGA GY. szerk. (1994): Borsod-Abaúj-Zemplén. Megyekönyv. Miskolc, p. 267.

Rejtett irodalmi értékek Tokaj-Hegyalján

Fehér József – Dr. Kováts Dániel

Szepsi Laczkó Máté és a nemzettudat

Legendás alakja Tokaj-Hegyaljának Szepsi Laczkó Máté történetíró, református prédikátor (1567 v. 1576-1633). Tokajban bronz emlékplakett őrzi emlékezetét a város főterén, Újhelyben élő kultusza van, újabban Patak igyekszik kisajátítani magának. A hagyomány szerint ő készítette az első aszúbort Tokaj-Hegyalján az 1620-as években az újhelyi Orémusz-dűlő terméséből Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony számára a húsvéti ünnepekre. Laczkó Máté előbb Lorántffy Mihálynak, Patak földesurának, majd lányának, Zsuzsannának volt udvari papja. 1616-tól haláláig Erdőbényén prédikátorkodott, ott is temették el. Az első aszúkészítés legendáját a történeti kutatások régen megcáfolták, és most sem ezért hozzuk elő. Hanem azért, mert van egy jelentős – máig ki nem aknázott – történeti műve, mely elsőrangú forrásunk a hegyaljai eseményekre vonatkozóan az 1521-1624 közötti időszakból. E krónikát Mikó Imre adta ki Kolozsvárott 1858-ban.[1] Címe szerint: „Szepsi Laczkó Máté, Lórándffi Mihály udvari concionatora Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. 1521-1624."

A Krónika irodalomtörténeti szempontból is fontos számunkra. Szepsi Máté ugyanis több verset, vitézi és politikai éneket is beírt történeti művébe, melyek csak itt maradtak fenn. Ezeket teljes egészében, s jegyzetanyaggal közli a Régi Magyar Költők Tára 1. és 2. kötete.[2] Becsesek számunkra ezek a 16. század végi, 17. század eleji történeti énekek, melyek Balassi Bálint költeményeihez hasonlíthatók, s a kuruc kori költészetnek is előzményei. Ezek közül mutatunk be egyet, mely valószínűleg a tizenöt éves háború idején keletkezett.

Vitézi ének

A vitézek kardjainak
Megjütt ereje karjoknak,
Az jó fringia szablyáknak,
Majd böcsi lesz katonáknak.

[1] Erdélyi Történelmi Adatok III. kötet.
[2] Akadémiai Kiadó, 1959.

Az nagy kiterjedt sík mező,
Ligetes, fás, cseres erdő
Majd megzöldül minden szép fű,
Majd kelletik az hamar ló.

Az szép fényes fegyverekre
Lesz majd szemek látó ere,
Kedvünk megadó eszköze,
Sok jó vitézi hadban léte.

Istenünknek könyörögvén,
Országunkért rájok menvén,
Istenünkért és hitünkért
Ha meghalunk, idvezülünk.

Raboltatja velünk őket,
Gyalázza mint hitleneket,
Kezünk közt mint cserepeket
Mind elrontja, töri őket.

Isten velünk, kitől félünk,
Ki lehetne ellenségünk?
Mi Istenünk és mi urunk,
Oltalmat csak tőled kérünk.

Ne féljünk mi sokaságtul,
Mint hitetlen pogányoktul,
Várjunk oltalmat urunktól,
Mint kegyelmes Istenünktől.

Kiről ha megemlékezünk,
Megmarad jó hírünk, nevünk,
Becsületünk, tisztességünk
Lesz, ha megmarad mi hitünk.

Haggyunk békét félelemnek,
Hiszen ők is csak emberek,
Fejenként legyünk vitézek,
Rámentünkben vakmerőek.

Hogy hatalmas jótettéről
Magasztaljuk szent nevéről
Istenünket, neki mondgyunk
Dicséretet, tisztességet.

Végül: a krónikaíró Szepsi Laczkó Máté emberként is, magyarként is fontos számunkra példamutató történetszemlélete miatt. Történeti munkáját olvasva ugyanis személyén keresztül tapasztalhatjuk, hogy egy 16-17. századi hegyaljai mezővárosban létezett egy olyan országot féltő magyar nemzettudat, amely ma nincs meg, pedig lennie kellene. Ő még természetszerűen hitt abban, hogy az egyén a teljes magyar történelem része, sorsának részese, és befolyásolója is lehet.

Kazinczy bordala

Számtalan bizonyítékunk van arra, hogy a Biharban, anyai nagyszülei házában született Kazinczy Ferenc (1759-1831) Tokaj-Hegyalját a maga szűkebb pátriájának tekintette. Tokaj nevének jelképes értelme volt számára,[3] s megélhetési forrásként számított szőlei jövedelmére. Nagyapjának nagyapja, Kazinczy Péter alapozta meg a család hegyaljai szőlőbirtokait. 1679-ben készült végrendeletéből kitűnik,[4] hogy szőleje volt Sátoraljaújhelyen a Nagy-Köves-hegyen, amelyet I. Rákóczi Ferenctől kapott, szabad szőleje a sátoraljaújhelyi Köves-hegyen, a sárospataki Király-hegyen, a tolcsvai Gyopároson és Kútpadkán, s volt szőlőterülete a tokaji és a tarcali határban is. Ezek tulajdonlását Erzsébet lánya és András fia között megosztotta ugyan, de a szőlőkből jutott Dániel unokájának, s Dániel három fiának is, akik közül a legidősebb, József Kazinczy Ferenc édesapja volt. Amikor 1813-ban az író hat élő testvérével megosztozott a szülői örökségen, neki jutott az újhelyi Köves-hegyen lévő szabad szőlő az Ungvár-pincesoron lévő pincével együtt.[5] Levelezésében rendre hírt adott barátainak gazdálkodásának fordulatairól, szőlő- és borterméséről.

Életrajzírója, Váczy János így foglalja össze a széphalmi birtokán gazdálkodó Kazinczy helyzetét:[6] „belátja, hogy a szőleje jövedelmét inkább felhasználhatja adósságai törlesztésére, mint a szántóföldjeét. ... Csakhogy a hitvány időjárás miatt a szőlő alig érik meg tökéletesen. 1806-ban még sikerül neki néhány hordó aszúbort szűrnie, de aztán évekig gyönge minőségű terem, úgyhogy számításaiban egyre csalódnia kell. 1807-ben elég bőven, de közönséges terem; aszú semmi. Az 1808- és 1809-i termés egyaránt csekély; a sok eső miatt a szőlő megrothad, a fürtök lehullnak. Ha toronyai kisbirtoka ki nem segítené, nem volna sem gabonája, sem szénája." „1810. június 3-án a dér sok kárt tesz szőleiben... A dér csípte szőlő ki nem heverheti a csapást, s meg nem érik. Az a szőleje, amely máskor 45 hordóval termett, mindössze 9 hordót adott. Hanem az árával meg lehetett elégedve. Az 1806-i aszúból már a következő évben 35 aranyon adott el egy átalaggal (kb. 60 liter); Cserey Farkas három átalagért 1012

[3] Vö. *Fehér József*: Kazinczy és Tokaj. Széphalom 19., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2009. 169-171.
[4] *Kazinczy Béla*: A kazinczi és alsó-redmeczi Kazinczy családnak ... leszármazási és életrajzi adatai. Debrecen, 1910. 53-62.
[5] *Hőgye István*: A Kazinczy-testvérek vagyonmegosztása 1813-ban. Széphalom 15., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2005. 44.
[6] *Váczy János*: Kazinczy Ferenc és kora. Debrecen, 2012. (Sajtó alatt.) 407-408., 582.

rajnai forintot fizetett neki. Így egy-egy ezer forinttal sikerül régebbi adósságait törlesztenie. Csakhogy az ország silány közgazdasági helyzete, a hadi adó emelkedése, a szertelen drágaság minden igyekezetének szárnyát szegi." „Az 1811. évben köves-hegyi szőlején hatodfél hordó színbora s hat putton aszúja terem, mégpedig olyan, hogy a Hegyalja »a' Tokaji hegy be plántálása ólta soha sem termett édesebb gyümölcsöt«, úgyhogy az az évi termés egész szőleje árát kiadta volna, ha elkél." 1814 őszén feltörik pincéjét, s megdézsmálják 1811-ben termett „igen zsíros tokaji borait". Eladásra alig terem valamije, annyi is csak ritkán, hogy magának és családjának elég legyen. Olyan szőleje, amely régebben 80 hordó bort termett, most 3-4 hordóval terem. Majd minden évben elveri a jég, néha háromszor is egy évben. Mikor meg remélheti, hogy végre bő szürete lesz 1820-ban, szőleit a roppant sok eső teszi tönkre."

A szőlő és a bor a kapcsolatteremtést is elősegíti. Aranka Györggyel például egy hegyaljai szüreten találkozott először Kazinczy; rabságának körülményein az anyja által küldött borral tudott javítani; az újhelyi Szár-hegyen termett „kitűnő borából a barátságnak is örömest áldozik, s Kiss János, Cserey, Németh László s Révai Miklós barátainak nem kis összeg árú bort küld."[7] Mindez háttérül szolgál ahhoz, hogy bordalának hitelességét elfogadjuk, s tudomásul vegyük, hogy itt nem csupán mímelt helyzetdalról van szó, mint az ifjú Petőfinél. A hegyaljai nedű Kazinczy hasonlataiban, szóképeiben is rendre megjelenik, mutatván, hogy a tokaji érték és viszonyítási pont a számára. Virág Benedeknek írta: „*Az én szőlőm isteni levet ád, de abban is mutatja, hogy jó szőlő, hogy* ***keveset*** *terem, mit minden a' mi* ***jó***."[8] A biztos ízlésű Kazinczy az irodalmi művek minőségének kapcsán jegyzi meg Kis Jánosnak írt levelében: „*A' Tokaj nectárját sem az nem ízleli, a' ki bort soha nem ivott, sem az nem, a' ki slivoviczához szokott. De azért a' Tokaji nectár nectár*."[9] Ezzel igazolja, hogy az irodalmi érték független attól, hogy a felkészületlen olvasó miképp vélekedik róla. Nem tartjuk véletlennek, hogy egyik legismertebb epigrammájában ezt a párhuzamot használja: „*Íz, szín, tűz vagyon a borban, ha Hegyaljai termés: / Íz, csín, tűz vagyon a versbe', ha mesteri mív*."[10]

Az egyszerűsítő irodalmi közhely szerint Kazinczy költőként nem alkotott jelentőset, különösen, ha lírai termését ifjabb kortársaihoz Berzsenyihez, Kölcseyhez, Vörösmartyhoz mérjük. Nem szabad azonban feledni, hogy több műfaj – az episztola, a szonett, a dal, az epigramma – hazai elterjesztésében, népszerűsítésében tagadhatatlanok az érdemei. Az a verse, amelyet most idézünk a dalforma meghonosításának egyik fontos lépése volt. Érdemes Kazinczy szavaival jellemeznünk ezt a költői műfajt, ahogyan azt Bárány Ágostonnak írt levelében papírra vetette: „*A' dal – virág. Ha az a' mit mond, sem a' fejhez, sem a' szívhez*

[7] *Váczy* i. m. 411.
[8] 1812. ápr. 29. KazLev. IX. k. 426.
[9] 1806. febr. 25. KazLev. IV. k. 63-64.
[10] Írói érdem. *Kazinczy Ferenc* összes költeményei. Sajtó alá rendezte: *Gergye László*. Bp., 1998. 109.

nem szóll úgy, hogy eggyikét vagy másikát hatalmasan megillesse; ha nyelve nemtelen, gondtalan; ha rímje nem tiszta, lábai sánták; ha tartalom és forma nem tesznek egy szép Egészt; ha bennünket nem kap-ki a' mindennapiság' köréből egy szebb poetai regióba, hanem zörgő, visító szavaival akar megcsalni, ki fog kapni az illy dalon? ... Egy hibátlan dal ér annyit, mint egy nagy munka; de kíván is annyi izzadást."[11]

Kazinczy bordala minőségileg megfelel ezeknek a kívánalmaknak, s hogy megformálása valóban sok „izzadást", munkát igényelt, mutatja, hogy hat fogalmazványa is ránk maradt az író kézírásával, s hogy több cím- és szövegváltozata van. Ha a Kazinczy gondolataiban felmerült címvariánsokat olvassuk – „*Bátorodás az élet' sebes repűlete ellen*", „*Bóldog bolondoskodás"*, „*A bor örömei*", „*Bor mellett*" – arra gondolunk, ezekkel a vers tartalmi rétegeihez kereste a méltó megjelölést, s hol az idő múlását, hol a felszabadító mámort helyezte előtérbe. Fiatalkori alkotásról van szó; Regmecen 1788. június 30-án keltezte kéziratát, tehát 29. évében volt Kazinczy, amikor a vers alapváltozata létrejött, s a Magyar Museum c. folyóiratban megjelent. Noha érezzük a versből a személyes érintettséget, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Anakreón hatását, akit a Kazinczy által olvasott német nyelvű költők – Johann Wilhelm Ludwig *Gleim*, Johann Peter *Uz*, Heinrich von *Kleist,* Ludwig *Hölty*, Friedrich von *Hagedorn* – divatba hoztak. Kazinczy azt jegyezte föl, hogy a Ráday Gedeontól ajándékba kapott *Szigeti Veszedelem* egy részlete sugallta neki e dalát: „*a' török éneke tűzbe hoza. Egészen más lőn dalom. De ha ez nem egyéb is mint egy német Bordal, Zrínyinek köszönöm támadását*".[12] Gergye László véleménye szerint „Első strófája mintha főként a műfaj népi hagyományaiból, gyökereiből táplálkozna, a második viszont sokkal inkább a kassai szalonok epikureus világába vezet. A záróstrófa frivol játékossága már ... a német anakreontika ... könnyed, érzéki beállítottságát tükrözi."[13] Váczy János pedig arra hívja föl a figyelmet, hogy Kazinczy dalaival „új nyomokat mutat, s új forrást nyit költészetünkben. Az elégiai panasz, a fájdalmas lemondás a franciásoknál, legkivált Ányosnál már a német érzelmes líra indítékait szólaltatja meg; de a dalban Kazinczy próbálja először a németeket utánozni s a bortól és szerelemtől mámoros kedv derült, vidor hangját dalba önteni. Mértékes rímes sorai, szövevényesebb versszakaszai Ráday után szintén első kísérletek."[14]

Lássuk ezután magát a verset, amelyben a sárospataki diákköltészet hangulatát is érzékeljük, s ítélje meg az olvasó, mennyire tudja Kazinczy a maga élményévé áthasonítani az őt ért irodalmi hatásokat![15]

[11] Széphalom, 1820. aug. 28. KazLev. XVII. k. 228-229.
[12] Idézi *Gergye László*. *Kazinczy Ferenc* összes költeményei. Bp., 1998. 228.
[13] Uo. 229.
[14] *Váczy* i. m. 274.
[15] Szövegközlésünk alapja: *Kazinczy Feren*c: Fény és homály. Válogatott költemények. Válogatta és szerkesztette: *Kováts Dániel.* Miskolc, 2000. 14.

Bor mellett

Fogy az élet, s nem sokára
Szép korom majd el-repűl;
Érzem, messze nincs határa,
S majd komor telére dűl.
De borral sebes szárnyának
Lépvesszőket hányhatok;
Bort, hamar, bort! elmúltának,
Ha iszom, kacaghatok.

Még most, hála Istenimnek!
Kelyhem bátran forgatom;
Még most, hála Istenimnek
Lollimat csókolhatom.
Még nincs aki elfogassa
Gyanúba vett levelem,
Nincs aki tudakozgassa,
Ki sziszeg titkon velem.

Lányka, jer, jer; mártsd rózsádat
Kelyhem édes nedvibe,
Fonjad azt s mellpántlikádat
Homlokom víg fürtibe!
Oltogasd szám szomjúságát,
S pajkoskodj addig velem,
Míg az élet boldogságát
Nyílt karod között lelem.

Kossuth Lajos vallomása a Hegyaljáról

Szerintünk ez a legszebb. Amellett Kossuth Lajos (1802-1894) tárgyilagos is: a szenvedélyes sorok a szőlőtermelés és a hegyaljai borkereskedés orvosi látleletszerű állapotát írják le 1841-ben. És a magyar életfelfogás tükrei („tükörei") is, amiért szeretjük a magyart, de élni nem tudunk. Mert még érvényben van a nemesi életfelfogás: *Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita,* (Magyarországon kívül nincsen élet, ha mégis van, az nem ilyen). Ez rokonszenvesebb, mint a merkantilista szellemű polgárosodás, de hát mire mentünk vele? S mire a polgárosodással? Nincs olyan zseni, aki így tudná ma leírni az ellentmondásokkal teli hegyaljai állapotokat.[16]

[16] Pesti Hírlap, 1841. 37.

„Tavaly szülőföldemen voltam, a szép Hegyalján. 8 év óta nem láttam immár, de örök frissességben hordozám keblemben a bájképeket, melyek amint egykor összeolvadtak a gyermek álmaival, épp úgy kísérték munka- és szenvedésviharon keresztül a férfiút. Hallottatok valamit ama velenceiről, ki örökre száműzetvén, titkos szövetségbe lépett a köztársaság ellenségeivel, s maga feladta magát, csakhogy Rialtót még egyszer láthassa, mert ily' bűnért csak Velencében lehet ítéltetnie? Én meg tudom fogni e velenceit.

Csaknem leborultam megcsókolni a földet, midőn nehéz nyolc év után először ismét Zemplénbe léptem. De ha örültem a viszontlátásnak: le nem írhatom, mi fájdalmas érzéssel hatott rám, minden lépésnél látni, mint pusztul, mint szegényedik a gerezddús Hegyalja, mi súlyosan fekszik vidékén az isten keze. – A borkereskedés naponkint csökken. Lengyelország volt fő piaca; azt azonban naponként nagyobb mértékben veszíti, elannyira, hogy például Varsó, mely még csak 1829-ben is évenként tízezer gönci hordó hegyaljai bort fogyasztott el, az 1830-ki forradalom óta alig fogyasztott el 2500-at évenként. – És minékünk magyaroknak örök szerencsétlenségünk volt, hogy ha elvesztettünk egy piacot, sohasem kerestünk mást helyébe, hanem a régi jó idők panaszos emlegetése közt ültünk, mint a szénára fektetett eb, vermeink zárkövén, vagy pincéink ajtajánál; hagytuk megdohosodni gabonánkat, megecetesedni borunkat; vártuk, mint Izrael a mannát, ki borunkat, búzánkat féláron elvigye; s csak fogyott, csak fogyott, míg végtére sem pénz, sem posztó; vagy pedig eladtuk előre aratásunkat, szüretünket, mert különben föld, szőlő parlagon marad. Néhány ember meggazdagodott, de egész vidék elszegényedett…"

Széchenyi István rosszkedvű sorai a Hegyaljáról

Széchenyi István (1791-1860) háromszor járt Sátoraljaújhelyben, ahogy Naplójából kiderül. Az első látogatást – mely átutazás volt inkább – ritkán emlegetjük, mert kevesen tudnak róla. 1823-ban történik ez, októberben, 32 éves korában. Ezredét, a Hessen-Hamburg huszárezredet, mely Debrecenben állomásozott, Lengyelországba vezénylik, egészen pontosan Tarnopolba. Október 7-én indulnak Debrecenből, illetve Derecskéről. „*Az ezred legtöbb tisztje boldogtalan. Nekem tökéletesen mindegy...",* jegyzi naplójába. Ő „készül" Galíciából; jellemző sorokat talál rá olvasmányaiban. Idézzük: „*Így ez a legszebb folyóvizek öntözte, legelőkből, sóbányákban gazdag, terméssel borított ország, bősége ellenére szegény marad, mert a nép rabszolga, s mert a nemesség dölyfös és tétlen. Hogy illik ez Magyarországra!"* Ebben a megjegyzésben már benne van a későbbi idők Széchenyije.

Debrecenből Tokajon, Sárospatakon, Újhelyen, Duklán keresztül vonulnak Lembergbe. Számunkra most a Hegyaljával kapcsolatos sorai az érdekesek, amelyeket restelkedve kell idéznünk; mégis megtesszük a történeti hűség kedvéért. 1823. október 8-án írja: „*A tokaji hegyen voltam, a csúcsig hozzávetőleg*

300 öl magas. (Kopaszhegy.) A tájak, melyeket Lencsésnek, Meleg-Oldalnak, Aranyosnak neveznek, s legjobbak az aszúborban. Úgy veszem észre, hogy a tokaji divatjamúlt. Mert az ember egyre felvilágosultabb és előítélet-mentesebb lesz, – és a tokajiban csakugyan nincs olyan sok, mint amilyent csináltak belőle. Egyik hibája honfitársaimnak: nagyítani és szépíteni. Úgy látszik, a borkupecek mind meggazdagodnak..."

Október 8-án este érkeznek meg Sárospatakra, annak környékén öt napot töltenek (csapatszemle, gyakorlatozások), majd 14-én bevonulnak Sátoraljaújhelybe. Följegyzi: *„Újhelyre svadronomhoz bevonultam. Újhelyen a Vármegyeházát és a börtönt megnéztem. Mucsa!"* Azaz: tökéletes elmaradottság mindenütt. Egyébként is „*Zemplén megyében sok szellem, de talán még több beszéd. Életét és vagyonát egyikük sem teszi szívesen kockára."*

A fiatal Széchenyi meglátásaiban sok igazság van, keserű megállapításaira mégis magyarázattal szolgálhatunk. Ebben az időszakban sorozatos csalódások és csapások érik, melyek indokolják rosszkedvét: hiába folyamodik előléptetésért a seregben, ráadásul tehetségtelen, ostoba elöljáró tisztekkel van dolga. Előbb Selina Meadetől kap kosarat, majd Henriette Liechtenstein hercegnő utasítja el házassági ajánlatát. Nem sokkal előbb apja, Széchényi Ferenc, majd édesanyja is meghal. És ne feledjük, hogy életének eddig eltelt 32 évében már élt Bécsben, diplomata volt Torinóban, hónapokat töltött Olaszországban (Nápoly, Milánó, Pádua, Ferrara, Firenze, Róma), látta Konstantinápolyt, Korfu és Milo szigetét, Tróját, körúton volt Szicíliában. Wesselényi társaságában nyugat-európai körutat tett, melynek állomásai: München, Augsburg, Stuttgart, Strassbourg, Párizs, London stb. Ezekhez képest valóban vidéki, elmaradott – *mucsai* – a környezet és az utazás a bihari Diószegtől a szalonnás Debrecenen és a zempléni Újhelyen át a galíciai Lembergig.

Lenau ébresztése

Nikolaus Lenau (1802-1850) „az osztrákok Petőfije" gyermek- és ifjúkorát Magyarországon töltötte. Családja 1814-ben Tokajba költözött, a gyermek Lenau középiskolai magánvizsgáit a piaristák sátoraljaújhelyi gimnáziumában tette le. Sok verse tanúskodik a magyar föld és a magyar nép szeretetéről, a zempléni táj több versét ihlette meg. Őt tartják a Magyarország-romantika (puszta, csárda, csikós, betyár) megteremtőjének. Magyar vonatkozású versei: Kérdés, Az állhatatlan, Klemm I-hez, Lehetetlenség, Parasztok a Tisza partján, Miska a Tisza mellett, Miska a Bodrog mellett, Miska a Marosnál, A szerencse istennője, Egykor és most, Pusztai csárda, Viszontlátás, Toborzás, A három cigány, Délre, A bakonyi rabló, A jó pajtás, Prológus a pesti árvízkárosultak javára, Huszárdalok, Egy honfitárs, A postakürt, Kleyle Frigyeshez, Égi bánat.

Többször megtette az utat Tokaj és Újhely között, szekéren, a hegyaljai régi országúton, a Bodrog mellett. E táj varázsa ihlette élet- és zsánerképeit. Az egyik legjellemzőbbet idézzük:

Parasztok a Tisza partján

Ábrándozók, kiknek vére
Tüzesebb egy régi dalra,
Bár akkordja rég kihalva,
Figyeljetek e mesére.

Szerte a szép Magyarhonban,
Meleg, fürge szellő szárnyal,
S Tisza partján, a bokrokban
Zeng a boldog csalogánydal.
Halak éjjel fickándoznak,
A tavasztól csókot lopva,
S a hold ezüst hálójától
Sem ijednek a habokba.
Erek futnak víg csergéssel,
S a tavaszi bűvös tájék,
Hab fodroktól becézgetve,
Pompásb itt, mint máshol tán még.
S mert a kikelet pompája
Víz alatt csak néma lehet,
Itt zeng és itt ragyog, fénylik
Százszorta a vizek felett.
Hím csalogány ver vágyó dalt,
Boldog párja figyel lesve,
S hosszan epekedve száll el
Édes hangja a füzesbe.
Tréfálkozva, kacagással
Víg parasztok eveznek itt,
S a part mellett a cigányok
Vonójukat máris kenik.
Partot érnek s hangos szóval
Térnek most be a csárdába.
Siet sötét pincelépcsőn
Borért a csapláros lába.

Tölgyfa asztal köré ülnek ezalatt
Az öregek. Jó tánc előtt pár falat.

Pompás ízű búzakenyér
Leszelésre sorba fordul,
S hörpintgetnek, iddolgálnak
Sötét vörös, tüzes borbúl.
Letörli és igazítgat azután,
Ki-ki csüngő, nagy bozontos bajuszán,
El ne állja valahogy az eledelt.
Jön pecsenye, sonka, hideg és meleg,
Fogmalmokba kerülnek az ételek,
Míg amott már a legénynép táncra kel.
Hej, hogy zeng, bong a hegedű, hogy zokog!
Hej, a verő a cimbalmon hogy kopog!
A húrokon hogy futkároz fel meg le,
A magyar dal tüzes szíve ver benne.
Istenem, hogy ujjongnak a hegedűk!
A klarinét édes hangja ver bennük,
Síró panasz, öröm, kacaj,
Váltakoznak gyors ütemben,
S a hangzavar örvényein
Bizton, hetykén mind átlebben.
És a hangok lejtnek, kúsznak szerteszét,
Körülfonják a dalok őserdejét,
Ki-kicsapnak vad, tobzódó lánggal égve,
De a bőgő mégis együtt tartja végre.

Táncot rop sok izmos legény,
S megforgatják balra, jobbra
A karcsú friss menyecskéket,
Jó magasra fel-feldobva.
Minél gyorsabb ütemben szól a zene,
Annál jobban forog legény, menyecske,
Mint örvénylő árban forog a sajka,
Mint rózsaszál, ha a vihar felkapja.
Ahogy harsog a hatalmas vad zene,
Mint hogyha a földes padló rengene.

Most meg kedves verbunkost húz a cigány,
Talpra ugrik az öreg is mindahány.
Drága ősi dal, a nép nem feledte,
Pedig mennyi idő szállt már felette!
E nótánál vigadtak még,
Akik régen már a földbe.

Az unoka a holtaktól
Hagyományként örökölte.
Új nótára nem kíváncsi a paraszt.
Megbűvölte tán az ősök szelleme,
Mintha új dal neki már nem kellene,
A cigány csak mindig, egyre húzza azt.
Órák múlnak e dal mellett,
Vége-hossza nincs a táncnak,
Majd intenek a cigányok egy a másnak,
S mind halkabban, mind halkabban
De azért csak mégis játszanak.
Mámorukban nem figyelnek; a zene
Mintha most is még erővel zengene.
Pedig egyre halkabb-halkabb lesz a dal,
Végre már a víg toborzó csendbe hal.

Brácsás, flótás és hegedűs
Kiosonnak szépen, sorban,
De ők hallják s táncolnak még
A zene- és bormámorban.
Táncolnak, míg a napsugár beköszönt,
S az ablakon keresztül küld fényözönt,
Míg vállukra a csapláros rá nem vert,
S így szól nekik: Adjon isten jó reggelt! –
Szállong, száll a tréfás mese
A balgákról, ki táncoltak,
Amikor a cigányok már
Fáradtan rég otthon voltak.

Cári tisztek naplói 1849-ből a Hegyaljáról

Az 1848/49-es emlékirat-irodalomból a legkevésbé ismertek az orosz cári hadsereg tisztjeinek emlékiratai a magyarországi hadjáratról. Ezek többnyire orosz folyóiratokban jelentek meg a 19. század második felében és a 20. század első évtizedében, így számunkra ismeretlenek, hozzáférhetetlenek voltak. Csak 1988-ban jelent meg ezekből egy kitűnő válogatás Rosonczy Ildikó történész tanulmányával és jegyzeteivel.[17] Számunkra a Puskinhoz hasonlítható műveltségű cári tisztek naplói azért izgalmasak, mert egy más kulturális körből érkezettek szemével láttatják a magyar földet és népet. Pjotr Vlagyimirovics Alibin, a 22. (kamcsatkai) vadászezred segédtisztje „A magyar háború" című visszaem-

[17] A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Bibliotheca Historica sorozat. Európa Könyvkiadó, Bp., 1988.

lékezésében a következő rácsodálkozással ír észak-magyarországi tapasztalatairól, közelebbről Tokaj-Hegyaljáról, amely a 19. század közepén még Európaszerte kivételesen jómódúnak számított:

„Meg kell jegyeznem, hogy Mád a kitűnő magyar bor egyik fő termőhelye. Lakosait a jómód, több helyen szembetűnő gazdagság jellemzi. E hegyvidéken számos, Mádhoz hasonlóan tiszta és kitűnő rendben tartott városkát találunk, s ezekben nem látni egyetlen szegény embert sem. Itt, úgy tűnik, mindenki vagyonos vagy gazdag. Jólétüket a bortermelés biztosítja. Házaikat kőből építik, többségükben földszintesek, ritkábban emeletesek, tetőfedésre zsindelyt és bádoglemezt használnak, a tető csúcsát rövid póznára szegelt s fából faragott csillaggal díszítik. A házakat kívülről szép fehérre meszelik, s ezzel külön kiemelik az ablakokat védő zsaluk élénkzöld színét. A szőlővel befuttatott házacskák szinte elvesznek a gyümölcsfák, pazar szépségű dió-, gesztenye- vagy akácfák sűrű lombjai között. Az utcakertekben versengve pompáznak a szebbnél szebb virágok.

A lakóházak belsejét csodálatos tisztaság jellemzi: az ágyakon valóságos dunna- és párnahegyek, melyeket csipkés szélű, kötött és csipkézett, de az ágynál valami furcsa oknál fogva mindig rövidebb terítővel takarnak le. Csipke díszíti a párnahuzatok széleit is. A szobák kellően bútorozva, a falakon díszes keretekben foglalt metszetek, faliórák. A gazdagoknál teljesen európai jellegű, mondhatnánk fényűző berendezést láttunk: szőnyegeket, tükröket, bronzedényeket. A gazdák sok lábasjószágot és szárnyast tartanak, háziállataikat – kezdve a jól táplált, formás, erős és rendkívül kitartó lovakkal, a nagy szarvú ökrökkel, az egészen furcsa külsejű, a mienknél nagyobb, göndör szőrű disznókig és az itt honos nagy testű libákig, melyek pelyhes tolla olyan, mintha megtépázták volna – nagyszerűen gondozzák…

A magyarok lakóháza, gyakran még a szegényebbeké is, általában két részből áll. Az első és hátsó részt egy nagyobb helyiség választja el, s ebben van a tűzhely. Használati tárgyaik is mások, mint a mieink, a vizet például nem vödörben, mint nálunk, hanem változatos formájú korsókban tartják, s azok száját pedig, hogy ne érhesse szemét a vizet, átlyuggatott cserépfedővel zárják le. Általában nagyon sok a kút, azok a törökök kútjaira hasonlítanak: kör alakúak, s a belső részüket a mi fagerendáink helyett téglával építik ki. Majdnem valamennyi házhoz tartozik egy-egy külön lejáratú, kövezett pince is. A pincéhez (a tulajdonos vagyoni helyzetétől függően) több oldaljárat tatozhat, ezeket boltíves tartóoszlopokkal, falakkal és bemélyedésekkel képezik ki. Némelyik pince – az oldaljáratokat is beszámítva – egy versztánál is hosszabban nyúlik a föld alá. Az ilyenekben, évek szerint beosztva, sok-sok esztendőkön, akár száz éven át érlelik a bort. Van egy olyan pince – azt állították, úgy emlékszem, hogy Szántón, azaz egyik legjobb minőségű tokaji borfajta termőhelyén –, amelyben a kis híján száz esztendővel ezelőtt a különböző európai uralkodóházak részére megvásárolt s megbízottjaik által lepecsételt hordókat őrzik. Az udvari szállító minden esztendőben eljuttatja gazdáihoz az esedékes legöregebb hordót, s helyére mindig egy-egy újabbat visznek érlelődni a pincébe. Lehetséges ám, hogy az egész csak legenda, amit el akartak hitetni velünk, arra a

kérdésünkre ugyanis, hogy hol tekinthetnénk meg e ritka nevezetességet, kitérő válaszokat adtak, az ilyen pincét titokban tartják, mondogatták, a jelenlegi zavaros helyzetben pedig, úgy mondták, még a kijárataikat is befalazták, s a gazdáikon kívül nem találhat rájuk senki sem…

Házigazdánk szerint a legjobb bor a tokaji hegyen terem. Ez a hegy a Kárpátok Hegyalja néven ismert nyúlványhoz tartozik, s a Tisza jobb partjához érve, a Tisza meg a Hernád folyók völgyeit választja el egymástól. A Hegyalján számos bortermeléssel foglalkozó városkát találunk, közülük a leghíresebbek: Tállya, Szántó, Mád, Bodrogkeresztúr; Tarcal község határában a Mezőtállya-hegyen terem kitűnő bor. A legdrágább nedűt adó szőlőskert egy mindössze hat verszta szélességű hegyoldalon terül el…"

Vitéz plébános bora

Nyitraivánkai Vitéz Vince apátplébános életrajzi adatai kikereshetők a sátoraljaújhelyi római katolikus plébánia irattárából.[18] Az 1830-as évek második felében monoki plébános, 1842 és 1862 között apát, sátoraljaújhelyi plébános, zempléni főesperes.[19] Dongó Gyárfás Géza írja, hogy a szabadságharc bukása után „Általános érdeklődést ébresztett a róm. kath. templom főbejárata fölött díszeskedett transparensnek ez a hat szava: »Vesztett a bűn, győzött a haza«. Talán ezért a pompás transparensért kapta elismerésül az »1849« emlékére alapított Ferencz József-rend lovagkeresztjét Vitéz Vincze, akkor újhelyi róm. kath. apát-plébános."[20] 1852-ben, amikor a Ferenc József császár Zemplén vármegyébe látogatott, Vitéz Vince főesperes magyar üdvözlőbeszéddel köszöntötte Nagymihályban, amire a császár magyarul válaszolt.[21] Azzal szerzett hírnevet, hogy a köves-hegyi plébániai szőlő terméséből látta el aszúborral a bíborosokat. Írásban is kiállt a szőlőkultúra mellett, „Hegyaljai eszmetöredék" címmel fejtette ki gondolatait,[22] s megszólalt „A hegyaljai szőlő- és borkiállítás tárgyában".[23] Pincéjét Szemere Miklós (1802-1881) költőnk – aki az apátplébánossal szöges ellentétben rendíthetetlen demokrata és függetlenség-párti volt – verselte meg. Úgy látszik, a bor és a pince ilyen hatalmas nézetkülönbségeket is képes elsimítani, a feleket „egy hitre" téríteni. A vers mindezeken túl jó is: láttató erővel, kitűnő metaforákkal jelenít meg egy hegyaljai pincét, melyet azóta is „Papok pincéjé"-nek neveznek Újhelyben.

[18] A *Vitéz* régi család Abaújban. Nyitraivánkai Vitéz Miklós már 1531-ben szerepel a vármegyében. Címere: kék mezőben, zöld alapon álló páncélos vitéz, aki egy három ormos sátor előtt áll, mely fölött hatágú arany csillag lebeg. Jobbjában aranymarkolatú kard, mely egy levágott, bajuszos török főn van keresztül szúrva; leeresztett baljában földre támasztott ovális pajzs. Sisakdísz: páncélos kar, aranymarkolatú görbe kardot tartva, mely egy török fejen van átszúrva. Vö.: *Sziklay János – Borovszky Samu* (szerk.): Abaúj–Torna vármegye és Kassa. 1896.

[19] A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. I. kötet, Abaúj és Sáros megye. Kassa, 1904. 11.

[20] In: *Borovszky Samu* (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. Bp., é. n. [1905.]

[21] Uo.

[22] Gazdasági Lapok, szerk. *Morócz István*, 1856. 346-348.

[23] Nyomatott Herz Jánosnál, Pest, 1855.

Vitéz pap pincéje

Újhelyben sok a jó pince,
Egyik legjobb, melynek ura
Vitéz Vince.
Utas, ha térsz Hegyaljára,
El ne kerüld ezt a pincét,
Szívesen lát a gazdája!

Lássuk Újhelyt! Az öt bérc mint
Fellegverő öt sátor áll;
S lenn a tornyok harci őrök
A sátorok ajtajánál.
És a vidám házcsoportok?
Dalló harcosok robajja.
Ilyen Zemplén ősi fészke,
Ilyen a szép Sátoralja.

Felvégén is van egy város:
A pincék rendben vonulva,
Mint a parti fecskefészek
A hegy oldalába fúrva.
E fészekbe – mint a fecskék –
A lakók ki- és beszállnak,
Ha öröm van, elvigadják,
Ha bú, jobb időkre várnak.

Arca kelettől pirulva,
Fekete éjfél gyomrában
Áll a pince, melyet dallok,
A többi odúk sorában.
Fenekében nagy kerek bolt
Cserfa asztal közepette.
Ifjú lesz itt az agg, habár
Kenyere javát megette.

Fel, fel a pohárt, barátim!
Éljen ura e pincének!
Nem is pince ez, de órjás
Sárkánya az ősmeséknek;
Roppant teste hosszan nyúlik
Omló bérctől betemetve,

A hét ág: hét ágú farka,
Vére: a bor arany nedve.

Óriás feje: a kerek bolt,
S alá függő fénylámpája
Egy szem a homlok közepén…
S e terem felnyitott szája,
S mi körülök sárkányfogak.
Fel, barátim víg pohárra!
„Sárkányfogból hősök kelnek" –
Emlékeztek e mondára?

Cimborák fel! E víg barlang
Gazdája még egyszer éljen!
Ő holtakat, bora sok bút
Temetett már sírba mélyen.
Pap barátunk! Telve vágyad:
Összehoztál egy akolba;
Egy hitünk most: hogy borod jó,
Töltsetek hát, a pokolba!

Te pápista, mi eretnek,
Veled mostan búcsút járunk.
Elbúcsúztunk gondjainktól,
E pince mi erős várunk.
A reménynek lobogóját
Nézd, mint tűzzük fel falára…
Zászló alá, fiúk! S te pap,
Add szent áldásod reája!

XX. századi ének Hegyaljáról

Elfeledett költője a Hegyaljának ifjabb Ambrózy Ágoston (1914-1998), aki nem tartozik költőink élvonalába, de több megbecsülést érdemelne. 1948-ban az Újhelyben megjelent Kossuth Kalendárium számára írta „Hegyaljai ének" című archaizáló poémáját. Mi ezt a verset a szőlő, a szüret és a bor tökéletes megjelenítésének tartjuk, életre keltését és különböző alkalmakon előadását javasoljuk.

Hegyaljai ének

Mikor a világot Isten teremtette,
Sok dús növényekkel szépen bévetette,
Búzával, gyümölccsel, asztal-terítette,

Bokorral, virággal szépre derítette.
Ámde fent, a hegyen nem terem a búza,
Szél töri kalászát, gyökerét kő zúzza,
Vihar marcangolja, jeges eső nyúzza,
Fenyőfák tövébe nem való a búza.

Nézte az Úristen áldó, nagy szemével,
A kopár hegyoldalt hogy díszíthetné fel?
E borús vidékre mit adhatna szépet,
Sziklák, fenyők közé, hogy hímezne éket?
Szakadékok, ködös kökénycserjék között
Miképp fakaszthatna derűt, színt, örömöt?
S teremtő akarat lobbant a szemében:
Szőlőinda fakadt a fenyők tövében,
Inda fonódott a sziklák oldalára,
Karcsú szőlőinda, gazdag zöldpalánta.

Ezt a zöldpalántát igen becsüljétek,
Jó magyar véreim hegyaljai népek,
Gazdagok, szegények, fiatalok, vének,
Mindég gondozzátok, mindég szeressétek.
Ezt a zöld palántát Isten küldte néktek,
Ültette apátok, oltotta testvértek,
S ha időtök lejárt, fiatok kapálja,
Apáról fiúra terem a palánta,
Apáról fiúra száll és mindég terem,
A búza eleség, a bor történelem.

Azért, mikor őszbe fordul az esztendő,
Szőlőt ünnepelni, úgy vélem, illendő.
Október havában, Simon-Juda napján
Megcsordul a must a vén présházak csapján,
Megcsordul a szüret illatja, zamatja,
Szüreti nótától hangos a Hegyalja.
Benn, a szőlő között, a szelíd lankákon
Piros kendő lobog sok-sok szedőlányon,
Piros lányajkakon cseng a boldog ének,
Teli puttonyokkal járnak a legények.
Csordul a hegyeknek bora, tüze, vére,
Az abroncsos kádak bételnek estére.

Teljenek áldással a szüreti kádak,
Teljenek jókedvvel mindig a présházak,
S legyen bő termése mindég Hegyaljának.

Szépen író földrajztudósok

Elsőként említjük a legnagyobb magyar geológust, Szabó Józsefet (1822-1894). Akkor figyeltünk fel rá, amikor *A Zempléni-hegység földrajzi lexikoná*t készítettük. Egyik fő műve a *Tokaj-Hegyalja és környéke földtani viszonyai* című munkája (1866), de neki köszönhetjük a *Tokaj-Hegyaljai Album*ot is (1867), amelynek egyik szerkesztője volt. Szemnek is szépséges Tokaj-Hegyaljáról készült földtani térképe. Egyik méltatója írja róla: „A' ki másokat oktatni akar, annak a gondolatközlés eszközével, a szóval is bánni kell tudnia: a szép írásmodor, a jó és kellemes előadás, hathatós segédeszközei a tudományok terjesztésének is. Szabó ezen segédeszköz birtokában volt és azt hosszú, tudományos pályáján mindinkább tökéletesítette."[24] Már fiatal korában egy bányászműszótárt szerkesztett, és egész élete során fejlesztette tudományágának műszókincsét. Több nyelv birtokában volt, szívesen alkalmazott magyaros kitételt az idegen helyett ott, ahol azt szükségesnek, szépnek és hasznosnak találta.

A magyar földtani irodalomban ő honosított meg neveket, s ezek a nevek többnyire helyi, népi kifejezéseken alapulnak. Ezeket a helyi neveket kőzettípusonként is gyűjtötte, igen tetszetősek például az obszidiánra alkalmazott kifejezései: Sátoraljaújhelyen „varjú kova", Erdőbényén „ördög köröm", Tolcsván „ménkő", Abaújszántón „csalakova". Talán azért is tudott olyan érzékletesen, képszerűen írni, mert fő munkamódszere a részletes terepbejárás volt, kocsival vagy gyalog, olyan helyi lakosok segítségével, akik az egyes területeket igen jól ismerték. Tudjuk, hogy bizonyos területekre többször is visszatért, így például a Tokaj és Bodrogkeresztúr közötti Lebuj-kocsma perlitfeltárására. Csak remélni lehet, hogy ott a borokat is megkóstolta ez a kiváló férfiú, hiszen kitűnő tanulmányai vannak a hegyaljai szőlőtermesztéssel és a borminőséggel kapcsolatban is.

És idézzük még egyszer Inkeyt: „Ugyancsak közhasznú, mert a tudományt és a közművelődést előmozdító volt Szabó életének egész műve és hazafias is, mert mindenekfölött magyar irányú, magyar szellemű. A tudomány sohasem zárja ki a hazaszeretetet, de a természetbúvárlatról és leginkább a földtani kutatásról egyenesen azt kell állítanunk, hogy azt táplálja is; mert szeretjük azt, amivel folyton foglalkozunk, amelynek lényegét gonddal és munkával fürkésszük, mint az anya a gyermekét, a tanító a tanítványát. Aki pedig a magyar földet szereti, az szereti a magyar nemzetet is, mely a földdel ezer év óta összeforrt."[25]

A másik földrajztudós nemcsak szépen író, hanem már-már szépíró: Cholnoky Jenő (1870-1950). A *Zempléni-hegység földrajzi lexikoná*ban azt írtuk róla, hogy „tudományos dolgozatokon kívül sok ismeretterjesztő könyvet, cikket, közöttük kedves novellisztikus elbeszéléseket írt. Az egyik legszebb, esszéjellegű írását Sátoralja-Újhely címmel közölte, és fényképet is csatolt hozzá, a város látképével." Idézzünk ebből egy részletet, mintegy bizonyításul!

[24] *Inkey Béla*: Szabó József emlékezete (1822-1894). Akadémiai Értesítő VI. 1895. 461.
[25] Uo. 463.

„Az Alföld szélén hirtelen kiemelkedő tűzhányóhegy impozáns romjainak lábánál, mesés szép helyen fekszik Sátoraljaújhely. Egyik oldalán vadregényes erdős hegyek, a másikon a végtelen Alföld.

De micsoda hegyek! Óriási nagy tűzhányóhegy félig eltemetett, de még mindig elég épségben megmaradt romja! Ez a tűzhányóhegy a tengerpartján tört ki. Hamut, kőtörmeléket, de különösen sok lávát hányt ki, s a kiszórt anyagnak egyrésze a tengerbe, másrésze a hegy mögött levő szárazföldre hullott. A vulkán délkeleti lába talán ezer méternél is mélyebben nyúlt le a tenger szintje alá. Krátere óriási nagy volt, bizonyosan kirobbant, vagy talán utólagosan besüllyedt, hatalmas nagy töbör. Az ilyent az olasz vulkánokon kaldérának nevezik.

A kaldéra fenekén aztán a vulkán elöregedése közben újabb kis tűzhányó halmozódott föl. Ez volt a szörnyeteg utolsó erőfeszítése, ezután meghalt, és csak melegforrások tanúskodtak róla, hogy a hegy belseje még forró.

A vulkán kihűlt, a mellette lévő tengert betemette a sok belehordott anyag, szárazfölddé lett az Alföld s a kialudt, félig eltemetett vulkánóriás lábánál virágos mezők virultak ki, a hegyet meg belepte az erdő. Vakmerően meredek szikláiról lehordta az eső, meg a szél az elmállott anyagot, a büszke lávasziklák legömbölyödtek, a lejtők szelídebbek lettek és szépen simulnak el a síkság felszínébe. Az erdőt, mezőt ellepték az állatok. A hideg, pusztai éghajlat idején itt élő mammutok eltűntek, s a mai kor állatvilága nyüzsgött a szép lombos erdőkben, meg a környező síkságon. Az erdőkben bizonyosan a medve, a síkságon a farkas volt a legveszedelmesebb élőlény, de nemsokára megjelent a mindegyiknél vérengzőbb, veszedelmesebb ragadozó, a borzasztó ember! Ez kiirtotta az állatok nagy részét, elpusztította a mezők virágait, mert legelőnek, szántónak használta. Az erdőket kivágta, még jó, ha föl nem gyújtotta.

Megszelídült az ember erkölcse is. Békés idők jöttek, civilizáció és műveltség fejlődött ki, kedves kis város épült az öreg vulkán lábához. Az emberből sokszor kitört még ősi, vad természete, sok háború látott a csöndes hegy. Büszke, győztes hadvezért látott elvonulni lába előtt. Milyen megvetően, milyen szelíden mosolygott a hegy! »Hisz ha én feltámadnék s egyetlen egyet sóhajtanék, elpusztulna itt minden, város és ember minden történelmével együtt!« Valóban, a vulkánóriás egyetlen kitörése elég volna, hogy hamutömeggel meg lávával borítson el mindent, mint ahogyan a Vesuvio eltemette Pompejit, Stabiaet és Herculanaeumot!

De a vulkán már kialudt. Már csak pusztul és alacsonyodik. Egyedül a lejtőjén termő, kitűnő szőlő tüzes bora merít még mindig a vulkán gyehennaszerű tüzességéből! Ott csillog benne az arany parázs, az óriás szívének izzó vére! A világ legjobb borainak egyike a Hegyalja vulkán-vidékének illatos termése. Ilyen italt csak a görög istenek ittak az Olimpuson!...”

Sátoraljaújhelyről, a Sátor-hegy csoportjának kalderaként való értelmezéséről 1936-ban mesteri szépségű rajzot készített, mely azóta is szerepel a természetföldrajzi kézikönyvekben. A tudományos igényű illusztrációk mellett tájfestéssel is megpróbálkozott, szép akvarelleket festett, magán- és közéleti bajaiban vigasztalódott is a festészettel. Éppen tíz évvel ezelőtt ezek a művei kötetben is megjelentek.[26]

[26] Cholnoky Jenő természetábrázoló művészete. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, 2002.

A zempléni települések fejlődése és a vasutak

Dr. Frisnyák Zsuzsa

A Zempléni-hegység évszázadok alatt rögzült, tradicionális termelői és kereskedelmi viszonyait a 19. században egy jelentős infrastrukturális beruházás, a vasutak változtatták meg. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy egy jól körülhatárolható kistáj – a Zempléni-hegység – példáján keresztül bemutassa és elemezze a vasút településekre gyakorolt hatásait. A téma elsődleges forrását az érintett vasúttársaságok éves üzletjelentései jelentik.

A Zempléni-hegység két, Hernád és Bodrog menti oldalát több, különböző időpontban megépült, eltérő gazdasági jelentőségű vasútvonal érintette. Elsőként Tokaj és Szerencs kapcsolódott be Magyarország vasúti hálózatába.[1] A Tiszavidéki Vasút Debrecen felől érkező vasútvonala 1859-ben érte el ezeket a településeket. A korabeli sajtó szerint a bortermelők izgalommal várták a vasút megérkezését, mert az üzleti lehetőségeik bővülését remélték tőle: „Minél vérmesebb volt a remény, melyet a vasútvonal megnyitásához csatoltunk és minél szebb jövővel kecsegtették magukat a Hegyalja bortermelői a már néhány év óta pangásban lévő borászat iránt, annál nagyobb most a lehangoltság a szállítási árak túlságig felcsigázott megszabása miatt, mely mintha szüntelen figyelmeztetne arra, hogy az újdonsági csemegének többszörösen meg kell adni az árát" – tudósított a Vasárnapi Újság.[2] A vasút megnyitása után, sőt az azt követő évtizedben a látványos gazdasági prosperitás azonban nem következett be. Tokaj az átlagos vidéki állomások közé tartozott, a helyi bortermelők és kereskedők közül csak néhányan álltak át a vasúti szállításra. 1862-1874 között a Tokajban feladott áru volumene (kivéve 1870) csak lassú ütemben növekedett. 1862-ben 15 ezer, 1874-ben 19 ezer tonna áru távozott vasúton Tokajból. A tokajiak belső fogyasztását a korszakban a vasút nemigen növelte, inkább csak a helyben megvásárolható árucikkek választékát szélesítette. 1862-1874 között a településre népességszámához képest alacsony volumenben (700-2000 tonna) érkeztek árucikkek. Tokajból az áru kiáramlik, a polgárosodó fogyasztást pedig még nem lehet kimutatni. A Tokajban feladott áruk tömege alapján az 1860-as évtizedben a legerősebb kereskedelmi kapcsolatok Tokaj és Nyíregyháza között léteztek. A feladott bor közel harmadának Nyíregyháza volt a célállomása. Debrecen, Miskolc és Kassa fogyasztóihoz a tokaji jóval kisebb mértékben jutott el. Összességében elmondható, hogy a Tokajban feladott áru 80%-a az 1860-as évtizedben a Tiszavidéki Vasút forgalmi területén belül került értékesítésre és fogyasztásra.

[1] Tarcal még jó ideig nem rendelkezett állomással, a községen a szerelvények megállás nélkül áthaladtak.
[2] Vasárnapi Újság, 1859. június 19.

A hegyaljai települések élete 1871-ben, a Szerencstől Sátoraljaújhelyig tartó vasútvonal megnyitásával fordult meg újból. Az új vasútvonal nemcsak további településeket kapcsolt be a hálózatba, hanem Szerencs és Tokaj kapcsolatát is átrendezte. 1871 előtt Szerencs álmos és eseménytelen kisközség, elenyésző forgalommal rendelkező állomással. 1871 után Szerencs két vasúttársaság metszéspontjában álló vasúti csomópont lett. Szerencs csomóponti fekvése kiemelkedő személyforgalmi központtá tette a települést.

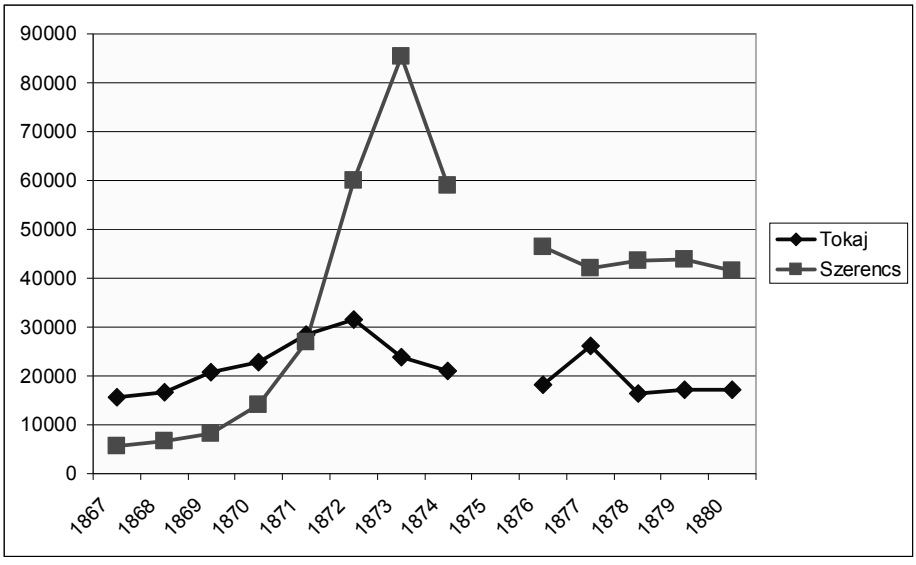

1. ábra. A vasútra felszálló utasok száma Tokajban és Szerencsen 1867-1880 között[3]

A szerencsi személyforgalom 1871-1873 közötti hirtelen felfutását nem a település gazdasági befolyásának, vonzóerejének növekedése, hanem a vasútépítő munkásság tömeges szállítása okozta. 1871 utáni években a vasút intenzív tempóban tovább terjeszkedett. Elsőként Sátoraljaújhelyről Homonna irányába, majd Ungvárra, Királyházára, és Máramarosszigetre is megérkezett a vasút. Szerencs 1871-1873 között az alföldi kubikusság, és a felvidéki építőmunkások átszálló forgalmát közvetíti. A vasútépítési hullám lecsillapodásával a szerencsi állomás személyforgalma kiegyensúlyozottabbá válik. Az új vasútvonalak Tokaj kapcsolatait is átrendezik. 1872-től Tokajnak a tiszai sószállításban, sókereskedelemben betöltött szerepköre eltűnik, mert a Magyar Északkeleti Vasút megérkezik Máramarosszigetre és a só tiszai szállítása átkerül a vasútra. Tokaj ettől kezdve végleg elveszíti a só elosztásában és fuvarozásban betöltött évszázados pozícióját.

[3] A szerencsi állomás adatai a Magyar Északkeleti Vasút és a Tiszavidéki Vasút üzletjelentéseiből nyert adatok összesítését tartalmazzák. Az 1875-ös év adatai hiányoznak.

Szerencsés módon, a Magyar Északkeleti Vasút Szerencstől Sátoraljaújhelyig terjedő szakaszának 1869-es terepbejárásáról fennmaradt egy beszámoló.[4] A korban ti. az volt a szokás, hogy a vasútvonalak tervezése előtt az érdekeltek egy terepbejáráson felmérték és rögzítették az építendő vasútvonal pontos topográfiai helyzetét, körülményeit. A bejárás során a bizottság Szerencs és Sátoraljaújhely között három állomás (Bodrogkeresztúr, Liszka-Tolcsva, Sárospatak) létesítését javasolta.[5] A vonalszakasz gyorsított ütemű kiépítéséhez erős katonai érdekek fűződtek[6], de a bejárás megmutatta, hogy a helyi közösségek igényét nem hagyták figyelmen kívül. Sátoraljaújhelyben nagy izgalmat keltett a építendő vasútállomás elhelyezése, mert „a városnak csak akkor van jövője, ha az indóház az északkeleti oldalra épül, mert így az alvidék és felvidék is kénytelen a városon keresztül menni, és azt gazdagítani". A megyeszékhely minden kapcsolatát megmozgatta, hogy megakadályozza a vasúttársaság olcsóbban kivitelezhető javaslatát. Magától értetődően sajtócikkek is születettek, melyek a vitát a város életére nézve végzetesnek állították be: Újhely élvezni fogja-e a vasút előnyeit, vagy „összetett kezekkel bámulja meg a mellette elrobogó s rá nézve értéktelen mozdonyokat, s hogy naponta tantaluszi kínokat álljon ki".[7] Sátoraljaújhely a vasútállomás elhelyezésében elérte a célját, tantaluszi kínokat sem kellett elviselnie, mindazonáltal azt nem lehet állítani, hogy a város fejlődésében a vasút kiemelkedő szerepet játszott volna. Sátoraljaújhely forgalma a korszak perifériás helyzetű megyeszékhelyeihez hasonló.

Az Újhelyben feladott áruk szerkezete (árpa, bor, búza, cserhéj, dohánytermék, konyak, kő, tégla, tengeri, zab, sertés és szarvasmarha) sem pedig tömege még nem utal iparosodó termelésre és polgárosodó fogyasztási igényekre. 1891-ben a vasúti árutarifák csökkentése sem élénkíti meg az újhelyi árutermelést és a belső fogyasztást. Az 1890-es évtizedben évente alig 13-20 ezer tonna áru távozik a városból (ez a volumen körülbelül Besztercebánya, Trencsén, Orsova, Nagykároly, Zsolna, Nagybánya értékeinek felel meg).

A szerencsi állomás áru- és személyforgalma a megyeszékhelyétől eltérő sajátosságokkal rendelkezett. Szerencs forgalmi központtá válását tovább erősítette a cukorgyár megépülése (1889), illetve a Kassa-Hegyaljai helyiérdekű vasút (1909) megnyitása. A vasútállomás mellé települő cukorgyár kiépítette saját vasúti infrastruktúráját is. A cukorgyárnak biztosítania kellett a nagytömegű

[4] A Magyar Északkeleti Vasút szerencs-sátoraljaúhelyi vonalának bejárása július 8-15 között. Magyar Mérnök és Építész Egyleti Közlemények, 1869. 361-362.

[5] 1878-ban Mád-Zombor, 1881-ben Bodrogolaszi, 1883-ban pedig Szegi malom állomásokon megkezdődik a közforgalom

[6] Magyarország és Galícia közötti vasúti csatlakozások biztosították Oroszország felé a felvonulási útvonalakat. A minél gyorsabb csapatszállítások biztosítása céljából a csatlakozó pályaszakaszokat, alagutakat, forgalmi berendezéseket stb. a polgári forgalom tényleges igényeitől messze nagyobb kapacitásra építették ki. A hadügyi érdekek miatt a Zempléni-hegység és a Bodrog közötti peremterületet átszelő vasútvonal 1888-tól kettős vágányzattal rendelkezett. Magyarországon 12 olyan vasútállomás volt, ahol k. u. k. katonatisztek gyakorolták a vasúti forgalmi szolgálatot, e szűk csoportba tartozott Szerencs és Sátoraljaújhely vasútállomása.

[7] Megyénk vasútja. Hegyalja. 1870. február 22.

nyers- és alapanyag gyárkapuig tartó szállítását, illetve belső mozgatását. Könnyű szerkezetű, lóvontatású mezei vasutat létesítettek Bekecs és Monok irányába, rakodópontok és iparvágányok épültek. A cukorgyártás felfutása következtében Szerencs állomása az 1890-es évtizedtől kezdődően országosan kiemelkedő áruforgalmat bonyolított le. 1892-ben a feladott áru tömege először haladta meg a százezer tonnát. A feladott áru volumenére jellemző, hogy a korszakban hasonló tömegben a Pécs környéki szénbányák, a kőbányai sertéshizlalda és az ózdi vasművek adott fel elszállításra árut. Az évtized közepére a szerencsi cukor eljut nemcsak az osztrák tartományokba, hanem a balkáni államokba is. A szerencsi cukorgyártás felfutása nem volt véletlen. A magyar állam kedvezményes vasúti tarifával támogatta a termelést. A cukorrépa ugyanis nagy távolságból, vasúton érkezett Szerencsre, mert a környékbeli gazdálkodók a tőke- és élőmunka-igényes cukorrépa termesztésre alig-alig álltak át.[8] A Magyar Cukoripari Rt. a finomított fehércukor belföldi szállítására meghatározott viszonylatok között kedvezményes vasúti tarifákat kapott.[9]

1. táblázat. A felszálló utasok száma 1873-1889 között a Magyar Északkeleti Vasút állomásain

	Bodrogkeresztúr	Liszka-Tolcsva	Sárospatak	Sátoraljaújhely
1873	19 639	31 885	28 174	81 137
1874	17 960	22 290	23 286	83 625
1875	17 449	17 393	23 476	94 152
1876	14 550	15 118	20 617	78 638
1877	14 217	14 606	19 369	77 016
1878	14 369	13 381	21 094	71 499
1879	16 477	16 109	22 888	76 349
1880	13 629	13 780	19 133	64 873
1881	12 376	12 074	21 924	70 748
1882	12 340	12 602	22 934	68 141
1883	12 700	12 556	16 897	77 652
1884	11 037	11 235	16 958	79 806
1885	10 204	12 690	16 485	84 573
1886	9 482	11 943	17 065	81 982
1887	9 669	10 725	18 657	77 709
1889	10 020	13 772	19 103	86 241

A hegyaljaiak vasúthasználatára jótékony hatást gyakorolt a személyszállítási díjak 1889-es csökkentése. Az új tarifa meghatározott díjövezetekre osztotta az utazási távolságokat. Legnagyobb árcsökkenést a 25 km-nél rövidebb és a 225 km-nél hosszabb utazási távolságok esetében vezettek be. 1890-1914 között

[8] A szerencsi cukorgyárat eredetileg Rakamazra kívánták telepíteni. A község azonban attól félt, hogy a gyár elszívja az olcsó munkaerőt a szántóföldekről, ezért nem járult hozzá a gyár létesítéséhez. Második körben a Magyar Cukoripari Rt. Tokajt vagy Tállyát szerette volna megnyerni a gyártelepítésnek. Mindkét bortermelő község tartott az olcsó munkaerő elvesztésétől. Vö. Balogh Gyula: Szerencs. Területi statisztika, 1968. 2. sz. 217-232.
[9] Országos Levéltár K 227. 667. csomó 1894. 61284/1889.

a vasúthasználat intenzíven növekszik, az állomások kihasználtsága egyre nő. Az 1890-es években Újhely felszálló utasforgalma évi 200 ezer fő körül mozog. 1905 után egy újabb fellendülés következik be, és a felszálló utasforgalom néhány éven belül eléri, majd meghaladja az évi 300 ezret.

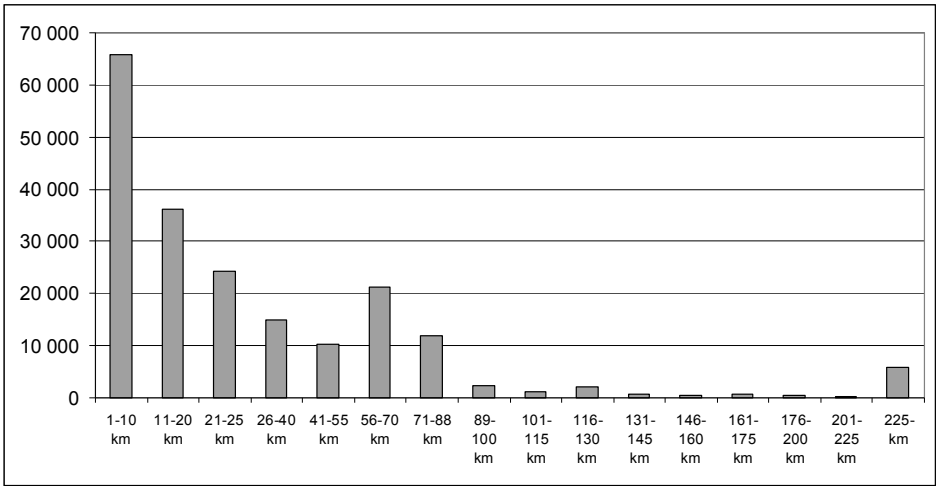

2. ábra. A Sátoraljaújhelyben felszálló 200 ezer utas úti célja vonalszakaszonként 1895-ben

Sátoraljaújhely és környezete vasúti személyforgalmának 63%-a 25 km-nél kisebb vasútföldrajzi térben bonyolódott. Ez az érték a város és környezete szoros kereskedelmi kapcsolatát mutatja és jelzi az embernek az egy nap alatt bejárható földrajzi térhez fűződő, ebben a térben bonyolódó érdekeltségeinek az erejét. Sátoraljaújhely vonzóereje a 71-85 km közötti zónáig (ebben fekszik Miskolc és Munkács) még kimutatható, az ettől messzebb fekvő települések vonatkozásában már elhanyagolható. A városnak gyengék a forgalmi kapcsolatai Galíciával.

A Zempléni-hegységet érintő, utoljára megépült vasút a hegység déli-délnyugati peremén fekvő és a Hernád völgyére ránéző, egykoron nagy múltú bortermelő mezővárosokat (Mád, Tállya és Abaújszántó) kötötte be a vasúthálózatba. A 49 km hosszú, Szerencstől Abaújszántón át Hidasnémetiig kiépített helyi érdekű vonalat 1909-ben adták át a forgalomnak. 1910-ben Abaújszántón már 40 ezren, Mádon 34 ezren szállnak fel a vicinálisra. A világháború kitörése előtti években a vonalszakasz utasforgalma szépen emelkedik, 1910-ben 215 ezren, 1911-ben 250 ezren, 1912-ben 270 ezren utaznak a Kassa-Hegyaljai helyiérdekűvel. A vonal áruforgalma országos léptékben nem volt számottevő. Az évi 30-60 ezer tonnás forgalom arra viszont elegendő volt, hogy az érintett települések népességének árubeszerzői, áruértékesítői és fogyasztási szokásait megváltoztassa. A helyiérdekű vasúton beáramló kőszén, petróleum, vasáru és sör a fuvarszekeres szállításánál olcsóbban jutott el a fogyasztókhoz.

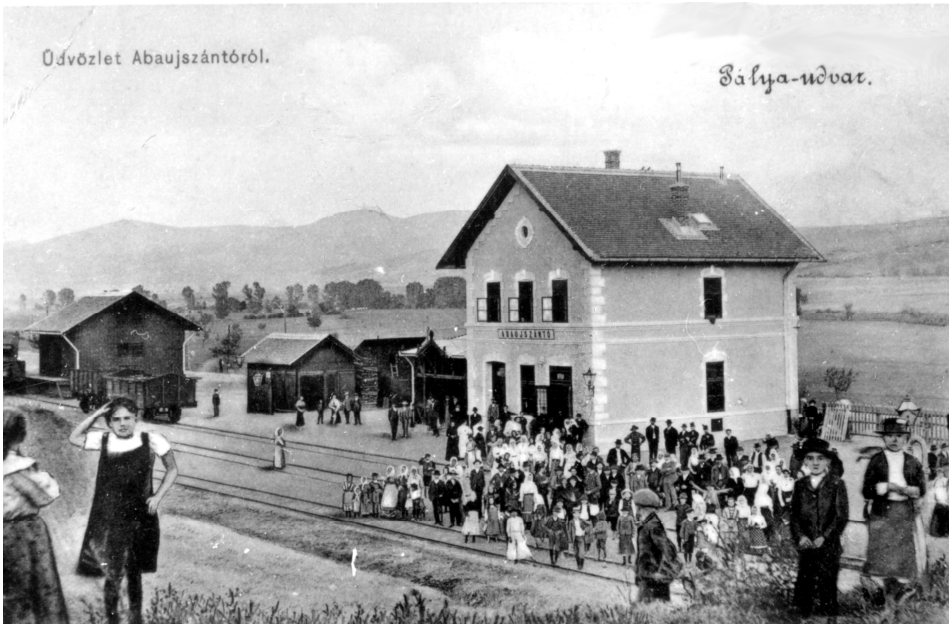

A vasút megnyitását ünneplők Abaújszántón 1909-ben

Az első világháború végével a zempléni települések és a vasút kapcsolata jelentősen átrendeződött. Nemcsak az új államhatárok, hanem a közúti motorizáció, és a modernizálódó Magyarország követelményei is új feltételrendszerbe helyezték a települések és vasút együttműködését. De ez már egy másik történet.

Felhasznált források

Kassa-Hegyaljai Helyiérdekű Vasút Rt. … évi üzletjelentése. 1909-1913
Magyar Királyi Államvasutak … évi üzleti és forgalmi eredményei. 1887-1897.
Magyar Északkeleti Vasút … évi üzletjelentése. 1873-1880.
Theiss Eisenbahn Gesselschaft. Geschäftsbricht für das Jahr… 1856-1880.

Zemplén turizmusa

Prof. Dr. Hanusz Árpád

I. Bevezetés

Magyarországon még mindig jelentős különbség van a települések földrajzi elhelyezkedéséből adódó gazdasági fejlődésben. A természeti és társadalmi erőforrások területi egyenlőtlenségei a kistérségek és esetenként földrajzi tájegységek elszegényedését és a városi agglomerációktól való folyamatos lemaradását, elszigetelődését eredményezi. Ez a folyamat nagyon sok esetben települések, kistérségek elöregedésével, elnéptelenedésével jár.

Sokáig az emberiség közvetlen kapcsolatban állt a földdel és annak gyümölcseivel. A változás lehetőségét azonban valamennyi társadalom magában hordozza. A változás iránya viszont társadalmanként eltérő lehet, s így alakultak ki azok a területek a világban, ahol a korábbi ipari vagy mezőgazdasági területek a turizmus desztinációjává váltak. A területi egyenlőtlenségek a gazdasági-társadalmi folyamatokban szinte a világ minden országában megfigyelhetők, konkrét megnyilvánulásai ennek az elmaradott, hátrányos helyzetű, alulfejlett, vagy más jelzőkkel illetett térségek. A területi egyenlőtlenségek magukban hordozzák a társadalmi feszültségeket. Ennek legbiztosabb tünete a migráció, amikor is a népesség – különösen a fiatalabb, képzettebb réteg – elvándorol a fejlettebb, s jobb megélhetési feltételeket kínáló térségekbe, városokba. Ez a folyamat öngerjesztő, hiszen a fokozatosan leépülő kor és képzettségbeli struktúra csak újratermelődik, csökkentve ezáltal a felzárkózás esélyét. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan mindig megfigyelhető az átrendeződés folyamata is – legyen az térbeli, területi, vagy ágazatok közötti –, ami általában hátrányosan érinti a vidéket (centrális helyek kialakulása).

A vidékhez hagyományosan kötődő mezőgazdaság, illetve agrárgazdaság (mezőgazdaság, erdőgazdaság, élelmiszergazdaság, halászat) szerepe lecsökken a gazdaságon belül. A vidék érdekérvényesítő képessége ezért nyilvánvalóan romlik, s megjelenik a hanyatlás a reális veszélyek között. A területek átrendeződésével foglalkozó tudósok, már évtizedekkel ezelőtt felismerték a rurális térségek hanyatlásának veszélyeit, megfogalmazták a célokat és a problémakezelés eszköz- és intézményrendszerét. Lassan tudatosulni látszik az emberekben, hogy a vidék hanyatlása pótolhatatlan természeti, társadalmi (közösségi, építészeti stb.) értékeket tehet örökre tönkre. Megoldásként megfogalmazták, hogy a területek épített értékeinek megőrzését, a hagyományos gazdálkodás megtartását akkor lehet igazán fenntartani, ha a gazdaságon belüli átrendeződéssel a területen a turisztikai ágazat fejlesztését szorgalmazzák.

A vidéki térségek hármas funkcióval bírnak:

- Gazdasági (termelési) funkció
- Ökológiai funkció (fenntartható fejlődéssel)
- Társadalmi (közösségi) kulturális és turisztikai funkció.

II. Zempléni-hegység földrajzi jellemzői

Amennyiben a vizsgálat tárgyává teszi a kutatás a Zemplén-hegységet, mint földrajzi tájat vagy vidéki térséget, nagyon sok tekintetben a bevezetőben felvázolt átalakulási folyamat elemei ismerhetők fel a térség gazdasági fejlődésében.

A természetföldrajzi környezetet vizsgálva, megállapítható, hogy földrajzi és természeti adottságai alapján az ország egyik legváltozatosabb régiója a Zempléni-hegység és a vonulatai között elhelyezkedő medencék. Valójában a Hernád völgye és a Bodrog völgysíkja határolja. Észak felé átnyúlik Szlovákia területére, míg délnyugatról a Taktaköz jelenti a természetes határát.

A természeti adottságai közül kiemelkedik éghajlata, ami az országos átlagtól kissé eltérő, melyet az északi fekvés és a felszíni formák befolyásolnak. A domborzati viszonyok valamint a mikroklíma lehetővé tették, hogy a területén a minőségi szőlőtermelés nagyon korán meghonosodott.

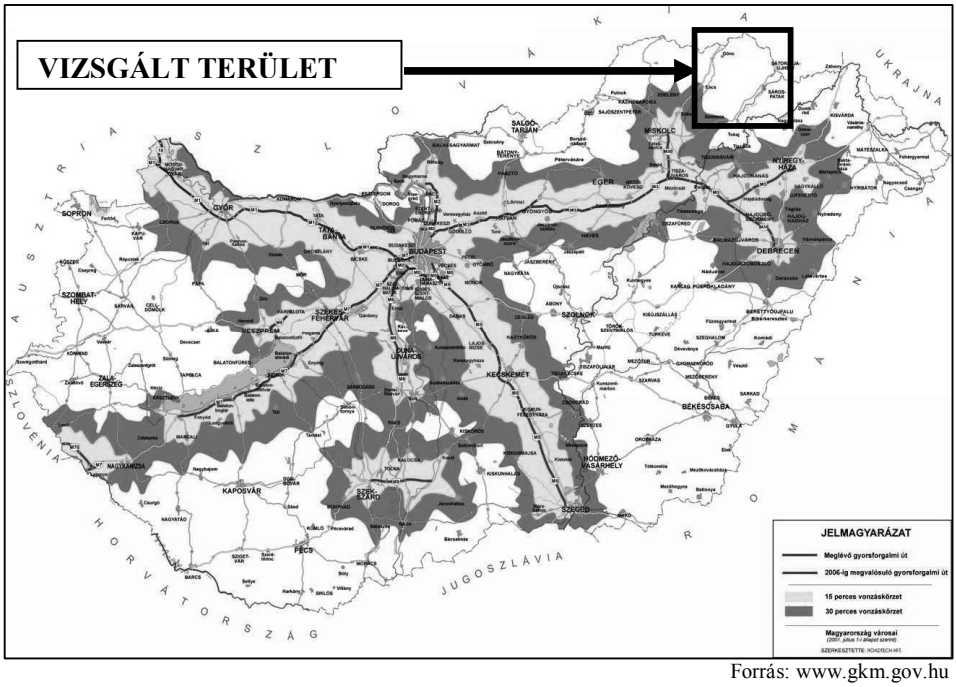

Forrás: www.gkm.gov.hu

1. ábra. A gyorsforgalmi utak 15 és 30 perces vonzáskörzete, 2010

A Zempléni-hegység ritkaságokban gazdag, változatos természeti adottságú terület. Ennek következtében a védett vagy védelemre váró részek kiterjedése is nagy. A nemzeti parkká válás lehetőségei sok tekintetben adottak lennének, viszont a nemzeti parkokban nem lehet gazdálkodni. A megvalósulás viszont rontaná a híres hegyaljai szőlőterületek újbóli térhódítását a magasabb régiókban. Így marad a számtalan természetvédelmi terület, tájvédelmi körzet, amely a védettséget és a fenntarthatóságot biztosítja a változatosság megőrzése érdekében.

A terület közúti megközelíthetősége az M3-M30 autópálya megépülésével sokat javult, de ez az északi perifériális térségeknek (Huták völgye) elérhetőségén nem sokat változtatott, mert ugyan a belső kapcsolatok szempontjából fontos szerepet játszanak a kétszámjegyű főutak, de áteresztő képességük és minőségük miatt sajnos fejlesztésre szorulnak. Emellett északon a kis hegyvidéki falvak között az utak minősége jelent problémát.

A tokaji múzeum

III. Gazdasági, turisztikai fejlesztési lehetőségek

A gazdasági átalakulás folyamata a rendszerváltás után megindult. A természeti viszonyok és tradicionális társadalmi összetartozás (szőlőtermelés, borászat és kiszolgáló iparágak jelenléte) azt feltételezte, hogy a terület egységes fejlesztési koncepció mentén fog fejlődni.

Nagyon sok jel mutatott arra, hogy a tradicionális szőlőtermesztés és borászat mellett megjelenő turisztikai fejlesztések komplex fejlesztésével Magyarország legjelentősebb borturisztikai régiójává válhat. Az összes borvidékkel ellentétben nemzetközileg is legismertebb borvidéknek számított – és a világörökség részévé válva – egyenes útnak kellett volna vezetni oda, hogy egy koncentrált és átgondolt fejlesztési koncepció mentén Közép-Kelet Európa legismertebb borturisztikai régiójaként kapcsolódjon be a hazai és nemzetközi turizmusba.

Ez a folyamat elindult, de áldozatul esett a közigazgatási felosztásoknak, hiszen a területen 6+1 kistérség alakult ki – önálló fejlesztési elképzeléssel –, és a fejlesztésre rendelkezésre álló pénzek elaprózódásával.

A kistérségi koncepciók valamennyi kistérségben kiemelt szerepet szántak a turisztikai fejlesztéseknek, csak a koordináló szerepet nem vállalta be senki, így olyan fejlesztések valósultak meg, amelyek ugyan fontosak a kistérség kínálati elemei között, és mint építészeti érték megóvása fontos az ország szempontjából, de tudatos infrastruktúra-fejlesztés, amely turizmusfejlesztést segítette volna nem történt.

Nem készültek el azok a turisztikai csomagok, amelyek egyértelműen megcélozták volna a kínálati oldalról azt a célcsoportot, akik a nemzetközi borturizmusban játszanak szerepet.

A Zempléni-hegység épített örökségének sokszínűsége lehetővé tette volna a tematikus borutak rendszerének kidolgozását és összekapcsolását a kulturális és gasztronómiai hagyományok kínálatával.

A sárospataki képtár

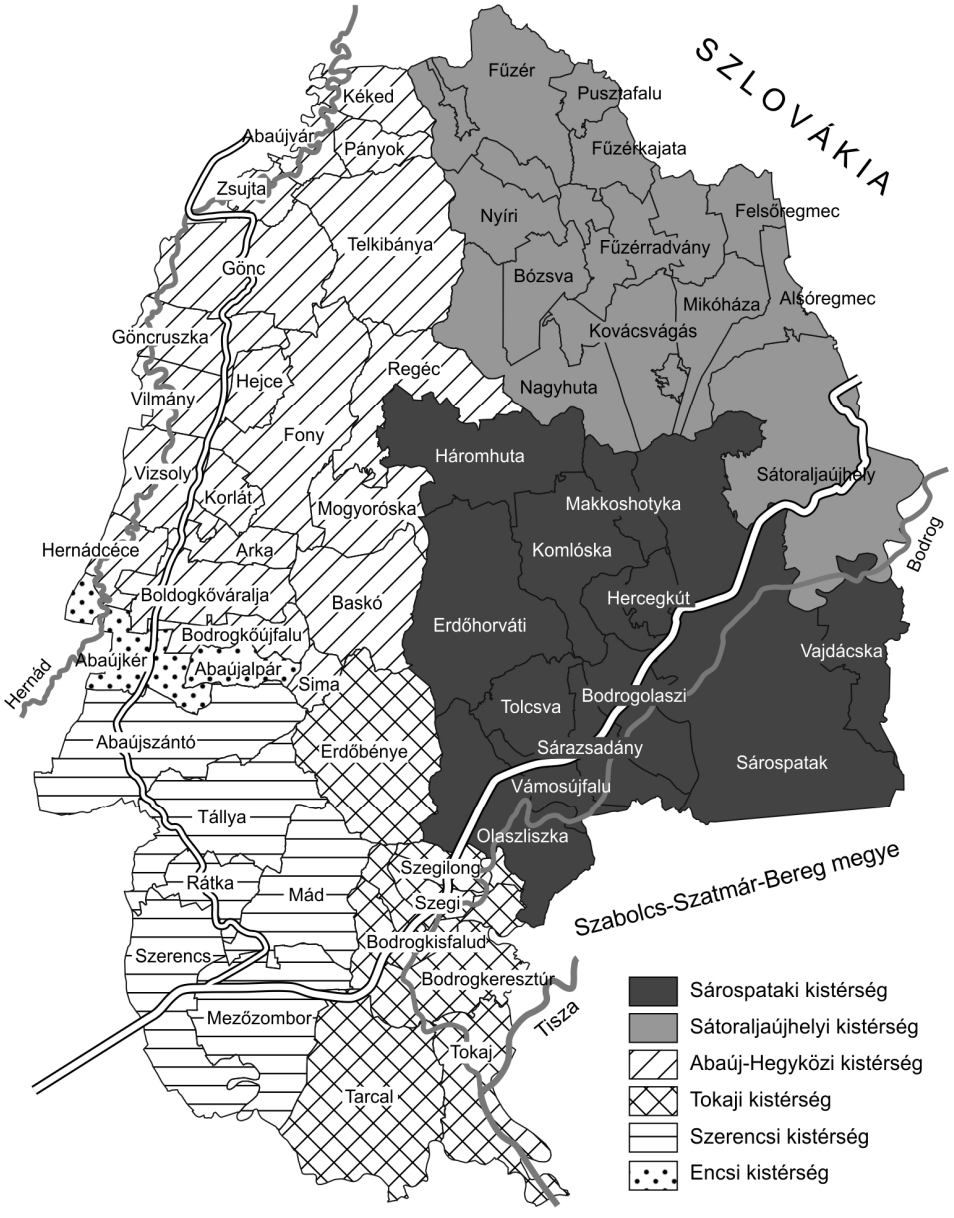

Forrás: saját szerkesztés

2. ábra. A Zempléni-hegység kisrégiói

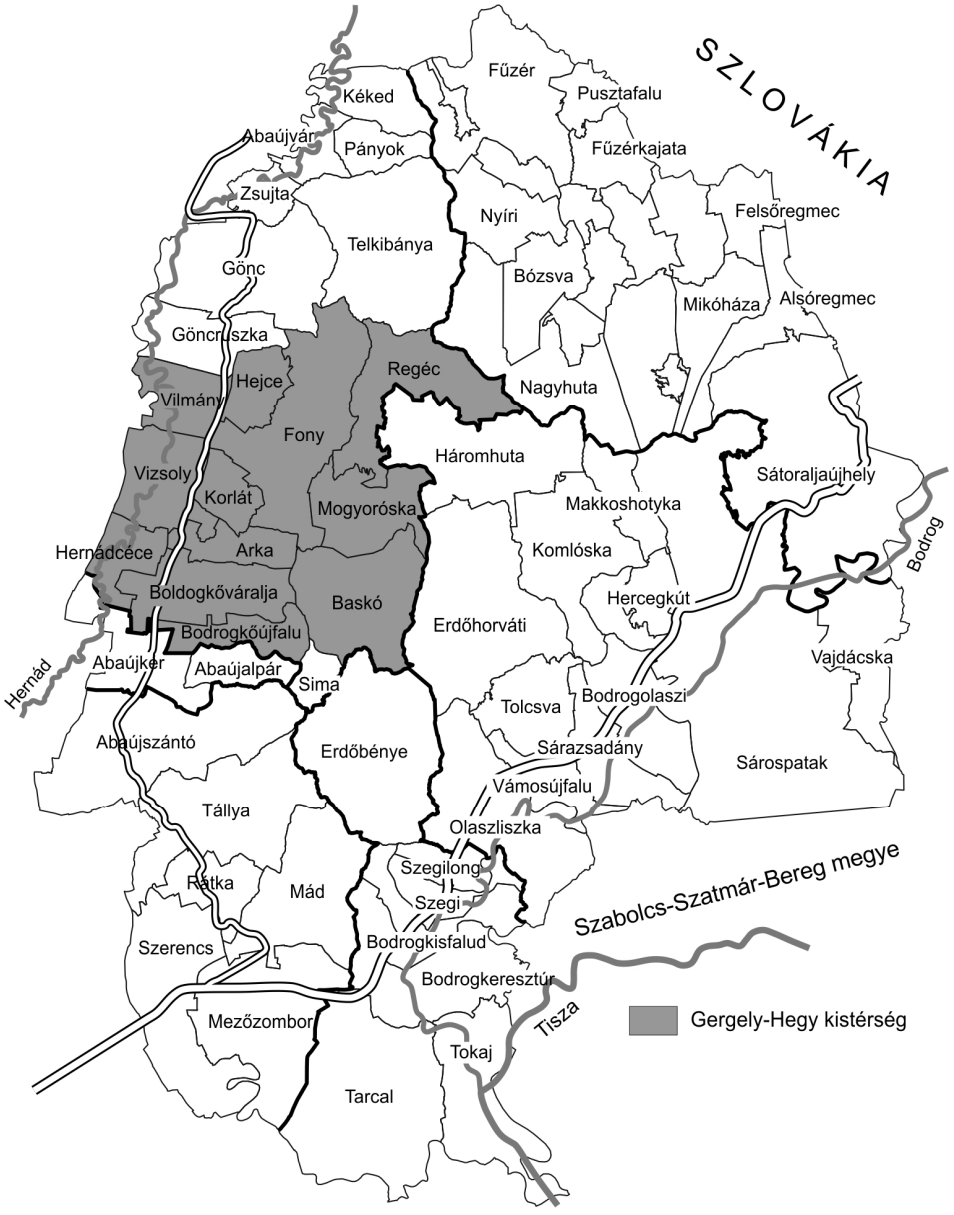

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra. Gergely-hegyi társulás

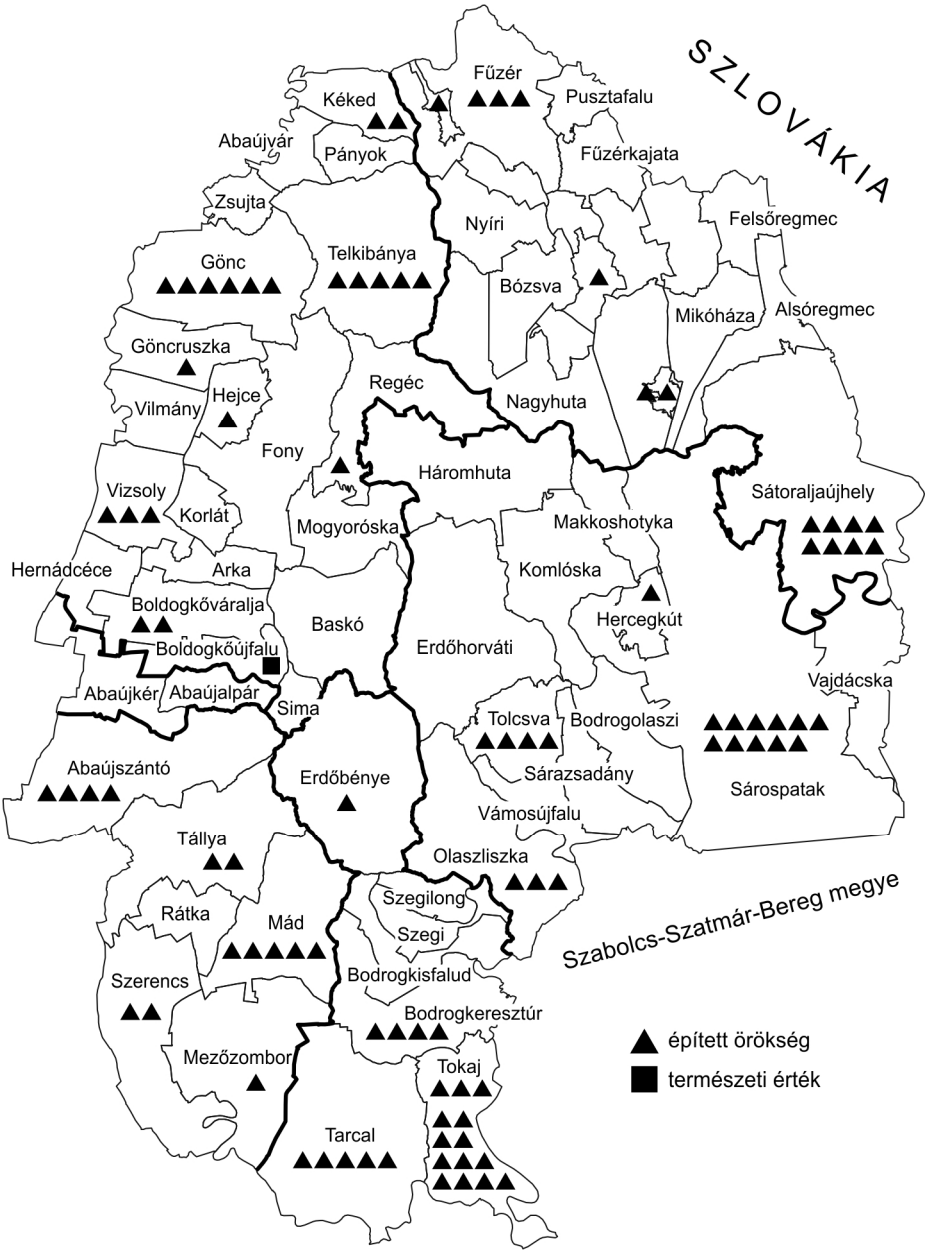

4. ábra. Zempléni-hegység épített örökségének területi elhelyezkedése

2009-ben az Észak-Magyarországi Operatív Programban (ÉMOP) pályázati kiírás jelent meg a turisztikai desztináció menedzsment szervezetek támogatására, amelynek kiemelt célja volt egyrészről a turizmus intézményrendszerének összehangolt fejlesztése, illetve az alulról szerveződő helyi-, térségi szintű turisztikai desztináció menedzsment szervezetek létrehozása. Másrészről a desztinációs szinten meghatározott szakmai célok elérését szolgáló szakmai-, fejlesztési tevékenységek támogatása.

A pályázat kiírói igyekeztek arra ösztönözni a létrejövő civil szervezeteket, hogy ne a pályázatra készüljenek, hanem egy új, hatékony, a térség turizmusát szervező, irányító, működtető rendszer kialakítása legyen a motiváló erő. Keressék meg azokat a partnereket, akikkel ezt közös érdekeik alapján, hosszú távon működtetni fogják.

Kossuth Lajos emlékmúzeum Monokon

A kedvező pályázati kiírás ellenére rontja a terület turisztikai fejlesztésének a lehetőségét a TDM-ek megalakulása illetve annak a ténye, hogy a helyi TDM szervezetek nem fedik le a Zempléni-hegység egész területet és nem alakult meg a térségi TDM, így csak a helyi érdekérvényesítés valósul meg.

Egy jól szervezett igazi összefogáson alapuló térségi TDM szervezet megoldás lehetne a meglévő és kialakítandó turisztikai programcsomagok megszervezésére és hazai és nemzetközi kiajánlására.

Ha ezen a téren is további feldarabolódás lesz a jellemző, akkor egyik TDM szervezet sem lesz képes sem a hazai sem a nemzetközi turisztikai piacon növelni a vendégérkezések számát.

IV. Turisztikai termékek

A kereslet-kínálat elemzése alapján a Zempléni-hegységben a turizmusfejlesztési stratégiára alapozva az alábbi turisztikai termékek jelölhetők ki:

- ***Egészségturizmus***

  Sárospatak-Végardó

- ***Bor és gasztronómiaturizmus***

  Az ország leghíresebb borvidéke a világörökségi címmel is rendelkező Tokaj-hegyaljai borvidék.

- ***Kulturális turizmus***

  A kulturális turizmus legfontosabb termékei az épített és a természeti örökségek, valamint a sokszínűségükkel, változatosságukkal kitűnő rendezvények. Napjainkban egyre nagyobb – és növekvő tendenciát mutató – az érdeklődés a *vallási* és a *kulturális* turizmus iránt, így a várak, kastélyok, kúriák, templomok és kegyhelyek iránt is.
  A térség legfontosabb rendezvényszínhelyei: Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Tokaj, de a térség szinte minden településén találunk kulturális, hagyományápoló rendezvényeket. A kastélyok, várak, kúriák fontos szerepet kapnak a kulturális turizmus részeként a turizmusfejlesztési dokumentumokban is. Számos kastély, vár, kúria található a térségben (Tarcal, Kéked, Füzér, Boldogkőváralja stb.).

- ***Aktív turizmus***

  Az aktív turizmus három meghatározóbb terméke a térségben a lovas-, a kerékpáros- és a természetjáró turizmus. A *télisportok* kedvelői számára Sátoraljaújhelyen a Zempléni Kalandparkban elkészült Magyarország leghosszabb ülőszékes felvonója, de jó hóviszonyok alkalmával használható a tokaji sípálya is.

- ***Falusi turizmus***

  Az aprófalvas térségekben jelentős kulturális, hagyományőrző, jövedelemkiegészítő hatású a falusi turizmus fejlesztése (pl. Huták völgye, Füzér stb.). Az elmúlt évek fejlesztési programjainak hatására a Zempléni-hegység szinte minden kistérségében létrejöttek a falusi turizmus fogadó helyei, bázisai.

- ***Ökoturizmus***

  A Zempléni-hegység kitűnő feltételeket biztosít *az öko-, a természetközeli* turizmus számára is (természetvédelmi területek, tanösvények). Innen indul az Országos Kék Túra (Nagy-Milic).

Az olaszliszkai tájház

Fontosabb turisztikai programok 2012-ben

Füzér:

Tavaszi Várkapu Tárogató 2012 - Füzér-hagyományőrző program

Rátka:

Töltött Káposzta Fesztivál 2012

Tokaj:

- Tokaji Bor-Tor-Túra
- Tokaji Borok Fesztiválja
- Tokaj-hegyaljai Szüreti Napok
- Hegyalja Fesztivál 2012

Már több mint egy évtizede a Tokaj melletti Rakamaz Kemping vakációs kínálatának éves csúcspontja, a Hegyalja Fesztivál; 2012-ben július 18-22 között.

Sárospatak:
Crescendo Nyári Akadémia
9. alkalommal rendezik meg a kéthetes nyári művészeti kurzust

Tolcsva:
IX. Tolcsvai Borfesztivál

Sárospatak – Sátoraljaújhely:
21. Zempléni Fesztivál

Hercegkút:
- II. Hercegkúti Pincefesztivál
- Pünkösdi hétvége

Pálháza – Rostalló:
Előzd meg a kisvasutat! - Sportprogram

V. Turisztikai jövőkép

A terület múltját és jelenét vizsgálva nem kell jóstehetségnek lenni, hogy a Zempléni- hegység fejlődésében jelentős szerepet kell, hogy kapjon a turizmus. Mindezt az elképzelést megalapozza az a tény, amely a múltból gyökerezik, és a jelen fejlődés szakaszában nem kínál más alternatívát. Földünk városai közül mindössze 137-et jegyeznek a „Szőlő és Bor Nemzetközi Városa"-ként. Tokaj méltán tartozik közéjük, hiszen alig akad olyan ember, aki ne hallott volna a Tokaji aszúról, a talán leghíresebb magyar termékről. A hírnevet meg kell tartani, de ki is kell használni, és ezt biztosítaná a turizmus.

Már ma is a térség húzóágazata a borászati és turisztikai szektor. A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kultúrtájként kapta meg a világörökségi rangot 2002-ben. A „Tokaj" nevet az egész világon a borral azonosítják, de a világörökségi címet az ezzel együtt járó szőlőtermelési és borászati kultúra megőrzéséért is kapta. Vétek lenne nem kihasználni azt a helyzeti előnyt, hogy bevezetett márkanévvel lehet turizmust fejleszteni a hazai és nemzetközi piacon. Az elmúlt 15 évben főleg a borturizmussal kapcsolatos kisebb fejlesztések, valamint jelentősebb szálláshelyfejlesztések valósultak meg (pl.: Gróf Degenfeld Kastélyszálló, Hotel Hunor, Magita Hotel). Mindez azonban nem elégséges ahhoz, hogy tényleg nemzetközi tekintetben is turisztikai desztinációvá váljon a térség.

Szükség van rövid- és közép távon is egy koncentráltabb és átgondoltabb turizmusfejlesztési koncepcióra, amely a borturizmust középpontba helyezve kiegészül a térség nagyon jelentős kulturális és épített örökség értékeivel és egységes csomagajánlatként jelenik meg a hazai és nemzetközi piacon.

A rátkai tájház

Borfesztivál Tokajban

Elengedhetetlen a térség történelmi borkultúrája mellett a történelmi, kulturális hagyományaihoz kapcsolódó vonzerők megjelenése. Szanticska a maga 21 lakóházával Magyarország jelenlegi legkisebb települése. A reformáció korának talán legjelentősebb szellemi és nyomdatechnikai teljesítménye az első teljes nyomtatott magyar nyelvű Biblia megjelenése, mely híressé tette Vizsolyt. A község református temploma egyike legbecsesebb műemlékeinknek, mind építészeti, mind művészettörténeti értékei miatt.

A Zempléni-hegység várai (Füzér, Sárospatak, Regéc, Boldogkő stb.) természeti adottságai révén hazánk egyik kiemelkedő kirándulóhelye lehet, de ehhez is szükséges a turisztikai infrastruktúra-fejlesztés. Ezen kívül számos kulturális emlék található a térségben (Széphalom, Sárospatak stb.), amely a hazai turizmus és szakmai osztálykirándulások célterületévé kell, hogy váljon.

A Degenfeld Kastélyszálló Tarcalon

VI. Összefoglalás, értékelés

A kutatásokra alapozva megállapítható, hogy ma nincs egységes fejlesztési koncepciója a térségnek sem a gazdaság egészére, sem a turizmusra vonatkoztatva. Amennyiben a közeljövőben megalakul a területi TDM szervezet (mint koordináló és piacra segítő szervezet) és a távolabbi jövőben sikeresen működnek a jelenleg is kialakítás és fejlesztés alatt álló TDM szervezetek, valamint megvalósul a klaszterekkel és klaszterekben történő kooperáció, úgy biztató jövő előtt áll a Zempléni-hegység turizmusa. A helyi források mellé viszont fel

kell sorakoztatni azokat az országos és európai forrásokat, amelyek biztosítani tudják a komplex borászati turisztikai fejlesztések mellett a turisztikai infrastruktúra-fejlesztéseket. E tényezők mellett viszont fontos, hogy a turizmusipar számára a megfelelő szakmai tudással rendelkező humán erőforrás is rendelkezésre álljon, aki képes a turista minőségi kiszolgálására és képes áthidalni azt a hiányt, ami a helyi lakosság és a turista között létezik, amit úgy hív a szakma, hogy „turistabarát magatartás".

A Zempléni-hegység változatos lehetőséget kínál a turisták számára. A kulturális és természeti értékek, a történelmi és népi hagyományok, a sportolási és szórakozási lehetőségek különböző turisztikai termékek fejlesztését alapozzák, alapozták meg.

Felhasznált irodalom

BUJDOSÓ – REMENYIK (2008): Turizmusmenedzsment az Észak-Magyarország Régióban. In: Dávid L. (szerk.) (2006): A turizmus szerepe az Észak-Magyarország Régióban I-II. Gyöngyös, pp. 85-101.

DÁVID – BUJDOSÓ – JÁTÉKOS (2007): A helyi idegenforgalmi adóbevételek szerepe az Észak-magyarországi Régióban Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek ISSN 1786-1594 pp. *55-70*

Észak-Magyarország Régió Turizmusfejlesztési stratégiája 2007-13

HANUSZ Á. (1978)*:* A Zemplén-hegység kőzet, ásvány- és ősmaradvány lelőhelyei. In: Zempléni-hegység turistakalauz (szerk.: Frisnyák S.). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Idegenforgalmi Hivatal, Miskolc, 1978. pp. 42-46.

HANUSZ Á. (1978)*:* Zempléni-hegységgel szomszédos területek természeti földrajza. In: Zempléni-hegység turistakalauz (szerk.: Frisnyák S.). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Idegenforgalmi Hivatal, Miskolc, pp. 47-52.

HANUSZ Á. (2009)*:* Zemplén turizmusföldrajza. In: Zempléni-hegység földrajzi lexikona szócikkei. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 135-139., pp. 187-195., pp. 285-297., pp. 323-339., pp. 347-359.

HANUSZ Á. (2007): A zempléni térség falusi turizmusának fejlesztése a vidékfejlesztés tükrében, In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) 2007: Szerencs, Dél-Zemplén központja

HIDVÉGINÉ MOLNÁR J. – PISKÓTI I. – PATAKI S. – SCHUPLER, H. – GULYÁS I. (2007): Desztináció-menedzsment lépésről-lépésre. Munkaanyag, Eger-Miskolc, 43 p.

HELLER FARKAS FŐISKOLA (2008): A turisztikai desztináció menedzsment rendszerről. In: TDM Működési Kézikönyv. Készült az ÖTM Turisztikai Szakállamtitkárság megbízásából. Budapest, 19 p. www.mth.gov.hu/download.php?ctag=download &docID=455 [2010. 08. 30.]

MAROSI – SOMOGYI (1990): Magyarország Kistájainak Katasztere I-II. MTA FKI, Budapest, 1500 p.

MICHALKÓ G. (2005): Magyarország modern turizmusföldrajza – Dialog Campus, Budapest-Pécs, 254p.

SZAKÁLY SZ. (2007): Együttműködési lehetőségek a klaszter és a TDM között. PPT-prezentáció. http://www.eduline.hu/segedanyagtalalatok.aspx/letolt/4253 [2010. 08. 30.]

Tartalomjegyzék

Előszó ... 3
Történeti táj ... 6
Dr. Beluszky Pál
Hegyalja – A páratlan táj ... 7
Dr. Boros László – Dr. Horváth Gergely – Dr. Csüllög Gábor
Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természetföldrajzi alapjai ... 23
Dr. Boros László
Tokaj-Hegyalja szőlőterületének idő- és térbeli változásai a 18-20. Század folyamán ... 41
Dr. habil Tar Károly
A Tokaj-hegyaljai borvidék mezo- és mikroklímája ... 57
Dr. Orosz István
Adatok a Tokaj-hegyaljai szőlő és borkultúra történetéhez ... 71
Dr. Balassa Iván
Az aszú térhódítása Európában – Tokaj-Hegyalja borai ... 91
Dr. V. Molnár László
Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733-1798) ... 95
Frank Strzyzewski
Tokaji a Bécsi udvarban ... 105
Zelenák István
Tokaj titkai ... 117
Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Gál András
A filoxéra és az ármentesítés hatása Tokaj-Hegyalja tájhasználatára ... 135
Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Gál András
Tokaj-Hegyalja tájhasználata a 20. század elején ... 145
Dr. Frisnyák Sándor
A Tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata ... 157
Dr. Csorba Csaba
A hegyaljai borfalvak és -városok műemlékei ... 171
G. Dr. Fekete Éva
Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságainak érvényesülése a területpolitikában ... 193
Dr. Tamás Edit
Tokaj-Hegyalja népessége (1784/87-2001) ... 207
Dr. Kókai Sándor
Foglalkozási átrétegződés és munkanélküliség néhány aspektusa Tokaj-Hegyalján (1990-2011) ... 225
Fehér József – Dr. Kováts Dániel
Rejtett irodalmi értékek Tokaj-Hegyalján ... 239
Dr. Frisnyák Zsuzsa
A zempléni települések fejlődése és a vasutak ... 257
Prof. Dr. Hanusz Árpád
Zemplén turizmusa ... 263

A könyv kiadását támogatták

Kiemelt támogatók

Ficsor Miklós vezérigazgató, Borsodvíz Zrt. Miskolc
Tomkó István vezérigazgató, Cirkont Zrt. Miskolc
Dr. Bacsó András vezérigazgató, Tokaj-Oremus Kft. Tolcsva
Tatárka József polgármester, Mád
Boros Ákos igazgató, Szerencs
Kiss László elnök, Arnitel Zrt. Budapest
Boros István igazgató, Szivárvány Kft. Szerencs
Pálinkás Szabolcs vezérigazgató, Men-Renting Kft. Budapest
Magyar Bertalan igazgató, Educar Kft. Budapest
Gulyás Imre igazgató, Paraqua Consulting Kft. Taktaharkány
Nyíri Tibor elnök, Sziget Alapítvány Szerencs

Támogatók

Andrássy István vállalkozó, Szerencs
Bancsók Zsolt igazgató és neje, Prügy
Belovecz István igazgató, Belovecz és Társa Kft. Szerencs
Bendik Lajosné igazgató, Ciklámen Kft. Szerencs
Bodnárné Göndör Magdolna, tag.vez., Bocskai Gimn. Szerencs
Boros Márta igazgató, City-Marketing 2004 Kft. Szerencs
Bukovszky Róbert igazgató, Elektro-Kombi Kft. Szerencs
Czagány Istvánné igazgató, Barczag Kft. Szerencs
Csabai Gyula polgármester, Boldva
Csebi Attiláné igazgató, CS-Ker Tranzit Kft.
Csengeri László igazgató, Tállya
Csider Andor ÁMK igazgató, Szerencs
Danyi László vállalkozó, Ond
Demeterné Bártfai Emese polgármester, Monok
Dócs Róbert alezredes, tűzoltóparancsnok, Szerencs
Dorgai László igazgató, Dornex Kft. Szerencs
Dr. Bíró László ny. c. főjegyző, Szerencs
Dr. Bíróné Tolnai Ilona igazgató, Zemplén Tourist Szerencs
Dr. Bobkó Géza főigazgató, Hobo-Med Kft. Szerencs
Dr. Budaházi Emil főigazgató h., Budapest
Dr. Csányi Sándor elnök-vezérigazgató, OTP Bank
Dr. Demeter Ervin kormánymegbízott, B-A-Z Megyei Kormányhivatal
Dr. Gadóczi Bertalan jegyző, Boldva
Dr. Gál András PhD igazgató, Bocskai István Gimnázium
Dr. Gál Tamás főorvos, Szerencs
Dr. Gálné Dr. Ugray Edit ügyvéd, Szerencs
Dr. Kiss Attila főigazgató h., Bevándorlási Hivatal Budapest
Dr. Nyíri László főgyógyszerész, Szerencs
Dr. Ódor Ferenc országgyűlési képviselő, Miskolc

Dr. Pesti Imre kormánymegbízott, Budapest Főváros Kormányhivatala
Dr. Suba János alezredes, igazgató, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár
Dr. Vereczkei Csaba megyei főkapitány, Miskolc
Dudás Ferenc önálló bírósági végrehajtó, Szerencs
Fésűs Attila igazgató, Monax Kft. Bekecs
Gulyás Imréné főkönyvelő, Taktaharkány
Hajdú Zalán igazgató, ZA-NOR Kft. Szerencs
Halász Tibor igazgató, Halász Kft Szerencs
Heves János igazgató, Sydnex Kft. Tiszalúc
Hlivják László polgármester, Legyesbénye
Hubay Árpád, Szerencs
Jolsvay János elnök, Kereskedelemi és Iparkamara, Szerencs
Kocsis József gimn. tanár, Szerencs
Kocsisné Szabó Beáta ált. isk. igazgató, Szerencs
Koncz Ferenc országgyűlési képviselő, polgármester, Szerencs
Kondás Vilmos igazgató, Genius könyváruház Miskolc
Kormos Sándor elnök, VSE Szerencs
Kormosné Csősz Sarolta igazgató, Wandex Kft. Vilmány
Koskovics Zoltán igazgató és neje, Kecskemét
Kovács Károly főigazgató, Sollers 2003 Kft. Mád
Kovácsné Bodnár Valéria, Prome Kft. Monok
Kun Gusztáv igazgató, Designer Team Kft. Szerencs
Kunder Péter igazgató, Szer-Szoft Kft. Szerencs
Molnár Józsefné igazgató, E-Vill Electric Kft. Szerencs
Nyíri Csaba vállalkozó, Monok
Nyíriné Bárdosi Mária igazgató, Adó-Proficient Kft. Szerencs
Oleárné Dr. Kádas Marianna c. főjegyző, Mezőzombor
Osika József polgármester, Tállya
Örkényi Károly igazgató, Pavilon Édességbolt, Szerencs
Prekob Lászlóné igazgató, Szerencsi Tüzép Kft.
Prof. Dr. Frisnyák Sándor emeritus professzor
Prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár
Prof. Dr. Tóth József emeritus professzor
Radó Béla polgármester, Mezőzombor
Rakóczki László igazgató, Rátka
Rozsnyai Krisztián igazgató, Rozsagro Kft. Szerencs
Ruszkai József ezredes, gazdasági főigazgató Miskolc
Sándor Ferenc igazgató, Fémipari Kft. Szerencs
Sárkány László főszerkesztő, Szerencsi Televízió, Szerencs
Szász Csaba igazgató, Inform-Adó Kft. Miskolc
Székely Péter gazdasági igazgató, Sátoraljaújhely
Tóth Béláné igazgató, Molly 94 Bt. Szerencs
Tóth István igazgató, Városgazda Nonprofit Kft. Szerencs
Tóth Zoltán igazgató, KI-GÁ-TÓ Kft. Szerencs
Varga László polgármester, Taktaharkány
Vitányi Csaba igazgató, Miskolc
Vitelki László igazgató, Gyógynövénybolt Szerencs

PÁLHÁZA
GÖNC
SÁTORALJAÚJHELY
SÁROSPATAK
ABAÚJSZÁNTÓ
SZERENCS
RAKAMAZ
TOKAJ
TOKAJ-BODROGZUG T. K.